

**Ціннісний дискурс в освіті
(у семи книгах)**

Книга перша

Віктор Андрущенко, Тетяна Андрущенко, Володимир Савельєв

**Конституціалізація освітнього простору Європи:
аксіологічний вимір**

* * *

Книга друга

Віктор Андрущенко, Володимир Гончаров,
Валентин Молодиченко, Леся Панченко

Культура як аксіологічна матриця освіти

* * *

Книга третя

Віктор Андрущенко, Володимир Савельєв,
Денис Свириденко, Сергій Терепищій

Освіта у глобальному вимірі

Книга четверта

Віктор Андрущенко, Тетяна Андрущенко, Володимир Савельєв

Цивілізація культури

* * *

Книга п'ята

Віктор Андрущенко, Ольга Кивлюк, Ольга Скубашевська

Інформаційний вимір сучасності освіти

* * *

Книга шоста

Віктор Андрущенко, Олександр Джура, Наталія Богданова

**Культура життєтворчості
особистості і освіта**

* * *

Книга сьома

Віктор Андрущенко, Роман Вернидуб, Лілія Куліненко

**Наука. Педагогічна освіта.
Практика**

Редакційна рада

Віктор Андрущенко

доктор філософських наук, професор,
академік НАПН і член-кореспондент НАН України
(керівник редакційної ради)

Володимир Савельєв

доктор історичних наук, професор
(заступник керівника)

Марина Гриценко

доктор філософії
(відповідальний секретар)

Члени редколегії

Володимир Гончаров

доктор філософських наук, професор

Денис Свириденко

доктор філософських наук, професор

Тетяна Андрущенко

доктор політичних наук, професор

Олександр Джура

доктор філософських наук, професор

Ольга Кивлюк

доктор філософських наук, професор

Валентин Молодиченко

доктор філософських наук, професор

Леся Панченко

доктор філософії, доцент

Освіта в структурі наукового дискурсу епохи

Проблема людини, її підготовки до життя та праці засобами освіти належить до найдавніших і найбільш актуальних проблем: філософських, педагогічних, культурологічних, гуманітарних, загалом роздумів. Мислителі різних часів і народів намагались проникнути в таїнство суспільного буття людей, пізнати людину, зрозуміти й налагодити механізми її формування як особистості. Центральним при цьому завжди було питання про те, яку освіту треба дати людині, щоб вона входила в життя з повноцінними знаннями, сформованими компетенціями і цінностями.

Актуальним – це питання є й сьогодні. І це зрозуміло. Нові часи формують нові вимоги. Відчуті, осмислити їх і сформулювати щодо них нові відповіді не просто. Життя потребує більш детальних і розгалужених філософсько-педагогічних досліджень, на основі

яких можуть бути створені відповідні щодо новітніх перетворень та моделей освітнього процесу, сформовані програми і плани, підходи та технології. Власне, ці питання й стали предметом широкоформатних досліджень одного з центральних сегментів моєї наукової школи – проблем розвитку освіти в сучасному глобалізованому світі.

Не нав'язуючи авторам ті чи інші висновки, сформовані за результатами власних досліджень, я намагався спрямовувати їх пошукову активність в річище проблем найбільш суперечливих, актуальних і невідкладних. За їх результатом сформувалась своєрідна платформа дискурсного освоєння закономірностей розвитку освіти в системі «виклик – відповідь», платформа наукового пошуку, яку ми назвали – ціннісний дискурс в системі освіти.

Що являє собою нинішній світ і як він змінюється в результаті глобалізації та інформаційної революції? Які трансформації відбуваються в цьому контексті в українському суспільстві? Яке місце і роль в ньому належить людині і якою має бути сучасна освіта як основний інститут підготовки людини до життя? – ось низка першочергових запитань, на які ми намагались відшукати більш-менш обґрунтовані відповіді.

Наші пошуки, відповіді й пропозиції носять дискусійний характер. Ми розглядаємо їх як початок серйозної наукової розмови про освіту в широкому контексті економічних, політичних та соціокультурних змін сучасного світу і України. Маємо надію, вони зацікавлять всіх тих, хто переймається освітою, намагається її оптимізувати відповідно до викликів епохи та завдань українського державотворення.

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент НАН і академік НАПН України,
ректор НПУ імені М.П. Драгоманова,
Президент Асоціації ректорів педагогічних університетів Європи

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Ціннісний дискурс в освіті

Віктор Андрущенко
Володимир Гончаров
Валентин Молодиченко
Леся Панченко

*До 180-ліття з дня заснування
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова*

КУЛЬТУРА ЯК АКСІОЛОГІЧНА МАТРИЦЯ ОСВІТИ

Книга друга

Київ – 2017

УДК 82.09:930.85:7.036/.038
ББК 71.0я73
А 66

*Рекомендовано Вченою радою Національного
педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 3 від 27 жовтня 2016 р.)*

Рецензенти:

Володимир Богданов, доктор філософських наук, професор
Віктор Вікторов, доктор філософських наук, професор
Володимир Муляр, доктор філософських наук, професор

Андрущенко В.

А 66 Культура як аксіологічна матриця освіти / В. Андрущенко,
В. Гончаров, В. Молодиченко, Л. Панченко. – К. : «МП Леся»,
2017. – 303 с.

ISBN 978-966-97599-0-0

Постановку проблеми взаємозв'язку культури, цінностей та освіти автори здійснюють на основі аналізу відповідної філософської традиції, що обґрунтовує необхідність підготовки «нового вчителя». Предметом порівняльного аналізу є етнопедagogічний, антропологічний, культурологічний, аксіологічний, системний, особистісний, діяльнісний, компетентнісний підходи.

Аксіологічні аспекти проблеми підготовки сучасного вчителя розглядаються в руслі концепту європейського вибору України. Предметом аналізу є характер та особливості співвідношення українських та європейських цінностей. Звертається увага на постійний та переривчастий характер ціннісних трансформацій в українському суспільстві, на непослідовний і фрагментарний характер інноваційного процесу в освіті. Обґрунтовуються відповідні пропозиції стосовно реалізації вимог сучасної філософії освіти, орієнтованої на кращі світові та європейські зразки, організації підготовки нового вчителя.

Монографія стане у нагоді дослідникам в галузі філософії освіти, освітньої політики, соціальної філософії, а також викладачам, аспірантам та студентам вищих навчальних закладів.

УДК 82.09:930.85:7.036/.038
ББК 71.0я73

ISBN 978-966-97599-0-0

© В. Андрущенко, В. Гончаров,
В. Молодиченко, Л. Панченко, 2017
© ТОВ «МП Леся», 2017

ЗМІСТ

Замість передмови. Епоха, культура, цінності і учитель	8
Розділ 1. Феномен нового учителя у дискурсі сучасності.....	16
Глава 1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження процесу підготовки нового учителя	17
Глава 1.2. Філософія та основні напрями підготовки нового учителя	44
Глава 1.3. Провідні технології підготовки нового учителя.....	72
Розділ 2. Культурне середовище формування нового учителя.....	99
Глава 2.1. Людинотворча природа та сутність культури	100
Глава 2.2. Українська наука та її значення у підготовці нового учителя	110
Глава 2.3. Громадська думка як чинник культурного середовища.....	134
Глава 2.4. Роль національної традиції та релігійного чинника у підготовці нового учителя.....	156
Глава 2.5. Менеджмент організації розвитку культурного середовища як основи підготовки нового учителя для XXI століття.....	184
Розділ 3. Культурологічний концепт локалізації цінностей в системі освіти.....	203
Глава 3.1. Культурно-ціннісна природа педагогічного процесу	204
Глава 3.2. Глобалізаційна зміна ціннісних пріоритетів в культурі і освіті	226
Глава 3.3. Освіта як поле вибору цінностей: свобода і необхідність, можливість і дійсність.....	248
Глава 3.4. Убезпечення молоді від руйнаційних ідеологічних впливів.....	280

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Епоха, культура, цінності і учитель

Сучасна епоха, головною ознакою якої є глобалізація та інформаційна революція, піднімає авторитет інтелекту, а одночасно з ним – авторитет учителя, який закладає, формує, зрощує первинну платформу знаннєвого, духовно-інтелектуального потенціалу особистості.

Поняття «учитель» у буквальному розумінні означає «той, хто навчає»; у педагогічному сенсі – це людина, яка здійснює навчально-виховний процес з учнями у загальноосвітніх закладах. Учителем називають провідника у царину виробничої професії, керівника науково-дослідницьких пошуків молодого вченого, наставником у галузі культури та мистецтва. І все ж, найбільш вживаним поняття «учителя» є в педагогічному процесі, зокрема, у загальноосвітній школі. Учитель входить у клас і починається урок. І залежно від авторитету учителя, його компетенції в царині предмету, який він викладає, його загальнокультурної підготовки формується ставлення до нього з боку учня. Вчитель має бути привабливою особистістю. І в цьому – секрет його успіху серед учнівського загалу. Він має любити дітей і ті це відчують коли б чи не в першу чергу.

Важко переоцінити роль учителя в суспільстві, хоч би які вітри змін у ньому не панували. Бо саме вчитель покликаний формувати особистість людини для майбутнього. Він, за мудрим зауваженням Григорія Сковороди, не той, хто когось чогось навчає, а той, хто допомагає людині стати самим собою.

Професія вчителя вічна, як світ, і в усі часи вона вимагала, щоб педагог, усвідомивши себе особистістю, як вихователь і як фахівець-предметник, щедро сів вічне, добре, справедливе, а з часом – збирав врожай в особі своїх учнів – талановитих, великих і достойних громадян.

Процес формування вчителя включає в себе всі зазначені аспекти. З ними ж пов'язані й основні вимоги, що ставляться до вчителя. Втім, оцінка вчителем себе як особистості починається з першого заняття і триває все життя – така специфіка учительської праці. В нашому університеті ми відверто говоримо студентам: «Дорогі друзі, ви обрали чудову, дуже важливу для суспільства професію вчителя, яка, на жаль, сьогодні вважається непрестижною. Та з часом її громадська значущість неодмінно зросте. А зараз спробуйте розібратись у своїх власних перевагах і недоліках, бо Вам належить виконувати благородну місію – формувати в дітях духовність». Адже вчитель щорічно продовжує себе в учнях, передаючи їм свої знання та ідеали. Якщо ж він сам відстає від новітніх досягнень науки, не прагне

до удосконалення власної особистості, то його слабкі сторони також перейдуть до вихованців. У цьому – величезна відповідальність педагога.

Ідея формування особистості вчителя, далі, реалізується через орієнтацію на національне виховання. Ми – українці, у нас є своя історія, багата культура, свої традиції виховання та освіти, і молоде покоління має їх знати й любити. Збагачений культурою учитель має стати основним провідником дитини у світ культури. Обділений культурою, учитель не має права заходити в клас. Окрім загальних фраз, які нічого не дають ні розуму, ні серцю, що він ще може передати учневі? І тільки культура формує те духовне багатство вчителя, яке відчують учні й до якого вони тягнуться, як до того першоджерела, через води якого дитина торкається істини, краси і добра, формує своє людське єство й людинолюбну натуру.

Підготовка вчителя базується на постійному збагаченні студентів знаннями, розширенні загального кругозору, наукової картини світу, формуванні високої світоглядної культури. Все це вимагає впровадження нових підходів до організації навчально-виховного процесу у педагогічному університеті: його базовою складовою повинні стати сучасна наука і соціальна практика, новітня методика, педагогічна майстерність і високі педагогічні технології.

Особливе значення для освіти має культура. І це зрозуміло, адже саме з культури освіта черпає високі національні і загальнолюдські цінності, «переводить» їх у духовний світ особистості, формує інтерес до певного виду діяльності, активності, творчості.

Культура, особливо така її складова, як мистецтво, формує емоційно-чуттєвий світ людини, завдяки якому людина може сприймати навколишній світ як світ людський і олюднений, сферу власної творчої активності, ставитись до «іншого» як до подібного собі. Культура забезпечує установку на співпрацю з ним, єднає людину з суспільством, людину з людиною, відкриває для неї власне «Я». З свого боку, освіта «просвітлює» культуру, пропускає її через горнило знань, «робить» зрозумілою і доступною, відкриває культуру для людини. Взаємний зв'язок освіти й культури цілком закономірно можна розглядати як фундамент дотичності освіти до життя, як матрицю, від якої відштовхуються і до якої повертаються, звіряючи свої стратегічні пріоритети, основні лінії розвитку духовного життя суспільства і особистості. На жаль, цей взаємозв'язок проаналізовано в літературі не досить чітко.

Вплив культури на освіту є глибоким і багатогранним. З одного боку, цей вплив здійснюється стихійним, з другого – організованим чином. Культура взагалі є полем людської свободи і творчості. Доступ до неї має всяк і кожен. При цьому, культура, якщо вона дійсна, а не сурогатна, про-

понує (а не нав'язує) себе особистості. «Слухай, спостерігай, бери й насолоджуйся» – такою в загальних рисах є установка на культуру в цивілізованому суспільстві. Такою ж вона є і в системі освіти. Кожен має обрати свій шлях до культури, освоїти свою частку або ж відмовитись від неї. Самовизначення в культурі є особистою справою людини. Однак... Суспільству далеко не байдуже, які культурні цінності обере особистість, на яких з них вона сформує своє власне ставлення до світу, інших людей і до самого себе, яку «культурну перспективу» вона обере у якості основної стратегії суспільного та індивідуального розвитку. Останнє врегульовується освітою, яка постає первинним (і головним) механізмом соціалізації, що забезпечує відбір і засвоєння особистістю дійсних, а не уявних цінностей культури.

«Уявні цінності» є поняттям складним і досить розшарованим. Як і цінності загалом. Те, що ще декілька років здавалося б «дійсним», нерідко перетворюється в свою протилежність – стає антицінністю, доступ до якої бажано було б якщо й не обмежити, то у всякому разі, пропустити через інтерпретацію, пояснення. І навпаки, заборонені в свій час антицінності досить часто відроджуються як дійсні цінності культури. Їх освоєння є процесом складним і суперечливим, таким, який також потребує пояснення. І, знову ж таки, основне навантаження в цьому покладається на систему освіти і виховання. Саме тут і вимальовується роль учителя – мислителя, громадського діяча, який формує погляди і переконання людей, допомагає їм знайти свій шлях у житті. Й характерно, що факт народження ще не робить людину культурною. Народження лише створює можливість бути такою. Культурною людина стає в процесі виховання, ширше – соціалізації – в процесі освоєння культурних надбань, здобутих людством. Людина має «зануритись» у культурне середовище, причому не стільки як споживач культурних цінностей, скільки як активний суб'єкт, який вступає з митцем у співтворчість. Останнє безпосередньо стосується й майбутнього вчителя. Освоєння культурної спадщини має стати такою ж основою його підготовки, як і засвоєння наукових знань, соціального досвіду, формування педагогічної майстерності. На жаль, сучасна практика підготовки нового вчителя в педагогічному університеті «культурну компетенцію останнього» переміщує коли б чи не на останнє місце. Культурологічна практика майже не проводиться. Студенти педагогічних закладів рідко відвідують театри, концертні зали. В більшості вищих навчальних закладів такі курси, як «Естетика», «Основи культурології», якщо й читаються, то не більше, ніж в «урізаному» вигляді. Культурологічні чи мистецькі дискурси, зустрічі з митцями в позанавчальний час практично не проводяться. Це і не правильно, і не справедливо. Культурне середовище все

більш віддаляється від освіти. Освіта і культура стають полем діяльності різних суб'єктів. виправлення ситуації, повернення культури в поле освіти (і навпаки – «занурення» суб'єктів освіти в культурне середовище) є завданням, яке не може бути відкладене «на потім». Воно потребує негайного вирішення. А це, в свою чергу, потребує розгорнутих досліджень як на рівні суспільства загалом, так і на рівні конкретної особистості.

В учительській справі вирішальну роль відіграє психологічний аспект, через який молоді педагоги-початківці часто змушені визнавати свою професійну неспроможність. Недарма кажуть, що коли на інженера можна вивчитися, то вчителем треба стати. І це один з мотивів, через які дехто з випускників не може працювати у школі. Ми намагаємось запобігти цьому. Відтворюємо психологічне навчально-педагогічне середовище, пройшовши горнило якого майбутній вчитель формує в собі потребу бути вчителем, відчуває внутрішній інтерес до цієї професії і, не зважаючи на обставини, вже ніколи не зрадить вчительському покликанню. А причин для цього більш ніж достатньо. Серед них – відсутність нормальних умов для роботи молодих фахівців у школі, невисокий соціальний статус професії і дуже низька зарплата. На периферії стан дещо кращий, оскільки студенти, направлені на навчання районними та обласними управліннями освіти, в своїй більшості повертаються туди на місце призначення. А головною причиною дефіциту вчителів я вважаю низьку зарплату. На сьогоднішній день вона не відповідає інтелектуальному внеску, виснажливій роботі і відповідальності, яку покладає на вчителя навчально-виховний процес. Треба шукати можливості для повноцінного збільшення зарплати вчителів.

Зараз ми в університеті розробляємо модель соціальної підтримки вчителя, яку найближчим часом винесемо на громадське обговорення. Суть її полягає в тому, що в умовах, коли держава не може дати вчителю більше, ніж вона дає, його зарплата має складатися з двох частин. Одну забезпечує держава, іншу – суспільство, залучаючи, наприклад, кошти благодійних фондів, можливості батьків, або використовуючи різні інші форми підтримки. При цьому треба суворо стежити, щоб всі надходження використовувалися за призначенням, саме для підтримки вчителя, а не розкрадались.

Незважаючи на те, що професія вчителя не гарантує забезпеченого життя, кількість бажаючих вступити до педагогічного університету не зменшується, і конкурс не падає. Загальний показник по університету цього року був досить пристойним – 5 – 10 заяв на одне місце, а на деякі спеціальності ще вищий. Найпопулярнішим факультетом залишається факультет іноземних мов, а також видавнича справа та редагування, екологія та

туризм. Інтерес абітурієнтів до нашого вузу пояснюється просто – високий рівень теоретичної і практичної підготовка та якість освіти.

Як відомо, сьогодні в Україні здійснюється широкоформатна освітня реформа. У цьому зв'язку перед нами постають стратегічні і тактичні, внутрішні та зовнішні завдання. Ми повинні готувати конкурентоспроможного вчителя, адаптованого до ринкових і демократичних перетворень, здатного жити й творити в інформаційному суспільстві, глобальному світовому середовищі, бути громадянином світу і, одночасно, відданим патріотом української держави, речником національних інтересів.

У недалекому минулому вчителя готували як провідника нормативного, парадигмального наукового знання. Золоте правило дидактики забороняло нести в школу знання, які не отримали достатньої наукової та практичної апробації. Але ж інформаційна революція подвоює, а то й потроює знання практично щорічно. Отже, те, що вчитель пропонує учню сьогодні, завтра виявиться застарілим. Тому треба змінити саме бачення підготовки майбутнього педагога: по-перше, «виводити» вчителя на гребінь наукового знання, по-друге, навчити його навчатися протягом всього життя і, по-третє, сформувати здатність навчати цього своїх майбутніх учнів. Останнє потребує нових підходів до організації навчально-виховного процесу у педагогічному університеті: його базовою складовою повинні стати культура і наука, новітня методика, педагогічна майстерність і високі педагогічні технології.

Сухомлинський В. наголошував, що учитель має бути не тільки розумною (й високо обізнаною) особистістю, але й людиною привабливою і цікавою. Останнє забезпечує йому культура, освоєння якої із студентської лави є одним з найбільш важливих сегментів підготовки нового вчителя. Культура – це надбання людей, досвід поколінь, національні традиції. Це – уявлення про світ, життя інших народів, їх спосіб життя та звичаї. Це – комплекс переживань та емоцій, особистісних знахідок і творчих здобутків. Освоєння культурних надбань формує духовне ядро особистості, забезпечує її спрямованість в царину незвіданого, творчого, перспективного. Для майбутнього вчителя вона постає у якості живого джерела цінностей, з освоєння яких розпочинається процес самореалізації вчителя у життєвому і педагогічному просторі. Незаперечною істиною є те, що чим більш культурно розвиненим, духовно багатим є вчитель, тим більш глибоку гуманістичну палітру сформує він у своїх вихованцях, навчить розрізняти «добро» і «зло», «істину» і «похибку», «прекрасне» і «потворне» в культурі і в житті, в суспільстві загалом, в інших людях і в собі. Само собою зрозумілим є й те, що загальнокультурна підготовка майбутнього вчителя, формування у ньому потреби і здатності до спілкування з культурою впро-

довж життя та передача її учням, є одним з головних напрямів і складників підготовки нового вчителя для ХХІ століття.

Постановку проблеми щодо взаємозв'язку педагогіки, культури і цінностей слід відшуковувати в античній філософії. Зокрема, у творах великого Платона безпосередньо говориться про необхідність обмежувати використання сумнівних творів Гомера у навчанні та вихованні особистості. Цікавими є також його роздуми про моральне виховання через художню гармонію. Подібні ж поради тим, хто навчає і навчається делегували у свій час не менш великі Аристотель і Тит Лукрецій Кар, Езоп і Еврипід, мислителі епохи Відродження.

Особливу сторінку в інтерпретації взаємозв'язку культури (мистецтва) і освіти (виховання, морального розвитку особистості) вписали в інтелектуальну культуру людства перші батьки Церкви – Климент Александрійський, Василь Великий, Григорій Нисський, Августин та ряд інших мислителів. Церква загалом вважає цей зв'язок не тільки закономірним, але й нерозривним. В роботах Іоанна Дамаскіна, Бонавентури і особливо Томаса Аквінського наголошується, що «прекрасне» є божественним, яке передається людині як «світоподання» (просвітлення), в результаті чого людина отримує духовну насолоду.

Не менш активно досліджували вплив мистецтва (і культури загалом) на процес підготовки людини до життя засобами освіти та виховання просвітителі ХVІІІ століття (Д. Дідро, Г. Лессінг, Й. Гердер, Ф. Шіллер, Ж.-Ж. Руссо), фундатори німецької класичної філософії (І. Кант, Г. Гегель), російські революційні демократи та представники релігійної філософії (В. Белінський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, О. Герцен, М. Бердяєв, В. Соловйов, П. Флоренський, С. Булгаков та ін.), українські мислителі ХІХ – початку ХХ століття (Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, Л. Українка, М. Коцюбинський, П. Грабовський). З «легкої руки» Ф. Шіллера в науковий обіг ввійшло поняття «естетичне виховання» (1795 р.), де розвиток особистості через освіту безпосередньо пов'язувався з культурою, зокрема, з художньою культурою та мистецтвом.

Цікаві, хоча й суперечливі думки щодо ролі культурного середовища в освітньо-виховному процесі висловлювали Ф. Ніцше, О. Уайльд, Х. Ортега-і-Гассет, С. К'єркегор, А. Баумгартнер, Т. Адорно, Ж. Лакан, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дельоз, Х.-Г. Гадамер, М. Гайдеггер, ряд інших філософів, культурологів, педагогів.

У сучасній російській літературі ця проблематика знаходить своє відображення у працях Ш. Амонашвілі, В. Аршинова, В. Афанасьєва, Е. Баллера, Г. Батіщева, В. Буданова, Ф. Бурлацького, М. Бахтіна, П. Блонського, Л. Виготського, П. Гайденка, П. Гуревича, В. Давидова,

О. Дробницького, Е. Ільєнкова, В. Келле, Л. Кияценка, О. Князева, М. Ковальзона, В. Конєва, А. Лосева, К. Любутіна, Ю. Лотмана, В. Моїсеєва, О. Огурцова, Б. Поршнева, Б. Пружиніна, М. Розова, Я. Свірського, Л. Столовича, В. Шаталова, В. Ядова, ряду інших філософів і педагогів.

В українській філософсько-культурологічній і педагогічній традиції проблеми культури і культурного середовища, їх ролі в системі загальноосвітньої підготовки людини, формування вчителя, аналізувались у працях таких авторів, як Т. Аболіна, Т. Андрущенко, В. Бакіров, І. Бех, А. Бойко, І. Бичко, В. Вікторов, Г. Волинка, В. Воронкова, С. Гончаренко, Р. Гуревич, Н. Дем'яненко, Д. Дзвінчук, В. Журавський, І. Зязюн, В. Кизима, К. Корсак, В. Кремень, М. Култаєва, Л. Левчук, М. Лукашевич, М. Михальченко, Н. Мозгова, М. Недюха, В. Огнев'юк, В. Олійник, В. Пазенок, В. Панченко, Н. Протасова, В. Рижко, Т. Розова, В. Савельєв, І. Степаненко, П. Таланчук, В. Шинкарук, І. Цехмістро, О. Яценко, В. Ярошовець та ін.

І все ж, не зважаючи на досить великий обсяг наукової продукції, проблема взаємозв'язку культури і освіти, особливо в частині ролі культури як аксіологічної матриці підготовки нового вчителя, досліджена ще не достатньо повно. Невідкладних і поглиблених досліджень потребують, насамперед, теоретико-методологічні засади дослідження процесу підготовки нового учителя, зокрема, філософії цього процесу, ролі та значення різноманітних чинників в ньому, місця та ролі культури. Потребують додаткового вивчення провідні технології підготовки нового вчителя, особливо, інформаційні.

Поглибленого наукового розгляду потребує проблема формування культурного середовища формування нового вчителя, в якому і через яке реалізується людинотворча сутність культури, значення у підготовці нового вчителя, громадської думки як чинника культурного середовища підготовки нового вчителя, роль національної традиції та релігії. Актуальною темою є такий напрям наукового дослідження як менеджмент організації розвитку культурного середовища.

На особливу увагу заслуговує культурологічний концепт локалізації цінностей в системі освіти. Важливо осмислити культурно-ціннісну природу педагогічного процесу, глобалізаційні зміни в системі ціннісних пріоритетів в культурі і освіті, розкрити сутність освіти як поля вибору та освоєння культурних пріоритетів цінностей, дискурсивний характер цінностей та їх формування засобами освіти.

Модернізація сучасної педагогічної освіти, потребує активного дослідження технологій впровадження новітніх мовних стратегій. Майбутні

педагоги випускники повинні блискуче володіти українською і однією-двома іноземними мовами. Ми маємо впровадити відповідні україномовні лекторії в школах, круглі столи на телебаченні, створити своєрідні агіт-майданчики, де б наші студенти і викладачі доступно переконували всіх і кожного, що знати мову – рідну та іноземну – це престижно, що з цього розпочинається кар'єрне зростання особистості, що мова – це загальна культура людини і її велика перспектива.

Наукового дослідження потребують підготовка фахівців за новими напрямками і спеціальностями. Новий учитель має бути психологом, соціальним працівником, організатором виховної роботи у колективі, знати основи права, маркетингу і менеджменту. Він повинен бути всебічно підготовленим у разі обрання до складу депутатського корпусу будь-якого рівня чи призначення на керівну посаду. А це означає, що в культурно-навчальному середовищі мають бути створені можливості для навчання студентів за кількома напрямками й спеціальностями для реального вибору, формування моделі своєї майбутньої професійної діяльності.

Розділ 1

Феномен нового учителя у дискурсі сучасності

Глава 1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження процесу підготовки нового учителя

Глава 1.2. Філософія та основні напрями підготовки нового учителя

Глава 1.3. Провідні технології підготовки нового учителя

Глава 1.4. Інформаційні технології у підготовці нового учителя

Глава 1.1

Теоретико-методологічні засади дослідження процесу підготовки нового учителя

Актуальність підготовки нового вчителя та чинники, що обумовлюють цю потребу, передусім визначаються масштабами трансформацій у сучасному суспільстві. Нині, на початку XXI сторіччя, світ, який оточує нас, змінюється інтенсивніше, ніж ще за декілька років до того. Особливістю сучасного етапу розвитку суспільства є ставлення до людини як до найвищої соціальної цінності. У цих умовах сучасна шкільна освіта опинилась перед необхідністю вибору нових пріоритетів, до яких належать спеціалізація, диференціація, інформатизація, профілізація, гуманізація навчально-виховного процесу. Поступальний розвиток системи освіти нині має передбачати вдосконалення освітніх ідеалів через відмову від технократичних підходів у педагогічній справі, формування особистості вчителя, олюднення знання, підготовку творчого фахівця, який оволодів би озброєнні майбутніх педагогів принципами наукової методології, тобто на формування здатності до продуктивно-творчого мислення.

Серед об'єктивних передумов модернізації професійної та методологічної підготовки сучасного вчителя В. Ковальчук виокремлює наступні глобалізаційні зміни (глобалізація, нова світова динаміка, потреба формування громадянського суспільства, полікультурного виховання); внутрішні зміни (становлення державності, демократичні і ринкові перетворення, зміна духовно-морального світу). До суб'єктивних чинників, які обумовлюють актуальність підготовки нового вчителя, дослідник відносить: зміну ідеологічної парадигми розвитку; зміну співвідношення раціонального та ірраціонального знання; змістовне оновлення системи гуманітарного знання; зміну загальнонаукової (природничої) картини світу¹.

Реформування освітньої галузі покликане сприяти орієнтації педагогів на засвоєння гуманістичних цінностей та управління ними у своєму житті й професійній діяльності. Досягнення цієї мети залежить насамперед від ціннісної позиції сучасного вчителя, а також визначається необхідністю підвищення престижу вчительської праці, подолання матеріальних негараздів педагогів, оскільки зазначені негативні чинники перешко-

¹ Ковальчук В. П. Модернізація професійної та світоглядно-методологічної підготовки сучасного вчителя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец. 13.00.04 / В.П. Ковальчук ; НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – С. 11.

джають збільшенню особистої уваги вчителя до проблем духовного розвитку².

Сучасна філософія освіти спрямована на виявлення суперечностей у педагогічному процесі. Вона орієнтує науковців на глибоке розуміння унікальності кожного суб'єкта освіти, загальнолюдських цінностей, підштовхує до сприйняття того, що будь-які особистісні й різні типи світогляду, культури, освіти відіграють свою унікальну роль у вирішенні найважливіших проблем сучасного людства; несе ідею про те, що всупереч боротьбі протилежностей виникає потреба вибудовування такої діалогової взаємодії між ними, яка згладить суперечності й приведе до зближення протилежних точок зору³.

Школа початку ХХІ сторіччя – це поєднання традиційних цінностей і нових інтерактивних методик, це період розробки та подальшого впровадження посткласичної методології викладання. Одним із основних рішень, яке може суттєво вплинути на зміну реалій сучасного і майбутнього світу, вирішити проблему інноваційних просувань у навчанні, є підготовка та перепідготовка вчителя, адаптованого до нових вимог, здатного до продуктивної дії не тільки відповідності з ними, але й на упередження.

Важливість ролі вчителя зумовлена тим, що освіта – це єдиний соціальний інститут, через який проходить кожна людина. Завдяки діяльності вчителя реалізується державна політика формування людського потенціалу нації, розвитку вітчизняної науки, техніки, культури, збереження та примноження культурної спадщини і формування людини майбутнього. Звичайно, ідеальних шкіл у світі практично немає, але є особливі вчителі, які успішно використовують новітні підходи до навчання та виховання, в широкому розумінні – до конструктивно-творчої роботи з дітьми та учнями.

Нині все частіше у педагогічних виданнях з'являється інформація про те, що система освіти будь-якої країни безпосередньо залежить, в першу чергу, від якості підготовки учителів, від суворості відбору кадрів для здійснення викладацької діяльності, тобто від носія знань, їх передавача. Як зазначає О. Ленская, ані обсяг коштів, вкладених в освіту, ані розміри соціальної підтримки, ані показники рівності освітніх можливостей не дають такої жорсткої кореляції з освітніми результатами учнів, як якість

² Вайновська М. К. Особистість вчителя в духовно-ціннісному контексті [Електронний ресурс] / М.К. Вайновська. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2010_7/files/PD710_07.pdf.

³ Лутай В.С. Філософія сучасної освіти : навч. посіб. / В.С. Лутай. – К. : Магістр-S, 1996. – С. 23.

викладацьких кадрів. Дослідниця доводить, що успішні країни досягають високих результатів у навчанні за рахунок трьох чинників: залучення найталановитіших людей до викладацької діяльності; їх ефективного професійного розвитку, що призводить до підвищення якості освіти; забезпечення рівності уваги викладачів до кожної дитини⁴. Професійна майстерність учителя є важливим показником якісного навчання. Підготовка вчителів нової формації постає як завдання соціального статусу і значення.

Чинники, що обумовлюють потребу суспільства у новому вчителі, нерозривно пов'язані з оновленням освітньої системи – зокрема, вищої освіти. Вища освіта як важлива соціальна підсистема, з одного боку, безпосередньо пов'язана з розвитком суспільства, а з іншого, – з входженням у нову педагогічну парадигму як систему переконань, ідеалів, теорій у галузі навчання і виховання. Щодо вищої педагогічної освіти, вона має спрямовуватися на підготовку нового вчителя, здатного забезпечити відтворення молодим поколінням ініціативності, креативності, готовності до цілеспрямованого ціннісного самовдосконалення як передумови успішної соціалізації у кризовому соціумі і в кінцевому рахунку, – умови гуманістичного оновлення цього соціуму⁵.

Сучасний період розвитку суспільства, оновлення всіх сфер його соціального й духовного життя, бурхливий розвиток освітнього простору, хвиля інноваційних перетворень, що охопила світовий простір, потребують якісно нового рівня освіти, який відповідав би міжнародним стандартам, та ініціюють у системі освіти всебічний розвиток творчо обдарованого мобільного фахівця. Зазначені характеристики зберігають актуальність і у вітчизняному освітньому просторі.

Головною метою розвитку освіти в Україні у XXI сторіччі є створення умов для розвитку й самореалізації кожної особистості, забезпечення високої якості освіти випускникам середньої та вищої школи. Підвищення якості педагогічної освіти, забезпечення її мобільності, конкурентоспроможності на ринку праці вимагає подальшого вдосконалення організації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах на засадах гуманності, особистісно орієнтованої педагогіки, розвитку і саморозвитку студентів⁶.

⁴ Ленская Е.А. Качество образования и качество подготовки учителя / Е.А. Ленская // Вопросы образования. Ежеквартальный научно-образовательный журнал. – 2008. – № 4. – С. 81.

⁵ Иванчук Г.П. Основні орієнтири гуманізації вищої педагогічної освіти / Г.П. Иванчук // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. – 2011. – Ч. 1. – С. 71.

⁶ Попенко О. Про готовність майбутнього вчителя початкових класів до роботи в школі / О. Попенко // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту. – 2011. – № 22. – С. 168.

Нині вищі навчальні заклади України активно експериментують, упроваджують у навчальний процес новітні технології. Педагогічна спільнота відчуває потребу в реформуванні вищої освіти, а саме: у переосмисленні змісту навчальних планів, підвищенні якості навчання; у необхідності забезпечення держави кваліфікованими ініціативними кадрами, які, по-перше, матимуть ґрунтовну теоретичну і практичну підготовку за фахом, по-друге, зможуть самостійно приймати рішення, пов'язані з майбутньою професією, а отже, створювати власними силами нові науково-технічні цінності в майбутньому; у формуванні в молодих фахівців прагнення до безперервної самоосвіти, здатної постійно оновлювати здобуті наукові знання, уміння швидко адаптуватися до змін та коригувати професійну діяльність⁷.

Національною доктриною розвитку освіти України у ХХІ ст. визначено, що головними чинниками успіху цих намірів мають стати: єдність освіти і науки як умови модернізації освітньої системи; формування змісту освіти на основі новітніх наукових і технологічних досягнень; інноваційна освітня діяльність у навчальних закладах усіх типів, рівнів акредитації та форм власності; залучення до наукової діяльності учнівської та студентської обдарованої молоді, педагогічних працівників; створення науково-інформаційного простору для дітей, молоді й усього активного населення, використання для цього можливостей нових комунікаційно-інформаційних засобів; запровадження цільових програм, що сприяють інтеграції освіти і науки⁸.

На нашу думку, зазначені вимоги Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ ст. постають тими пріоритетами, що обумовлюють суспільну потребу у підготовці «нового вчителя». О. Базалук наголошує на тому, що цей процес повинен спиратися на певні цінності, які мають слугувати орієнтиром для майбутніх поколінь, виконуючи функцію перспективних стратегічних життєвих цілей і постають основним мотивом життєдіяльності. Цінності визначають моральні орієнтири та принципи поведінки, тому будь-яке суспільство зацікавлене у тому, щоб люди дотримувалися актуальних у сучасних реаліях правил поведінки. Саме тому, на початку свого розвитку кожна дитина у цивілізованому суспільстві потрапляє під цілеспрямований вплив виховного процесу. Діяльність у сфері освіти, особливо безпосередня педагогічна діяльність, тісно переплетена з

⁷ Герман Н. Адаптація форм організації самостійної роботи студентів до сучасних технологій навчання / Н. Герман, Н. Тягунова // Вища школа. – 2001. – № 4–5. – С. 53.

⁸ Національна доктрина розвитку освіти України в ХХІ ст. – К. : Шкільний світ, 2001. – С. 5.

основами світогляду людини, навіть якщо вона його не усвідомлює. Педагогічний процес здебільшого виявляє і формує нові ціннісні орієнтації особистості, тому у педагогічній діяльності дуже важливо керуватися такими світоглядними принципами, котрі орієнтують людей на творчу самореалізацію, усвідомлення власної планетарно-космічної сутності⁹.

Тож яким повинен бути учитель покоління нового тисячоліття? На нашу думку, у розкритті сутності поняття «нового вчителя» допомогу педагогіці може надати філософія, оскільки вона є провісницею та катализатором реформ, які активно реалізуються у різних сферах сучасного суспільного буття в усьому світі. Ще з давніх часів філософи прагнули зрозуміти та пізнати людину, її сутність, її сучасне буття, визначити місце людини в навколишньому світі. Л. Ваховський зазначає, що людина і людське буття у світі є тим спільним предметом, яким завжди були пов'язані філософія й педагогіка, тому що філософія розглядає сутність людини та її існування, а педагогіка – людську діяльність¹⁰.

Поняття «нового вчителя» у світлі сучасного філософсько-педагогічного дискурсу постає ключовим у навчально-виховному процесі. Адже виховання і навчання – це багатогранний і складний процес, значення якого неможливо переоцінити. Він передбачає формування у дитини, підлітка, юнака єдиної системи цінностей і соціальних компетенцій, які мають стати основою для успішної самореалізації в житті. Визначальну роль у цьому процесі відіграє саме вчитель.

Роль учителя у формуванні системи цінностей і соціально значущих компетенцій обґрунтовували класики філософської та педагогічної думки, зокрема Сократ, Платон, Я.-А. Коменський, І. Песталоцці, Ф. Дістервег, К. Ушинський, С. Русова, А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші. Вони були єдині в тому, що, окрім професіоналізму, наставникові молоді мають бути притаманні такі особистісні якості, як духовна культура, подвижництво, інтелігентність, високий рівень соціальної відповідальності.

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. філософи-постмодерністи (М. Фуко, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дерріда, Р. Рорті) активно вивчаючи проблему людини, прагнули переорієнтуватися на локально особливе, виняткове людське життя. Вони намагалися відійти від концепції цілісної індивідуальності, від конформістського одновимірного типу людини як витвору цивілізації розуму, поставити під сумнів ідею існування універсального,

⁹ Базалук О. Філософія освіти: її роль та місце в системі філософського знання / О. Базалук // Філософські обрії. – 2010. – № 23. – С. 189.

¹⁰ Ваховський Л.Ц. Западноевропейская философия воспитания эпохи Просвещения / Л.Ц. Ваховский. – Луганск : Альма матер, 2000. – С. 13.

уніфікованого незмінного «Я», сформувати альтернативний образ людини. У зв'язку із цим О. Мілова зазначає: відмовляючись від визнання вищих інтересів цивілізації, від глобальних універсальних цінностей модерну, таких як розум, прогрес, наука, свобода, постмодернізм запропонував їм на зміну низку власних дрібних, індивідуальних цінностей, проголошуючи рішучу боротьбу за їх втілення в життя¹¹.

Основу механізму соціалізації складає активна творча діяльність, завдяки якій відбувається включення людини в життя суспільства. На думку Т. Парсонса, саме соціалізація, разом із дією механізмів соціального контролю, забезпечує існування суспільства у стані «соціальної рівноваги», який гарантує збереження головних людських цінностей. Ця рівновага є рухливою, що забезпечує не тільки відтворення, а й розвиток суспільства.

Водночас із соціалізацією відбувається процес інтеріоризації особистості – формування стабільних одиниць свідомості через засвоєння зовнішніх дій із предметами й оволодіння зовнішніми знаковими засобами. Інтеріоризація особистості передбачає активне засвоєння нею певної інформації, знань, ролей, формування ціннісних орієнтацій. Слід зазначити: не всі соціальні цінності, які людина усвідомлює, реально стають її особистісними цінностями. Необхідною умовою такої трансформації є практичне включення суб'єкта в колективну діяльність, спрямовану на реалізацію відповідної цінності¹².

Саме поняття особистості посідає одне з центральних місць у теорії особистісно орієнтованого навчання, на яку орієнтується підготовка «нового вчителя». Наведемо деякі основні положення теорій особистості: особистість є результатом взаємодії прагнення в майбутнє, набутого досвіду та вродженої передбачуваності (К. Юнг); індивідуум сам творить свою долю, удосконалює себе і є складовою частиною соціального оточення (А. Адлер); особистість є продуктом динамічної взаємодії між вродженими потребами, тиском соціальних норм та існуючої в даний історичний проміжок часу культури (Е. Фромм); навколишнє середовище певним чином впливає на формування людини (Б. Скіннер); кожна особистість унікальна і є результатом впливу когнітивних та мотиваційних процесів (Г. Олпорт); у природній сутності людини закладене прагнення до особистісного зростання, творчості, самовираження, реалізації свого потенціалу, створення власного життя. Людина завжди перебуває в процесі

¹¹ Мілова О.Є. Філософсько-педагогічна концепція постмодернізму [Електронний ресурс] / О.Є. Мілова. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppmb/texts/2007-02/07moypcr.pdf.

¹² Каріков С.А. Філософія. Розділи: Філософська антропологія, соціальна філософія, філософія культури : навчальний посібник / С.А. Каріков. – Х. : НУЦЗУ, 2011. – С. 56.

становлення (А. Маслоу); розвитку особистості сприяє властива людському організмові тенденція актуалізації, яка є активним процесом, що породжує прагнення до досягнень, творчості, розвитку (К. Роджерс).

Синтезуючи чисельні підходи до визначення цього поняття, М. Чобітько вважає, що особистістю є індивідуум, який досягнув високого рівня духовного розвитку, високого інтелекту, який володіє розвинутим мисленням; це творча діюча людина, здатна використовувати логіку свого мислення для створення знання, відповідати за наслідки, керувати собою та зовнішніми обставинами¹³.

Процеси особистісного становлення передбачають постійний вплив на людину низки соціальних інститутів, до яких належить й освіта. Накопичений досвід психолого-педагогічної науки свідчить, що у справі формування, виховання і розвитку особистості необхідно враховувати величезний вплив того навколишнього соціального простору, який оточує молодшу людину. Для характеристики продуктивної діяльності особистості в галузі освіти вживається категорія «освітній простір», яка відображає особливості структуроутворення інтелектуального життя. Освітній простір характеризує суспільство з боку синтезу нового культурного, духовного, наукового буття, або ноосфери, що приводить до нової соціальної, економічної, політичної конфігурації суспільства¹⁴.

Усебічний особистісний розвиток майбутнього нового вчителя стає можливим на підґрунті «людноцентристського» підходу, на основі якого формується відповідне освітнє середовище вищого навчального закладу. Освітній простір вищого навчального закладу – це філософсько-педагогічне поняття. Воно відображає ту частину ноосфери, де відбуваються засвоєння молоддю досвіду попередніх поколінь і на цьому підґрунті творення нових культурологічних аспектів сучасної дійсності. Тому поняття «освітній простір» включає в себе не тільки освітнє середовище вищого закладу, а і його зв'язки з суспільством, містом, регіоном. Головним завданням функціонування освітнього простору ВНЗ є різнобічний розвиток творчого потенціалу студентів – як магістрального, стрижневого параметра для всієї системи ділових якостей професіонала¹⁵.

¹³ Чобітько М.Г. Поетапне нарощування професіоналізму майбутніх учителів у процесі особистісно орієнтованої професійної підготовки / М.Г. Чобітько // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Серія: Педагогічні науки. – 2008. – Вип. 144. – С. 172–173.

¹⁴ Кремень В.Г. Трансформації особистості в освітньому просторі сучасної цивілізації / В.Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 2 (59). – С. 7–8.

¹⁵ Попова О.П. Творчий освітній простір вищого технічного навчального закладу як необхідна умова розвитку творчого потенціалу майбутніх інженерів / О.П. Попова // Віс-

У цьому аспекті слід приділити увагу духовній спустошеності значної частини сучасного суспільства, поширенню «масової культури» споживання, підвладності маніпулюванню свідомістю, відсутності у багатьох людей активної, особистісної позиції у світосприйнятті. Вихід із такої ситуації В. Кремень убачає у вихованні творчої особистості, яка завдяки притаманній їй інноваційній культурі мислення, духовності, продуктивної діяльності має змогу протистояти негативним суспільним трансформаціям, стає тією духовною силою, яка врятує самобутність своєї нації, створить новий соціокультурний простір, наповнить його прогресивними цінностями оновленого людства. Відповідну задачу вчений окреслює і перед педагогічною наукою та практикою¹⁶.

Саме вчитель відіграє ключову роль у вихованні учнів творчими особистостями, яким притаманні розвинені соціальні компетенції. Основні аспекти формування соціальних компетенцій досліджують відомі сучасні українські й зарубіжні учені, зокрема, І. Бех, І. Зязюн, В. Кремень, В. Лозова, Т. Орджі, Дж. Равен, Л. Сохань, С. Сисоєва, М. Холстед та ін. У їх роботах розкриваються наступні проблеми:

- ціннісна сфера сучасної людини у контексті пріоритетів виховного процесу;
- формування соціальних компетенцій як результативно-цільова основа компетентнісного підходу в освіті;
- соціальні компетенції як компетенції майбутнього;
- формування соціальних компетенцій в психологічному контексті;
- можливості застосування психолого-педагогічних знань у реалізації особових і професійних життєвих стратегій¹⁷.

Усі зазначені проблеми є суттєвими аспектами підготовки «нового вчителя». В умовах нової освітянської парадигми підготовка вчителів нового типу стає найважливішою умовою відродження не тільки освіти, а й усієї вітчизняної культури, її інтеграції в загальнолюдське та європейське співтовариство. Соціальна ситуація, що склалась, якісно по-новому ставить проблему підготовки педагогічних кадрів, вимагає наукового переосмислення цінностей системи, формування професійно значущих якостей учителя, актуалізує пошук оптимальних форм цього процесу в період навчання у вищому закладі освіти.

ник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Серія: Педагогічні науки. – 2009. – Вип. 149. – С. 150–151.

¹⁶ Кремень В.Г. Трансформації особистості в освітньому просторі сучасної цивілізації / В.Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 2 (59). – С. 13.

¹⁷ Кузьмич Т.А. Роль учителя в формировании социальных компетенций у старшеклассников / Т.А. Кузьмич // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 20 (231). – Ч. IV. – С. 177.

Адже освіта – це процес тривалий і творчий. Його успіхи або невдачі багато в чому залежать саме від особистості викладача, від ставлення до предмета навчання і до тих, хто навчається. Можна стверджувати, що людина байдужа, самозакохана, корислива, така, що морально деградувала, не може бути зразковим педагогом. Виховати успішного учня може тільки «новий учитель», який поєднує в собі риси фахівця і високоморальної особистості. Тож вирішення основних завдань ствердження повноцінної освіти в кожній країні передусім визначається особою педагога.

У зв'язку з вищезазначеним виникає суперечність між вимогами, що суспільство висуває до вчителя, та рівнем його професійної підготовки у вищому закладі освіти, показником якої виступають сформовані професійно значущі якості майбутнього педагога. Загальновідомо, що педагог реалізує два основних соціальних завдання – навчання й виховання підростаючого покоління. Незмінно залишаючись провідними у його професійній діяльності, ці взаємопов'язані завдання згідно з вимогами, що висуваються до школи тією чи іншою історичною епохою, наповнюються конкретним змістом і набувають специфічної спрямованості¹⁸.

У межах сучасного філософсько-педагогічного дискурсу простежуємо низку підходів до підготовки «нового вчителя»:

- етнопедagogічний підхід – визначає, що підготовку «нового вчителя» необхідно здійснювати з урахуванням національних традицій, менталітету народу, його культури національно-етнічної обрядовості, звичаїв, звичок. Особистість живе в конкретному соціокультурному середовищі, належить до певного етносу, тому її розвиток має спиратися на національні традиції народу, його культуру, звичаї, навички під час проектування й організації педагогічного процесу. З одного боку, необхідно вивчати, розвивати, формувати це середовище, а з іншого – застосовувати всі його виховні й навчальні можливості;
- антропологічний підхід – передбачає системне використання у підготовці «нового вчителя» даних усіх наук про людину, структуру та здійснення педагогічного процесу з урахуванням цілісної природи людини, її можливостей, потреб;
- культурологічний підхід – передбачає, що культура в освіті виступає як її змістовна складова, джерело знань про природу, суспільство, способи діяльності, емоційно-вольового й ціннісного ставлення людини до інших людей, до праці, спілкування. Культура сприяє розви-

¹⁸ Молодиченко В.В. Формування особистості майбутнього вчителя гуманістичної орієнтації [Електронний ресурс] / В.В. Молодиченко. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2011_13/files/P1311_23.pdf.

ткові особистості, а також її становленню як творчої індивідуальності. Педагогічна освіта розбудовується саме на засадах культурологічної освітньої парадигми. Культурологічний підхід у професійній підготовці «нового вчителя» реалізується завдяки спрямуванню на розвиток здатності до цілісного бачення й сприйняття наявної загальнолюдської, національної, педагогічної культури. Людина розвивається шляхом освоєння нею культури як системи цінностей, одночасно стаючи творцем нових елементів культури;

- аксіологічний (ціннісний) підхід – дозволяє вивчати явища з позиції виявлення їх можливостей задовольняти потреби людини, розв'язувати завдання гуманізації суспільства. Людина розглядається як найвища цінність суспільства й мета його розвитку. Такі цінності, як життя, здоров'я, любов, освіта, праця, мир, краса, Батьківщина, завжди привертали увагу людей у різні часи. Моральні, естетичні, економічні, екологічні цінності характеризують особистість, а їх розвиток у «нового вчителя» – основне завдання гуманістичної педагогіки¹⁹.

Костікова І. пропонує доповнити ці загальні методологічні підходи до підготовки «нового вчителя» такими підходами:

- системний підхід – підготовка «нового вчителя» розглядається як система, у якій усі компоненти взаємозв'язані й взаємозалежні. Такий підхід передбачає, що відносно самостійні компоненти системи підготовки розглядаються не ізольовано, а у взаємозв'язку. Під системою розуміється множина взаємопов'язаних елементів цілісного утворення. Концепція і модель підготовки «нового вчителя» можуть ґрунтуватися на цьому підході, який дозволяє виявляти загальні системні властивості та якісні характеристики окремих елементів;
- особистісний підхід – орієнтація в процесі професійної підготовки «нового вчителя» на особистість як на мету, суб'єкт, результат і головний критерій ефективності й продуктивності підготовки. Цей підхід вимагає визнання особистості «нового вчителя» як продукту суспільного розвитку, носія культури унікальності, інтелектуальної моральної свободи;
- діяльнісний підхід, за якого діяльність «нового вчителя» постає як основа, засіб, вирішальна умова його професійної підготовки. Професійна підготовка вчителя будується на основі урахування провідного виду педагогічної діяльності. Від нього залежить і організація різноманітних завдань. Так «новий учитель» постає в якості суб'єкта

¹⁹ Лозова В.І. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посібник / В.І. Лозова, Г.В. Троцько. – Х. : ОВС, 2002. – С. 15.

пізнання, спілкування, праці, відносин і своєї творчості, розвитку. Діяльність обумовлює формування в людини всіх психічних процесів і свідомості, а вони, у свою чергу, виявляючись регуляторами діяльності, є умовою її подальшого вдосконалення;

- компетентнісний підхід – освітніми цілями визначаються важливі компетентності, на формування яких має спрямовуватися сучасна підготовка «нового вчителя». Компетентнісний підхід, як новий концептуальний орієнтир, викликає інтерес міжнародної педагогічної спільноти. Так, одним із провідних напрямів діяльності міжнародних організацій (ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, Ради Європи, Організації європейського співробітництва та розвитку, Міжнародного департаменту стандартів), які опікуються проблемами розвитку міжнародної освіти, є виконання низки ініціатив, спрямованих на науково-методичне, організаційне, моніторингове забезпечення процесу підготовки міжнародних фахівців на засадах компетентнісного підходу. У міжнародному освітньому просторі вже впроваджені й успішно реалізуються на практиці форми, які дозволяють втілити в підготовку «нового вчителя» основні ідеї компетентнісного підходу. Складовими процесу підготовки вчителів з компетентнісним підходом визнаються особистісні компетенції (подолання проблем, стресів, толерантність, комунікативність ініціативність, нестандартність, аргументованість) і фахові компетенції. Підготовка студентів за компетентнісним підходом організується за допомогою методу проектів, рольових ігор, роботи в групах, дискусій, мозкової атаки;
- інформаційний підхід – визначає, що інформація стає головним ресурсом науково-технічного й соціально-економічного розвитку, конструктивним фактором у процесі підготовки «нового вчителя». Такий підхід істотно впливає на прискорений розвиток науки, освіти, техніки, відіграє значну роль у процесах виховання й навчання, культурного спілкування між людьми, а також в інших соціальних галузях;
- синергетичний підхід – комплекс взаємопов'язаних принципів функціонування різних систем, здатних до самоорганізації. Згідно із синергетичним баченням всесвіту більшість існуючих у природі систем відкритого типу спричиняє постійний обмін енергією чи інформацією. Педагогічні процеси й явища (зокрема, підготовка «нового вчителя») через наявність неста-²⁰лості належать до складних систем відкритого типу .

²⁰ Костікова І.І. Сучасні методологічні підходи професійної підготовки вчителя засобами інформаційно-комунікаційних технологій / І.І. Костікова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2008. – № 8. – С. 81.

Які ж риси характеризують образ «нового вчителя» у світлі сучасного філософсько-педагогічного дискурсу? На нашу думку, передусім серед них слід назвати креативність. Не випадково те, що на початку ХХІ ст. виник новий напрям педагогічної науки – «креагогіка», предметом дослідження якого є сутність та умови педагогічної творчості, ознаки її учасників. Засновниками цього наукового напрямку є видатні методисти В. Андреев, В. Загвязинський, М. Никандров, С. Сисоева, Д. Чернілевський.

Нині не існує єдиного погляду щодо визначення природи креативності, що зумовило існування великої кількості визначень цього явища. Деякі з них стосувалися кінцевого результату, продукту діяльності, інші – особливостей процесу чи особистісних якостей людини. Узагальнюючи філософську, психологічну та педагогічну літературу, варто наголосити на двох поглядах на природу креативності. Перший передбачає, що креативністю володіють лише деякі індивіди, тобто люди, наділені спеціальними видами здібностей; другий погляд на природу креативності звертає увагу на загальну креативну здібність, якою певною мірою володіють усі здорові індивіди²¹.

Хоча нині поняття «креативність» активно вживається у психолого-педагогічних та філософських працях, однак досі не існує його загальноприйнятого визначення. Загалом нараховується понад півсотні дефініцій, що зумовлено складністю цього феномена. Найпоширенішими визначеннями цього явища є:

- здатність людини породжувати незвичайні ідеї, знаходити оригінальні рішення, відхилитися від традиційних схем мислення (В. Ільїн);
- творчий дух, творчий потенціал індивіда, його творчі здібності, що виявляються не тільки в оригінальних продуктах діяльності, а й у мисленні, почуттях і спілкуванні з іншими людьми (В. Андрієвська);
- здатність знаходити нові способи вирішення проблеми й нові способи вираження (К. Роджерс);
- загальна здатність, заснована на поєднанні інтелекту, особистісних якостей і здатностей до продуктивного мислення (Е. Торранс).

Отже, можна говорити про те, що термін «креативність» вживається у вузькому (індивідуальна здібність; дивергентне мислення) та широкому (явище певної системи; процес, діяльність) значеннях. Дж. Гілфорд розрізняє дивергентне мислення й конвергентне. Дивергентним мисленням він називає такий тип мислення, що відбувається у різних напрямках й робить

²¹ Туник Е.Е. Диагностика креативности. Тест Е. Торренса / Е.Е. Туник. – СПб. : ИМАТОН, 1998. – С. 5.

можливим варіювання шляхів вирішення проблеми, наслідком чого можуть стати неочікувані висновки. Конвергентне ж мислення (логічне) спрямоване на аналіз всіх наявних способів розв'язання завдань, для того, щоб обрати з них лише одне правильне. Останнє орієнтується на заздалегідь відоме вирішення проблеми; дивергентне ж мислення припускає знаходження різних варіантів вирішення проблеми, що є рівноправними. Таким чином, конвергентне мислення ототожнюється з інтелектом, дивергентне – з креативністю.

Отже, розгляд основних тенденцій педагогічної творчості дозволяє говорити про те, що необхідною її передумовою є креативність, якою володіють усі здорові індивіди, але в різних ступенях її розвиненості. Креативність є більш широким та глибоким проявом творчості, оскільки передбачає й інтелектуальну діяльність; їй потрібно і можливо навчатися. Уміння сформулювати проблему, побачити в ній якнайбільше зв'язків; гнучкість як уміння розуміти та сприймати нові погляди й думки; розширення, вихід за межі традиційного; оригінальність, що полягає у відмові від стереотипності в мисленні та діяльності – ті основні можливості, які надає особистості розвинена креативність²².

Деякі вчені ототожнюють творчу працю вчителя й педагогічну креативність, але, провівши аналіз джерельної бази, І. Малецька доходить висновку, що перший термін є діяльнісною категорією, а другий – особистісною. Авторка солідарна з дослідниками, які визначають креативність як готовність учителя до творчих дій, заснованих на загальних і творчих здібностях, здатності педагога формулювати й вирішувати методичні проблеми, своєчасно реагувати на нові навчальні умови та ситуації й передбачати результати. Формулюючи ознаки творчого учителя, дослідники виокремлюють різні якості: швидкість мислення, спроможність сприйняття нового, можливість подолання розумової інерції, наполегливість, уміння виділяти основне, прагнення до нового й до перетворень, уміння діяти ширше за межі нормативних вимог, схильність до спільної роботи з іншими вчителями, цілеспрямована діяльність щодо підвищення ефективності навчального процесу²³.

Творча особистість учителя є суттєвим фактором розвитку творчих задатків учнів. Практика переконливо свідчить, що зусилля вчителя-

²² Саприкіна Н. Феномен креативності в дискурсі загальної теорії творчості / Н. Саприкіна // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 22 (209). – Ч. II. – С. 31.

²³ Малецька І.В. Педагогічна креативність учителя літератури в сучасних умовах [Електронний ресурс] / І.В. Малецька. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2011_15/files/P1511_44.pdf.

творця, спрямовані на розпізнавання в дитині творчих задатків, як правило, бувають успішними. Звична неординарність дій, що характерна для професійної праці творчого педагога, природність новизни вибраних ним методів і прийомів впливу на учнів сприяє прояву творчої уяви дітей. Досвід показує, що для діяльності таких учителів характерний продуктивний вибір методики індивідуально-групової роботи з учнями. Одиницею дослідження творчого потенціалу є інтелектуальна активність, що об'єднує в собі інтелектуальні (розумові здібності) і неінтелектуальні (особистісні, мотиваційні) фактори розумової діяльності, але не зводиться ні до перших, ні до других. Творчі здібності у вирішенні проблеми проявляються не одночасно, а в різних поєднаннях і з різною виразністю, що відображається у творчому стилі, оригінальності, новизні, результаті творчої діяльності. Професійні якості творчого вчителя початкової школи В. Черноус визначає як:

- характерологічні ознаки особистості (стан професійної орієнтованості);
- соціальні та професійні якості;
- педагогічні здібності (комунікативні, перцептивні, конструкторські, організаторські, пізнавальні, експресивно-мовні, креативні);
- індивідуальні педагогічні якості (бажання, воля, темперамент, рефлексія).

Філософські і психолого-педагогічні дослідження на сучасному етапі мають тенденцію до переходу від розробки загальної теорії творчості до перетворення шляхів навчання творчої діяльності. Однак у самій проблемі навчання творчості закладено внутрішні протиріччя. Феномен творчості передбачає створення якісно нового явища, яке раніше не існувало. Тому не можна навчати тому, що не створено, але можна навчити механізмам його створення, сформуванню здатності до творчої діяльності, її рушійні мотиви²⁴.

Отже, дослідження педагогічної діяльності у світлі сучасного філософсько-педагогічного дискурсу дозволяє визначити ключові характеристики поняття «нового учителя». Узагальнюючи їх, Т. Лопухіна вирізняє такі його особистісні якості:

- розвиненість гуманістично-спрямованої системи ціннісних орієнтацій, що забезпечують успішну аксіологічну діяльність і формування світоглядних позицій;

²⁴ Черноус В. Проблема творчості у професійній діяльності вчителя початкової школи [Електронний ресурс] / В. Черноус. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npd/2011_2/4ornous.pdf.

- наявність чіткої системи індивідуальних норм поведінки та індивідуальних методів педагогічної діяльності;
- сформованість соціальних почуттів, які зумовлюють емоціональну активність і визначають особистісний зміст педагогічної діяльності.²⁵

З'ясування умов формування цих якостей з необхідністю передбачає звернення до співвідношення педагогічного досвіду і новацій сучасної освітньої системи. *Діалектика традиційного та інноваційного у підготовці нового вчителя* вимагає урахування як кращих набутоків світової педагогіки, так і вимог сучасної епохи.

Необхідність оновлення системи навчання й виховання не викликає сумнівів, оскільки нинішній світ неможливо уявити собі без змін та інновацій. Здатність генерувати нові ідеї, сприйнятливість до нового є запорукою успіху та розвитку будь-якої країни, системи. Освіта не є винятком. Упровадження інноваційних педагогічних технологій, передового та новаторського досвіду, що має забезпечити формування потенціалу нації, здатного творчо й ефективно вирішувати завдання є нині не просто тенденцією, а необхідністю існування кожної країни в умовах глобалізації²⁶. Саме тому питання підготовки майбутніх учителів до інноваційної педагогічної діяльності набуває особливої актуальності.

У зіткненні різних, часто протилежних тенденцій особливого значення набуває постать наставника. Хоча і досі зберігає вплив традиція, за якої педагог повинен мати в очах учнів безумовний авторитет, на якому базується вимога їх послуху, їй протистоять інші вияви педагогічної праці: любов до дітей, ініціативність, відкритість, уміння співпрацювати з колегами, учнями та їх батьками²⁷. Подібні ідеї, зокрема, обстоюють представники конструктивізму, принципом якого є створення педагогічних умов для самоконструювання знань. Учитель-конструктивіст є лектором, фасилітатором, консультантом, координатором, організатором навчально-пізнавальної, проблемно-орієнтованої, дослідницької діяльності учня²⁸.

²⁵ Лопухіна Т. Умови формування духовних цінностей майбутніх педагогів [Електронний ресурс] / Т. Лопухіна. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2011_16/Pdf/19.pdf.

²⁶ Будас Ю.О. Готовність студентів до майбутньої інноваційної педагогічної діяльності / Ю.О. Будас // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Серія: Педагогічні науки. – 2008. – Вип. 120. – С. 55.

²⁷ Джури́нский А.Н. История зарубежной педагогики : Учебное пособие / А.Н. Джури́нский. – М. : Издательская группа „ФОРУМ” — „ИНФРА-М”, 1998. – С. 251.

²⁸ Тадеєв П.О. Компетентнісний підхід у реалізації стратегій прискореного навчання для роботи з обдарованими дітьми: американські реалії – українські перспективи [Елект-

Таке переосмислення місця вчителя у педагогічному процесі орієнтує на ведення активного діалогу з учнем. Сама ідея діалогового підходу не є новою в освіті. Традиції використання діалогу в навчанні сягають ще часів Стародавньої Греції. Так, широко відомі навчальні діалоги Сократа, коли шляхом питань та роздумів філософ допомагав учням вирішувати проблему, у результаті чого істина відкривалася не лише тим, хто вчився, а й учителеві. Можна також згадати глибокі, змістовні філософські діалоги Платона, Д. Дідро, Г. Сковороди. У педагогіці використання методу діалогу широко пропагувалося новою школою С. Френе, видатними педагогами Я. Корчаком, В. Сухомлинським, авторами теорії розвивального навчання (В. Давидовим, Д. Ельконіним) та педагогіки співробітництва (Ш. Амонашвілі, В. Шаталовим). У кожній з цих систем ключовим елементом визначено педагогічну взаємодію вчителя з учнями на засадах рівноправного діалогу.

Упровадження діалогу в сучасну освіту зовсім не означає нівелювання ролі вчителя. Досвід викладача значно багатший і ширший, тож його роль як керівника навчального процесу залишається активною, хоча і набуває нових рис. Діалоговий підхід, відхиляючи пряму авторитарну дію вчителя на учня, орієнтує на організацію спілкування між тими, хто має високий рівень знань, і тими, хто їх набуває. Тож, діалоговий підхід стимулює зворотний зв'язок у педагогічному процесі. В процесі діалогового навчання відбувається звертання до суб'єктивного досвіду й викладача, й учня, їхній взаємообмін результатами мистецьких спостережень, емоційного переживання образів, процесу творчості²⁹.

Таким чином, нові освітні пріоритети на сучасному етапі розвитку школи зумовлюють підготовку вчителя, який володіє не лише знаннями, вміннями, навичками, а й способами розумової діяльності, певним досвідом самоуправління, вміє адекватно діяти залежно від ситуації, має особистісні позитивні моральні та ділові якості. Тому майбутній вчитель, насамперед, повинен здобути високий рівень знань інноваційних технологій (нові методи, засоби, прийоми), навчитися бачити нову проблему та знаходити шляхи її вирішення, вміти застосовувати ці знання у навчально-виховному процесі. Цей факт важливо враховувати під час підготовки вчителів, які повинні мати педагогічну культуру, розумітися на тенденціях

ронний ресурс] / П.О. Тадеєв. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ITZN/em13/content/09tpopua.htm>.

²⁹ Паньків Л.І. Діалоговий підхід у мистецькій освіті / Л.І. Паньків // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 7 (218). – Ч. II. – С. 123.

та системах сучасних педагогічних технологій, бути здатними їх застосовувати³⁰.

Загострення суперечностей між масою накопичуваної нині інформації, її технологічними особливостями та існуючими системами викладання в навчальних закладах, необхідність засвоєння все більшого обсягу інформації споживачами знань і водночас неможливість охоплення цієї інформації традиційними методами потребує створення нових технологій пізнання, опанування потрібного матеріалу. Такі нові технології мають створюватися з урахуванням набутого досвіду, технічних можливостей сьогодення і водночас мати у своїй основі принципово відмінні від традиційних структури й форми пізнавальної діяльності. Нові структури, форми і технології покликані забезпечувати високий рівень функціональності набутих знань у поєднанні з можливістю їх практичного застосування в якнайширшому спектрі професійних напрямів. Досягти цього дуже складно, про що свідчить педагогічний досвід новацій, які нерідко неспроможні вирішити поставлені часом завдання. Це і зумовлює потребу формування творчої компетентності в майбутніх фахівців педагогічної сфери³¹.

Механізм інноваційних процесів, зорієнтованих на підготовку вчителя до творчої діяльності, реалізує принципи свободи вибору, проблемно-ситуативної організації навчання, стимулювання самоосвіти й самостійності, принцип розвитку творчого потенціалу та морально-вольової сфери, науково-методичного супроводу. Обґрунтування сутності інноваційного середовища породжує необхідність пошуку таких умов його організації (навчально-виховного процесу), які будуть відповідати названим принципам і сприяти ефективному використанню інновацій студентами у майбутній педагогічній діяльності.

У контексті інноваційної стратегії навчально-виховного процесу суттєво зростає роль викладача вищого навчального закладу, який забезпечує підготовку майбутнього вчителя як безпосереднього носія новаторських ідей. Інноваційна діяльність стає обов'язковим компонентом особистої педагогічної системи. Соціально-психологічна та професійна готовність викладача до творчої діяльності передбачає відкритість, багатоваріантність, гнучкість і динамізм, орієнтує на використання різноманітних форм роботи зі студентами. Викладач може одночасно виступати як автор, роз-

³⁰ Черненко Г. Професійна підготовка майбутнього вчителя початкової школи до використання інноваційних технологій / Г. Черненко // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2010. – № 1. – С. 155.

³¹ Молчанова В. Психолого-педагогічні засади формування творчої компетентності майбутнього вчителя початкової школи / В. Молчанова // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту. – 2011. – № 22. – С. 115–118.

робник, дослідник, користувач і пропагандист нових педагогічних технологій, теорій, концепцій.

Карапузова Н. наголошує на тому, що успішне застосування педагогічних інновацій у роботі викладача вимагає моделювання й оптимізації процесів створення, засвоєння і застосування нових ідей та технологій³². Етап створення педагогічних інновацій включає:

- визначення нового в системі педагогічних інновацій;
- опис, пояснення сутності педагогічного нововведення;
- визначення сукупності об'єктивних і суб'єктивних умов для оптимальної реалізації нових ідей та технологій;
- зіставлення пропонованого нового з прийнятими критеріями педагогічних інновацій;
- локальне використання педагогічної інновації;
- експертна оцінка педагогічної інновації.

На етапі засвоєння педагогічних інновацій важливо, щоб вони були осмислені в категоріях педагогічної науки, використані самим викладачем і передані іншим викладачам чи студентам.

Етап засвоєння передбачає:

- педагогічний моніторинг основних ідей, концепцій, технологій, обробку матеріалу;
- розробку програми засвоєння інновації на індивідуально-творчому рівні;
- систематизацію раніш накопичених фактів із власного досвіду і досвіду використання інновацій іншими викладачами;
- практичне застосування педагогічних нововведень;
- аналіз і узагальнення отриманих результатів використання педагогічних інновацій;
- їх зіставлення й оцінка з досвідом попередньої педагогічної діяльності;
- співвіднесення мети і результатів використання інновацій у педагогічній діяльності викладача з критеріями педагогічних інновацій.

На етапі запровадження педагогічних інновацій викладачами використовуються такі форми роботи:

- відвідування відкритої лекції викладача, який використовує передові технології навчання, з подальшим аналізом;

³² Карапузова Н. Д. Інноваційний потенціал середовища як чинник професійної підготовки майбутнього вчителя / Н.Д. Карапузова // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Серія: Педагогічні науки. – 2008. – Вип. 126. – С. 70.

- повідомлення викладачам про педагогічну знахідку, нові прийоми і способи роботи на засіданні кафедри, методичного семінару;
- використання записаних на відеомагнітофон лекцій, семінарських чи лабораторно-практичних занять, які проводили викладачі, ініціатори запровадження нового у процесі професійної підготовки спеціалістів;
- виступи викладача про досвід роботи колег на основі відвідування занять, бесід, спостережень;
- шефство досвідченого викладача-інноватора над молодими викладачами;
- відображення педагогічних інновацій у текстах лекцій, обговорення на кафедрах;
- організація виставок передового педагогічного досвіду викладачів;
- підготовка тез виступів і доповідей на науково-практичних конференціях;
- написання науково-методичних статей, які відображають педагогічні інновації, введені як безпосередньо авторами, так і викладачами-колегами;
- робота над навчальними посібниками, дисертаціями, монографіями з аналізом педагогічних інновацій викладачів вищої школи³³.

Отже, важливою умовою функціонування інноваційного середовища є спеціально організована діяльність викладача з питань створення, засвоєння та використання педагогічних інновацій.

Для успішного використання інноваційних підходів у навчально-виховному процесі майбутній вчитель, насамперед, повинен бути обізнаним зі змістом сучасної освіти. Зміст освіти – це чітко окреслена система знань, умінь та навичок, що ними повинні оволодіти учні впродовж усіх років навчання в школі і яка впливає на формування особистості учня як активного громадянина. Майбутній вчитель також повинен усвідомлювати, що зміст освіти – це складне динамічне явище, до якого висуваються певні вимоги, що поєднують традиції та інновації, а саме:

- знання мають бути справді науковими і відображати досягнення науки та техніки в державі;
- зміст освіти має базуватися на досягненнях національної культури, розвитку державної мови та народних традицій, враховувати принципи історизму;

³³ Карапузова Н.Д. Інноваційний потенціал середовища як чинник професійної підготовки майбутнього вчителя / Н.Д. Карапузова // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Серія: Педагогічні науки. – 2008. – Вип. 126. – С. 71.

- передбачати послідовність, систематичність та доступність у засвоєнні знань учнями;
- враховувати розвиток вікових та індивідуальних особливостей школярів, їх інтелект;
- базуватися на свідомому оволодінні знаннями та власній активності учнів у навчальному процесі.

Сучасний стан педагогічної практики переконує, що у підготовці майбутніх вчителів повинні бути створені умови для ознайомлення їх з новими педагогічними технологіями особистісно-орієнтованого навчання. Первинне уявлення про це вони дістають під час вивчення дисциплін методичного циклу³⁴.

Інновації і традиції поєднуються у процесі особистісно орієнтованої професійної підготовки майбутніх учителів. Ця підготовка:

- розглядає студента як основну цінність усього освітнього процесу;
- сприяє створенню умов для формування й вияву особистісних якостей студентів, розвитку їхнього мислення, становлення творчої, активної, ініціативної особистості, задоволення пізнавальних і духовних потреб студентів, розвитку їхнього інтелекту, соціальних та комунікативних здібностей, навичок самоосвіти, саморозвитку, самовдосконалення;
- орієнтована на потребу суспільства у фахівцях, здатних до самостійного набування знань, до перекваліфікації та адаптації в нових соціальних умовах.

Основна мета особистісно орієнтованого навчання – це створення умов, що забезпечують, по-перше, мотивацію до освіти та розвитку особистості студента, його інтелектуального та духовного початків; по-друге, гуманне ставлення до студента. Як наголошує М. Чобітько, таке ставлення:

- виявляється у визнанні його індивідуальної цінності та пріоритету особистості;
- передбачає шанобливе ставлення до студента як вищої самостійної цінності;
- потребує впровадження у навчальний процес таких методів навчання, які забезпечують розвиток індивідуальності студента за рахунок максимальної диференціації навчання;
- сприяє розвитку його особистісних якостей;

³⁴ Черненко Г. Професійна підготовка майбутнього вчителя початкової школи до використання інноваційних технологій / Г. Черненко // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2010. – № 1. – С. 156–157.

- вимагає створення таких умов, у яких він захоче добре вчитися;
- означає охорону його фізичного та духовного здоров'я³⁵.

Крім розвитку кращих психологічних характеристик особистості, підготовка майбутнього вчителя має бути спрямоване на розвиток його професійної компетентності. Нині професійна компетентність вчителя в умовах особистісно-орієнтованого навчання – це не тільки володіння знаннями, вміннями та досвідом з предмету, але й уміння сформувати внутрішню мотивацію пізнавальної діяльності, чітко, логічно і доступно викласти свої думки, під час уроку організовувати співробітництво, знайти шляхи оптимального спілкування, вміти розкрити творчий потенціал, розвивати мислення учнів³⁶.

Як зазначає Л. Петриченко, інноваційна компетентність учителя – це система мотивів, знань, умінь, навичок, особистісних якостей педагога, що забезпечує здійснення ним усіх етапів інноваційної професійної діяльності: від моделювання та прогнозування до впровадження нововведення. Інноваційна компетентність учителя зумовлюється особливостями його інноваційної діяльності (передусім її творчим характером та спрямованістю на дослідно-експериментальну роботу). Структура цієї якості нового вчителя включає чотири компоненти:

- теоретично-змістовий (базовий);
- професійно-діяльнісний (практичний);
- професійно-дослідний (творчий);
- професійно-особистісний³⁷.

Новий учитель повинен бути не тільки носієм знань, а й уміти їх застосовувати в нестандартних, нетипових ситуаціях у професійній діяльності. Від якості знань, які надає вища школа студентам, залежить, наскільки успішно майбутні фахівці зможуть застосовувати їх у своїй професійній діяльності. Однією з якостей формування знань, необхідних для нового вчителя, є гнучкість знань, що виявляється в швидкості знаходження варіативних способів

³⁵ Чобітько М.Г. Поетапне нарощування професіоналізму майбутніх учителів у процесі особистісно орієнтованої професійної підготовки / М.Г. Чобітько // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Серія: Педагогічні науки. – 2008. – Вип. 144. – С. 174.

³⁶ Чичук В.М. Нові підходи до підготовки вчителів початкових класів у контексті євроінтеграційних процесів / В.М. Чичук // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. – Полтава, 2011. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 295.

³⁷ Петриченко Л.О. Підготовка майбутнього вчителя початкової школи до інноваційної діяльності в позааудиторній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Л.О. Петриченко ; Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2007. – С. 7.

при зміні ситуації. Чим більше варіантів ситуації, що вимагають знаходження нового способу застосування знань, чим швидше майбутній учитель знаходить цей спосіб, тим більш гнучкими є його знання³⁸.

Яким же чином учитель набуває та розвиває риси творчої особистості? Оскільки, як зазначалось, творчість є невід'ємною складовою педагогічної діяльності, умовою становлення самого педагога, то створення оптимальних умов для її розвитку червоною ниткою має проходити через весь навчально-виховний процес. Як наголошує О. Темченко, звертаючись до сфери післядипломної педагогічної освіти, ефективність формування творчих якостей повинна забезпечуватися комплексним підходом до розв'язання цієї проблеми у процесі аудиторних занять (лекції, семінарські, практичні, лабораторно-практичні), самостійної роботи, виконання слухачами індивідуальних науково-дослідних завдань, розробці спецкурсів, у ході стажування, написанні курсових та дипломних робіт, базуючись на таких принципах:

- суб'єктивності навчання й виховання, що передбачає використання викладачем у процесі навчання та виховання переважно діалогічних форм комунікативної взаємодії;
- діагностики, що передбачає побудову й корекцію навчально-виховного процесу на основі психолого-педагогічних діагностичних досліджень;
- оптимальності: оптимальною творчою педагогічною взаємодією є така, яка забезпечує не тільки успішне засвоєння знань, умінь, навичок, а й позитивну динаміку розвитку творчих можливостей у конкретних умовах педагогічної праці викладача;
- взаємозалежності, що відображає взаємозумовленість творчого особистісного розвитку суб'єктів взаємодії педагогічної системи;
- фасилітації, що передбачає розуміння формування творчої особистості як процес полегшення, сприяння творчій навчальній діяльності слухача, стимулювання його творчої активності. Це пов'язано з необхідністю створення на занятті, у позааурочній діяльності творчої атмосфери (співдружності, співтворчості, співробітництва), яка б надихала на творчість;
- креативності, що відображає необхідність виявлення можливостей змісту навчального матеріалу для посилення його орієнтації на формування творчої особистості;

³⁸ Таран І.В. Сутність та зміст поняття „гнучкість” в освіті [Електронний ресурс] / І.В. Таран. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2011_15/files/P1511_31.pdf.

- доповнення, що передбачає посилення розвитку творчих можливостей за рахунок реалізації додаткового змісту в організаційних формах навчально-пізнавальної діяльності;
- варіантності, що виражає необхідність подолання одноманітності змісту, форм, методів навчання;
- самоорганізації, що відображає особливості управління процесом формування творчої особистості, які орієнтують викладача на внутрішній вплив, на узгодження розвитку студента з власними тенденціями розвитку, а також на необхідність ініціювати творчу активність. Управління має бути непомітним, мінімальним у своєму зовнішньому впливі й здійснюватися опосередкованими методами. У цьому разі можна говорити не про управління, а про процеси самоуправління³⁹.

Розвитку творчих якостей слухачів також мають сприяти чітко сплановані індивідуальні науково-дослідні завдання, для виконання яких необхідно опрацювати відповідну науково-методичну літературу, а під час їх захисту виявити особисту творчість, фантазію, комплексно застосувати знання різних наук, довести індивідуальність, оригінальність і неповторність власних проєктів. Ці методи, на наш погляд, мають значення не тільки в післядипломній педагогічній системі, але й у підготовці студентів – майбутніх учителів.

Особливо значущою є роль інновацій у підготовці вчителя до роботи з обдарованими дітьми. У школах, які готують таких дітей до дорослого життя, навчання відбувається за особливими програмами, що покликані розкрити юне обдарування, допомогти якнайповніше виявити дитячі здібності. Політика цілеспрямованого виявлення й навчання талановитих дітей є об'єктивно необхідною, оскільки сприяє формуванню майбутнього кожної нації і отже – усього людства. За підрахунками вчених, від 3 до 8% представників кожної вікової групи мають видатні здібності, однак, на жаль, далеко не завжди можуть їх виявити⁴⁰.

Як зазначає Н. Поліхун, наразі в системі професійної педагогічної післядипломної освіти виявляється нерозвиненість демократичної традиції у викладанні, що традиційно будувалось як суб'єкт-об'єктна система, а отже, існує низка протиріч:

³⁹ Темченко О.В. Розвиток творчих якостей учителя в системі післядипломної педагогічної освіти [Електронний ресурс] / О.В. Темченко. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2011_17/files/P1711_67.pdf.

⁴⁰ Джуринский А.Н. История зарубежной педагогики : Учебное пособие / А.Н. Джуринский. – М. : Издательская группа „ФОРУМ”–„ИНФРА-М”, 1998. – С. 250.

- між рівнем реальних суспільних потреб та якістю знань і умінь, які отримує учень в школі;
- між необхідністю опанування і використання вчителем сучасних освітніх технологій та неефективними старими формами й методами підготовки вчителів до роботи з обдарованими учнями⁴¹.

Обдарована дитина потребує нового вчителя, який здатний:

- орієнтувати учня на одержання знань більш ефективними способами;
- формувати вміння і навички розумової діяльності, комунікації, самозбереження;
- спрямовувати розвиток здібностей, серед яких основна увага приділяється здатності до навчання, зміні парадигми мислення, умінню опрацьовувати величезні масиви інформації, розв'язувати проблеми.

Однією із найважливіших складових навчального процесу як з обдарованими, так і з усіма іншими учнями є самотійна пізнавальна діяльність школярів. І саме тому новий учитель має бути підготовленим до організації самотійної пізнавальної діяльності школярів, використовуючи при цьому не тільки найкращий досвід минулого, але й сучасні надбання педагогічної науки, таким чином, поєднуючи традиції та інновації.

Саме у процесі самотійної пізнавальної діяльності формуються не лише навички роботи учнів з джерелами інформації, а й відбувається формування інтересу до знань, їх поглиблення та розширення, оволодіння новими прийомами пізнання, формування самоосвітніх навичок, розвиток творчої особистості. Дуже важливими тут є постійні зусилля вчителів, спрямовані на пошук продуктивних форм, методів і засобів організації самотійної пізнавальної діяльності⁴².

Інноваційний характер має і впровадження в підготовку нового вчителя такої складової, як оволодіння мультимедійними технологіями. Уміле використання обчислювальної техніки набуває нині загальнодержавного значення, і одна з найважливіших задач вищої школи – озброювати майбутніх учителів знаннями та навичками використання сучасної мультимедійної техніки для підвищення ефективності навчання.

⁴¹ Поліхун Н.І. Інноваційні підходи щодо підготовки вчителя до роботи з обдарованими дітьми [Електронний ресурс] / Н.І. Поліхун. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkr_ped/2009_15/1_14_Polihun.pdf.

⁴² Ковтонюк Г.М. До питання підготовки майбутніх учителів фізико-математичних дисциплін до організації самотійної пізнавальної діяльності школярів / Г.М. Ковтонюк // Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво. – Луцьк, 2011. – Вип. 4. – С. 29.

Потреби сучасного життя зумовлюють пошуки нових форм організації навчально-виховного процесу, зокрема – занять із природничо-математичних дисциплін. А. Рябуха зазначає, що використання мультимедійних технологій є одним з інноваційних засобів вивчення математики, фізики, астрономії, хімії, біології, екології, який дозволяє стимулювати інтерес учнів до цих предметів і вивільнити чимало часу для творчої співпраці вчителів та школярів⁴³. Погоджуючись із цим твердженням, ми водночас переконані, що сфера застосування мультимедійних технологій новим учителем може бути значно ширшою, охоплюючи також і гуманітарні дисципліни: історію, мову, літературу.

Отже, упровадження мультимедійних технологій на заняттях стає однією з інновацій у підготовці нового вчителя. У зв'язку з цим важливою є проблема психологічної готовності педагогів до роботи в цьому аспекті. Дехто з викладачів дотримується думки, що використання комп'ютерів – справа лише вчителя інформатики. Проте практична діяльність кращих учителів переконує в тому, що нині учитель-предметник зобов'язаний вміти користуватися сучасними засобами навчання, насамперед, для того, щоб забезпечити одне з найголовніших прав дитини – право на якісну освіту. Обладнання навчального кабінету комп'ютерною технікою і доцільне використання її на уроках стає обов'язковим атрибутом сучасної школи.

Між тим спостереження й аналіз роботи сучасного вчителя засвідчує, що у зв'язку з розширенням кола завдань у діяльності сучасного вчителя виникають значні труднощі методичного, інформаційного, технологічного, програмного, апаратного, організаційного, психологічного характеру. Для успішної професійної діяльності вчителів необхідні глибокі спеціальні знання, а також практична підготовка в галузі застосування інформаційно-комунікаційних технологій й інших сучасних засобів навчання: адже взаємодія викладача та комп'ютера складає основну проблему впровадження мультимедійних технологій у систему освіти. Отже, підготовка сучасного вчителя в системі педагогічної освіти до використання інформаційно-комунікаційних технологій у його професійній діяльності є на цей час актуальною проблемою⁴⁴.

⁴³ Рябуха А.Ю. Підготовка майбутніх учителів природничо-математичних дисциплін до застосування мультимедійних технологій / А.Ю. Рябуха // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. – Полтава, 2011. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 254.

⁴⁴ Лабудько С.П. Підготовка вчителів до використання інформаційно-комунікаційних технологій у системі післядипломної педагогічної освіти [Електронний ресурс] / С.П. Лабудько. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/e-journals/ITZN/2011_4/11spppo.pdf.

У зв'язку з цим особливого значення набуває переорієнтація мислення сучасного викладача на усвідомлення принципово нових вимог до його педагогічної діяльності, готовність використовувати мультимедійні технології як допоміжний навчальний ресурс. Проблема організації підготовки майбутніх учителів до професійного застосування мультимедійних технологій актуалізується змінами у процесі цієї підготовки. Ці зміни передбачають, що вищі навчальні заклади формують модель педагогічного працівника для сучасної школи ХХІ сторіччя. Нею передбачено, зокрема, якими знаннями й навичками він має володіти, якими мають бути його ціннісні орієнтири і фахові компетенції⁴⁵.

Інноваційне забезпечення готовності майбутнього вчителя до сучасних умов професійної діяльності потребує не тільки розкриття особливостей структури кожного елемента педагогічної системи, але й відповідного удосконалення функціональних зв'язків у контексті сучасних соціально-економічних умов та майбутньої професійної діяльності. Все це, у свою чергу, потребує не тільки коригування структурних елементів педагогічної системи, але й відповідного удосконалення функціональних зв'язків системи в контексті впливу сучасних соціально-економічних змін на професійну діяльність вчителя, організацію відповідних форм навчально-пізнавальної діяльності, зорієнтованих на підготовку творчої особистості, з урахуванням її можливості і здатності щодо ефективного професійного саморозвитку в умовах ринкового середовища⁴⁶.

У цьому аспекті увага має бути спрямована на соціально-професійну мобільність учителя та його адаптивність до динамічних умов ринку праці, оскільки в умовах постійних освітніх реформ уже неможливо орієнтуватися тільки на формально здобуту педагогічну освіту. Саме освіта, а особливо вища освіта, позиціонується молоддю як ресурс для соціально-професійної мобільності й освоєння нових соціальних ролей у середніх закладах освіти⁴⁷.

Досягненню цієї мети сприяє така інноваційна модель навчання, як менеджмент творчості, що успішно зарекомендував свою ефективність

⁴⁵ Рябуха А.Ю. Підготовка майбутніх учителів природничо-математичних дисциплін до застосування мультимедійних технологій / А.Ю. Рябуха // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. – Полтава, 2011. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 255.

⁴⁶ Лозовецька В.Т. Підготовка вчителя в сучасних умовах професійної діяльності як креативної особистості / В.Т. Лозовецька // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. – 2011. – Ч. 1. – С. 145.

⁴⁷ Грицькова Н.В. Освітній простір як чинник розвитку соціально-професійної мобільності майбутніх педагогів / Н.В. Грицькова // Освіта Донбасу. – 2011. – № 2 (145). – С. 105.

протягом останніх десятиріч практично у всіх сегментах ринкової діяльності шляхом упровадження у процес викладання освітніх закладів усіх рівнів акредитації, у тому числі на міжнародному рівні. Мета менеджменту творчості як інноваційної моделі навчання полягає у формуванні цілісної особистості з високим рівнем свідомості, самодисципліни, морально-етичних норм поведінки та усвідомлення соціальної відповідальності за наслідки прийнятих рішень, здатної на пошук власного покликання у результаті використання природних здібностей – творчих начал і розуміння лідерства-служіння у майбутньому. Крім того, така модель навчання дає змогу реалізувати ідею співробітництва всіх учасників освітнього процесу, навчає їх конструктивної взаємодії, сприяє забезпеченню атмосфери психологічного комфорту.

Слушною виглядає думка Г. Канафоцької, що запровадження інноваційного навчання вимагає внесення докорінних змін у його зміст і методи. Вони повинні стати практикоорієнтованими, тобто спонукати дитину до пізнання навколишнього світу через практичну потребу, діяльність, засвоєння таких її способів, що будуть необхідними в дорослому житті. А це, у свою чергу, вимагає від учителів опанування нових педагогічних технологій, спрямованих на організацію активної навчально-пізнавальної діяльності учнів в умовах, наближених до життя, формування у них здатності застосовувати на практиці отримані знання, схилиючись при цьому до морального вибору⁴⁸.

Отже, застосування інноваційних технологій не змінює пріоритетної мети праці вчителя – формування духовних цінностей особистості, досягнення високого рівня її свідомості і відповідальності, що може бути визначена як фундаментальна педагогічна традиція. Становлення морально-етичних і соціальних спільних ціннісних орієнтацій особистості на засадах цінностей народу має стати основою формування корпоративної філософії діяльності кожної школи як суспільної організації. Саме випускники поширюватимуть у суспільстві елементи сформованої школою культури.

Таким чином, функціонування педагогічної системи підготовки нового вчителя має здійснюватися на засадах застосування принципів системності і свідомості у визначенні нових підходів, нових освітніх цілей та мотивів, перебудові структурних елементів педагогічної системи. Реформування освітніх процесів має враховувати актуальні освітні потреби і про-

⁴⁸ Канафоцька Г.П. Формування ціннісних орієнтацій учнів профільних класів загальноосвітньої школи у процесі викладання нової парадигми менеджменту – менеджменту творчості [Електронний ресурс] / Г.П. Канафоцька. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/e-journals/osdys/2011_1/11kgpmmt.pdf.

блеми, формування сучасних особистісних та професійних компетенцій майбутнього вчителя, шляхи його ефективною адаптації в реальному освітньому середовищі. Новий учитель повинен не тільки надавати учням певні знання, але й навчати їх бути відкритими, готовими долати труднощі, вільно орієнтуватися у новому інформаційному суспільстві, прагнути якнайповнішої самореалізації, постійно самовдосконалюватися.

Глава 1.2

Філософія та основні напрями підготовки нового вчителя

Філософія процесу підготовки «нового вчителя» обумовлена епохальними змінами, що відбулись у світі і в Україні на початку XXI сторіччя. Особливості глобалізації та інтеграційних процесів спричинюють необхідність переосмислення ролі та функцій освіти, як найважливішого соціогенетичного механізму для реалізації імперативу виживання людства у XXI сторіччі. Кардинальна трансформація всіх сфер суспільного життя потребує модернізації форм і методів освітньої діяльності, вироблення нових орієнтирів освіти, щоб вона відповідала сучасним вимогам суспільства й особистості, а також актуальним ціннісним орієнтаціям світової спільноти. Головна ідея такої трансформації полягає у створенні моделі освіти, заснованої на нових поглядах на світ, на нових ціннісних орієнтаціях – відповідальності за загальнозначущі цінності, вільному ціннісному самовизначенні, толерантності, компетентності, освіченості, професіоналізмі⁴⁹.

Такі процеси загальносвітового значення, як глобалізація, інтеграція, інформатизація, вимагають відповідного реагування з боку різних держав, зокрема – України, для забезпечення економічного процвітання та підвищення рівня добробуту громадян. Визначивши стратегічний напрямок розвитку як інтеграцію до світових і європейських економічних структур, орієнтацію на прийняття загальнолюдських цінностей, Україна має здійснити й уже здійснює заходи щодо вирішення означених завдань. До них належить і підготовка «нового вчителя» – особистості, здатної успішно готувати дітей та молодь до повноцінного життя у світі, що невпинно оновлюється в усіх сферах.

Вдосконалення підготовки «нового вчителя» для сучасної реформованої школи є комплексною проблемою, яка передбачає вирішення цілісної системи завдань, що стоять перед вищою школою. Головними її складовими В. Вакуленко визначає:

⁴⁹ Яшник С.В. Аксіологічне переосмислення сучасного освітнього простору [Електронний ресурс] / С.В. Яшник. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/PORTAL/soc_gum/pvnau_ppf/2011_159_4/11ysv.pdf.

- створення науково обґрунтованої моделі сучасного вчителя, яка б відповідала меті та завданням реформованої школи;
- розробку професіограм вчителя-предметника;
- організацію навчально-виховного процесу у ВНЗ на основі комплексних навчальних планів і програм, які б відповідали потребам сучасного вчителя;
- поліпшення системи вищої педагогічної освіти й самоосвіти з урахуванням досягнень НТР і психолого-педагогічних наук та практичних вимог середньої школи⁵⁰.

Основні риси підготовки «нового вчителя» відображають дух нової епохи: демократизм, права людини, толерантність, людиноцентризм, екологічна безпека, солідарність. Демократизм у підготовці «нового вчителя» на початку ХХІ сторіччя зумовлений поширенням демократичних відносин у світі. Розбудова правової демократичної держави детермінує модернізацію освітньої сфери взагалі й системи педагогічної освіти зокрема, оскільки від якості підготовки освітянських кадрів значною мірою залежить ефективність вирішення проблем і завдань, що їх висуває сучасна реальність перед українським суспільством та державою. Одним з найважливіших завдань виступає виховання нової генерації фахівців, здатних до творчого пошуку шляхів для розв'язання проблем, що постали перед країною. Якість підготовки професіоналів для різних галузей матеріального і духовного виробництва має забезпечити оновлена система освіти України, і, перш за все, система педагогічної освіти, оскільки саме освіта визнана сьогодні в усьому світі вагомим чинником соціокультурних й економічних змін. Тому професійно-педагогічна підготовка вчительських кадрів для національної школи незалежної України повинна здійснюватися паралельно з розбудовою її державного суверенітету, а за низкою позицій, – навіть випереджати її.

Як зазначає Н. Левшина, негативні соціокультурні явища сьогодення актуалізують питання щодо визначення аксіологічних засад розбудови системи педагогічної освіти, оскільки тільки шляхом утвердження духовності, пріоритету духовно-моральних цінностей можливо змінити інтегральну свідомість людства, характер і зміст його мислення, перевести енергію думки та дій більшості людей у культуротворче русло. Нині в Україні тривають пошуки аксіологічних та філософських основ освіти і професійно-педагогічної підготовки вчителів, що обумовлює звернення до досвіду

⁵⁰ Вакуленко В. Проблеми підготовки та підвищення кваліфікації сучасного вчителя / В. Вакуленко // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Слов'янськ, 2010. – Вип. LIII. – Ч. I. – С. 35–36.

демократичних (зокрема – європейських) країн, чії здобутки мають не тільки виключно національний характер, але вже набули загальнолюдського значення⁵¹.

Загальні демократичні принципи у підготовці «нового вчителя» реалізуються в повсякденній практиці. Зокрема, вони знаходять вияв у стилі педагогічної діяльності. Адже будь-якому вчителю (викладачу) необхідно виробити оптимальний стиль спілкування з учнями (студентами). Загальновідомо, що ліберальний стиль непридатний як у форматі відносин «вчитель – учень», так і у форматі відносин «викладач – студент», оскільки він породжує потурання, панібратство, анархію. Авторитарний стиль теж оцінюється сучасною педагогічною наукою загалом негативно, хоча в окремих педагогічних ситуаціях його елементи можуть бути доцільними. А. Кузьмінський зазначає, що найдоцільнішим є демократичний стиль, за яким відносини між учасниками педагогічного процесу будуються на гуманістичних, особистісно-орієнтованих засадах. Учитель (викладач) дотримується позитивної установки щодо учнів (студентів), ураховує їхні психологічні, вікові й індивідуально-особистісні особливості, є об'єктивним в оцінюванні навчальних досягнень, доброзичливим, емпатійним у відносинах. Педагог, який прагне сягнути рівня педагогічної майстерності, має постійно вдосконалювати свій індивідуальний стиль, якомога повніше розвиваючи й використовуючи свої позитивні риси, нейтралізуючи і компенсуючи слабкі особистісні сторони⁵². І демократизм має надати «новому вчителю» значну підтримку.

Тісно пов'язаною з демократизмом у педагогічній практиці підготовки «нового вчителя» постає категорія прав людини. Вона є підґрунтям формування громадянської компетентності педагога. Загальносвітові політичні, соціально-економічні, культурні процеси, європейська інтеграція, у тому числі до системи освіти, підносять питання громадянського виховання на рівень найважливіших аспектів педагогічної теорії і практики. Розбудова правової, демократичної, соціально-орієнтованої держави та громадянського суспільства органічно пов'язана з удосконаленням системи громадянської освіти, з формуванням у молоді високих громадянських якостей, демократичної культури, умінь по-новому підходити до

⁵¹ Левшина Н. Філософський контекст морального виховання у Великій Британії / Н. Левшина // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Слов'янськ, 2010. – Спецвипуск 7. – С. 244–245.

⁵² Кузьмінський А.І. Морально-етичні засади спілкування суб'єктів едукативного процесу у вищій школі / А.І. Кузьмінський // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Серія: Педагогічні науки. – 2008. – Вип. 137. – С. 5.

розв'язання питань політики, економіки, до визначення свого місця й міри відповідальності в сучасному суспільстві.

Тому одним із основних принципів підготовки «нового вчителя» є розвиток його здатності виховувати в учнів громадянськість, любов до Вітчизни як важливу якість майбутніх громадян. Громадянськість передбачає більш або менш лояльне ставлення людини до встановлених у державі порядків, законів, інституцій влади, відчуття власної гідності, знання і повагу до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність і вміння домагатися дотримання власних прав та обов'язків. Одним з головних показників громадянської зрілості «нового вчителя» є визнання пріоритетними таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість, демократія, обов'язок, відповідальність.

Поняття громадянської компетентності позначає здатність, спроможність людини активно, відповідально й ефективно реалізувати громадянські права та обов'язки для розвитку демократичного суспільства. Громадянська компетентність майбутнього вчителя також може бути визначена як здатність людини здійснювати поліфункціональні, поліпредметні, культуродоцільні види діяльності, ефективно розв'язувати завдання професійного й соціокультурного спектра⁵³.

Важливою характеристикою громадянської компетентності є ціннісне ставлення до законів, прав і свобод громадян, свободи особистості. Результатом має бути формування ціннісних орієнтацій як регуляторів поведінки, що визначають спрямованість особистості майбутнього вчителя на добровільне дотримання чинних законів, на те, щоб не лише знати свої права, але й сприймати їх як свої обов'язки⁵⁴.

Обов'язковим у процесі набуття громадянської компетентності є поєднання принципів освіти, розвитку й виховання. Цей процес має забезпечити підготовку до життя у постіндустріальному суспільстві шляхом сприяння усвідомленню особистістю власної ролі в житті суспільства як демократичного середовища, значення права і закону, прав, свобод та обов'язків для ефективного суспільного розвитку. На особливу увагу заслуговує такий важливий аспект, як формування правового мислення, необхідного й достатнього рівня правової свідомості та правової культури і, як наслідок, – правомірної поведінки. Одним з найголовніших завдань си-

⁵³ Рацул А.Б. Формування громадянської компетентності як інтегрованої якості особистості майбутнього вчителя / А.Б. Рацул, О.А. Рацул // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Серія: Педагогічні науки. – 2009. – Вип. 166. – С. 156.

⁵⁴ Там само. – С. 158.

стеми освіти є формування правосвідомості – складний психологічний процес сприйняття нормативно-правових розпоряджень. Забезпечення реалізації законів як неухильного дотримання вимог правових норм і правових інститутів усіма громадянами незалежно від їх соціального становища – це найголовніше завдання правового виховання, а, отже, і формування правової свідомості⁵⁵. Тому особливу увагу вчителю варто приділяти як засвоєнню учнями системи правових знань, так і розумінню ними обов'язковості дотримання та виконання правових норм усіма членами суспільства⁵⁶.

Необхідність неухильного дотримання прав людини у повсякденній педагогічній практиці потребує від «нового вчителя» такої важливої риси, як толерантність. Толерантність (з лат. *tolerantia* – терпіння) – це здатність сприймати без агресії думки інших людей, а також особливості поведінки та способу життя інших. Толерантність – це повага, здатність до сприйняття та розуміння розмаїття культур світу, форм самовираження людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, досвід спілкування та свобода думки, совісті й переконань. Сьогодні толерантність – яскравий показник ступеня демократичності кожної держави й одна з умов її розвитку. Як наголошує Т. Гасаненко, толерантність у новому тисячолітті – спосіб виживання людства, умова гармонійних стосунків у суспільстві⁵⁷.

Психологічна готовність до терпимості й активна моральна позиція, які постають важливими складовими особистості «нового вчителя», не виникають самі по собі, а мають формуватися в системі освіти. Найбільш сприятливим для формування соціокультурної толерантності є період студентства, який характеризується усвідомленням, активним залученням майбутнього педагога до світу культури, значним ступенем комунікативної взаємодії, прагненням до саморефлексії. Є. Степанов констатує, що зміст професійного розвитку особистості майбутнього фахівця у вищій школі в останні роки був зосереджений на формуванні ініціативності, самостійності, відповідальності, набутті організаційних та управлінських умінь, розвитку власної особистості. Суспільство ж розглядає сучасного фахівця як людину професійної культури, що передбачає розвиток його

⁵⁵ Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність / Ю.Ю. Калиновський. – Харків : Право, 2008. – С. 7.

⁵⁶ Рябовол Л.Т. Навчання правознавства учнів основної та старшої школи як процес та система / Л.Т. Рябовол // Педагогічний альманах. – 2011. – Вип. 11. – С. 94.

⁵⁷ Гасаненко Т.В. Теоретичні підходи до виховання учнів на засадах толерантності / Т.В. Гасаненко // Таврійський вісник освіти. – 2011. – № 4 (36). – С. 117.

соціально-психологічної компетентності та таких її аспектів, як уміння індивіда ефективно взаємодіяти з людським оточенням у системі міжособистісних відносин, набуття досвіду ціннісно-нормативної діяльності в їх соціально-професійному відношенні. Одним із завдань, що постають перед сучасною освітою, є виховання особистості з неідеологізованим мисленням, тобто конструктивно мислячої; особистості, яка припускає множинність істин і вважає це природним явищем; особистості, яка поважає позицію іншого; особистості терпимої, моральної⁵⁸.

Толерантність, як певна моральна якість особистості, повинна розвиватися в результаті цілеспрямованої виховної роботи у напрямі формування культури, особливо культури міжособистісних та міжнаціональних відносин. Виховання толерантності має багатоплановий характер, оскільки в процесі її формування постає потреба враховувати чинники поліетнічності, багатомовності, полікультурності й поліментальності людей, що призводить до необхідності застосування полікультурної освіти. Тому необхідно визначити відповідні методологічні засади виховного педагогічного впливу.

Категорію «виховання толерантності» Т. Гурова визначає як процес цілеспрямованого й систематизованого педагогічного впливу на розвиток толерантних якостей особистості. У навчально-виховному процесі толерантність постає основою педагогічного спілкування між учителем та учнями. Сутність такого спілкування спрямована на створення оптимальних педагогічних умов, за яких в учнів відбувається формування культури власної гідності, самовираження їхньої особистості, виключення фактору страху дати неправильну відповідь або відрізнятись від більшості у власних поглядах⁵⁹.

Толерантність як педагогічне явище має бути включена в комплекс завдань «нового вчителя», оскільки вона постає особистісною якістю, що підлягає розвитку не тільки в ході навчання та виховання, але й самовиховання. Педагог повинен поставити за мету формування у вихованця знань, умінь і навичок толерантного ставлення до оточуючих, бажання включити толерантність в особистісну систему цінностей, і, як результат, що спонукає до толерантної поведінки в конкретній ситуації, – установки на толерантність. Спираючись на неї, вихованець у ході різноманітної спільної

⁵⁸ Степанов Є. П. Формування толерантності як невід'ємної складової сучасного фахівця / Є. П. Степанов // Вісник Житомирського державного університету. – Серія: Педагогічні науки. – 2010. – Вип. 53. – С. 98–99.

⁵⁹ Гурова Т.Ю. Виховання толерантності молодших школярів як цілеспрямований педагогічний процес [Електронний ресурс] / Т.Ю. Гурова. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2011_13/files/P1311_39.pdf.

діяльності з викладачем, а також подальшого самовиховання розвиватиме в собі толерантність як особистісну рису.

Підборський Ю. припускає, що толерантність у процесі інтеріоризації етичних принципів спілкування стає однією з невід'ємних характеристик індивіда як особистості за умови наявності сформованої установки на толерантність, включення цього поняття в індивідуальну систему цінностей, сформованості знань про толерантність, а також умінь і навичок толерантної взаємодії. Ці моменти дослідник розглядає як складові частини толерантності особистості, які визначають хід та результати процесу виховання цієї особистісної якості. Таким чином, виховання цих складових (установок, ціннісних орієнтацій, знань, умінь і навичок) необхідно визначати як педагогічні умови процесу виховання толерантності, що характеризують його зміст⁶⁰.

Романовський О. уточнює перелік педагогічних умов виховання толерантності, відносячи до них:

- розширення загального кругозору студентів та забезпечення високого рівня професійних знань, що дозволяють глибше розуміти психічні та поведінкові особливості людини;
- розуміння громадянських прав та свобод, знання світової історії та історії Батьківщини, релігієзнавства;
- знання етичних принципів психологічної діяльності;
- виховання студентів на засадах шанобливого та доброзичливого ставлення до особистості кожної людини, розвиток у них почуття відповідальності за свої дії;
- розвиток емпатичного розуміння іншої людини, що розкриває можливість для співчутливого ставлення до неї, а отже, стає основою толерантності;
- практичні вправи й ігри, що дозволяють відпрацьовувати уміння та навички професійного спілкування на засадах толерантного ставлення до співрозмовника;
- толерантне ставлення викладачів до своїх студентів, прийняття педагогами особистості своїх студентів такими, якими вони є, створення умов для відкритого діалогу, поважання їх думок, міркувань, переконань⁶¹.

⁶⁰ Підборський Ю. Педагогічні умови виховання студентів вищих педагогічних навчальних закладів на ідеях толерантності / Ю. Підборський // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. – 2011. – № 22. – С. 160.

⁶¹ Романовський О.Г. Педагогічні умови формування толерантності у майбутніх психологів у вищих навчальних закладах / О.Г. Романовський // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2010. – № 3. – С. 31.

Виховання в дусі толерантності не обмежується опануванням понять «толерантність» і «толерантна людина». Комплекс педагогічних умов виховання толерантності має бути доповнений відповідними методичними умовами. Серед них відзначимо використання різноманітних організаційних форм навчально-виховної роботи (лекційних, дискусійних, ігрових). У процесі їх реалізації слід розкрити студентам сутність «інакшості» через такі складові толерантності, як емпатія, довіра, увага, співчуття. Важливо сформуванню у майбутніх учителів толерантність і щодо самих себе, передусім – почуття гідності та здатності до самопізнання. Ці якості розглядаються в контексті групи, коли терпляче ставлення до себе є необхідною умовою толерантності стосовно інших⁶². На нашу думку, успішне формування толерантності як риси «нового вчителя» можливе лише за умови, що під час навчання майбутнього вчителя у вищому навчальному закладі освітнє середовище останнього характеризується атмосферою толерантного, доброзичливого ставлення до особистості кожного студента, якщо викладачі демонструють готовність і бажання зрозуміти студента та активно взаємодіяти з ним для спільного досягнення цілей навчально-виховного процесу.

Толерантність як характеристика «нового вчителя» логічно узгоджується з такою рисою його підготовки, як людиноцентризм. В. Кремень характеризує людиноцентризм як умову розвитку національної духовності, що знаходить своє логічне продовження в освіті. Головна визначеність освітньої діяльності, на думку мислителя, полягає в тому, щоб наповнити навчальний процес гуманістичним змістом. Це означає, серед іншого, перетворення учня з об'єкта на суб'єкт освітньої діяльності. Саме така спрямованість освіти дозволить подолати існуючий перехідний стан у світогляді та духовності. Разом з тим, вона повинна створити у свідомості людини як уявлення про майбутнє, так і впевненість у теперішньому як такому, що з часом перейде в інший якісний стан⁶³. Саме така впевненість постає запорукою успішності становлення «нового вчителя» як цілісної особистості.

В умовах сучасних процесів модернізації національної освітньо-виховної системи відбувається актуалізація ідеї людиноцентризму як провідної детермінанти дитиноцентризму в освітньому просторі України. Це має сприяти соціальному прогресу суспільства, його переходу від локально-стабільного до інтегрального рівня на основі трансформації освіти в

⁶² Єлькіна В.В. Формування творчої толерантності майбутнього педагога / В.В. Єлькіна // Таврійський вісник освіти. – 2011. – № 4 (36). – С. 219.

⁶³ Кремень В.Г. Людиноцентризм в освіті: філософія нових підходів / В.Г. Кремень // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2006. – № 1. – С. 8.

напрямку формування у молоді нових системних знань, духовних вимірів та ціннісних мотивів. Завдання національної системи освіти та виховання на сучасному етапі розвитку суспільства полягають у необхідності охарактеризувати буття людини в її особистісній унікальності шляхом актуалізації педагогічного впливу на неї з метою максимального розвитку її творчих можливостей⁶⁴.

Аносов І. звертає увагу на ту обставину, що аксіологічна інтерпретація природи людини тільки в соціальній або особистісній царині не сприяє подоланню багатьох проблем сьогодення, насамперед глобальних, які можуть призвести цивілізацію до катастрофи. Таке однобічне розуміння гуманізму не містить коеволюційної природної домінанти, пріоритету загальнолюдських цінностей відносно інших інтересів. Саме тому проблема можливостей гуманізму в розв'язанні глобальних проблем сучасності й надалі поставатиме як нерозв'язувана, а гуманізм як принцип ставитиметься під сумнів щодо існування в перспективі. Осмислення різних провідних наукових підходів, концепцій, парадигм, численних комбінацій давніх і сучасних філософсько-освітніх ідей дозволило досліднику зробити висновок про те, що найбільш повноцінний комплекс характеристик людського буття відкриває антропологізм. Саме він максимально наближається до гуманістичного принципу організації навчання та виховання відповідно до законів становлення й розвитку особистості, дозволяє систематизувати ті людинопізнавальні компоненти, які є в різних гуманітарних і природничих дисциплінах, але концептуально й методологічно не об'єднані в єдине ціле з його підсистемними блоками⁶⁵.

Антропологізм, що визнає домінантами гуманізму унікальність людини, розуміння її свободи та відповідальності, відкриту взаємодію з іншими людьми, доповнює характеристику сутності особистості її цілісністю, субстанціональністю, універсалізмом й амбівалентністю, сприяє розвитку людини, актуалізує вивчення її в соціально обумовленому процесі перетворення індивіда на повнофункціональну особистість, яка набуває гуманності в культурному і природному існуванні⁶⁶.

Така характеристика антропологізму дозволяє визначити його як філософське підґрунтя людиноцентричної педагогіки, що має на меті підго-

⁶⁴ Ничкало Н. Ідея суспільства знань і праці в наукових пошуках / Н. Ничкало // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2010. – № 3. – С. 24.

⁶⁵ Аносов І.П. Антропологізм як чинник гуманізації освіти (теоретико-концептуальні основи) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец. 13.00.01 / І.П. Аносов ; НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2004. – С. 11–12.

⁶⁶ Там само. – С. 13.

товку «нового вчителя» для шкіл ХХІ сторіччя. Водночас вона передбачає посилення уваги до такої складової цієї підготовки, як екологічна безпека. Порушення екологічної безпеки, відсутність екологічної культури вчителя спричинюють екологічну невихованість, що, у свою чергу, відображається в поверхових соціально-екологічних знаннях та знанні норм і правил поведінки, негативному ставленні до діяльності в природі, невиявленні турботи щодо живих природних об'єктів. Таке становище унеможливорює повноцінну педагогічну діяльність. Адже її мета – це створення сприятливих умов соціалізації, всебічного розвитку особистості, задоволення її культурних і духовних потреб чи відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності людини⁶⁷.

Між тим в умовах сьогодення перед людством гостро постали такі екологічні проблеми, як забруднення ґрунтів, повітря, водойм токсичними відходами, вимирання десятків видів рослин та тварин, озоніві діри, збереження генофонду. Головною причиною усіх негараздів природи була і залишається людина. Не усвідомлюючи свого місця в навколишньому природному середовищі, вона шкодить насамперед собі, своїм нащадкам. Т. Єрмакова слушно зазначає: сучасне суспільство характеризується різноманіттям негативних впливів навколишнього середовища на здоров'я молоді. Окрім того, різке скорочення заходів оздоровчого спрямування серед молоді й одночасне стрімке зростання несприятливих для здоров'я явищ дають стійкі ознаки зниження якості життя. Про це свідчать невтішні дані Всесвітньої організації охорони здоров'я, державних органів влади та інших організацій, що опікуються здоров'ям молоді⁶⁸.

Важлива роль в екологічному вихованні дітей і молоді у ХХІ сторіччі належить саме «новому вчителю». Цілком зрозуміло: для того, щоби на належному рівні здійснювати діяльність щодо формування екологічної культури, як складової загальної культури особистості, майбутні вчителі самі повинні бути екологічно освіченими⁶⁹. Для кожного педагога, зокрема, важливо усвідомити значення дотримання екологічної безпеки.

⁶⁷ Тверезовська Н.Т. Формування екологічної культури майбутніх соціальних педагогів у навчально-виховному процесі аграрних вищих навчальних закладів [Електронний ресурс] / Н.Т. Тверезовська, Л.А. Сатановська. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/PORTAL/soc_gum/nvnau_ppf/2011_159_4/11sla.pdf.

⁶⁸ Єрмакова Т.С. Досвід формування здорового способу життя учнів старших класів у вітчизняній педагогіці (друга половина ХХ століття) / Т.С. Єрмакова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2010. – № 5. – С. 56.

⁶⁹ Долинський Б.Т. Підготовка майбутніх учителів до екологічного виховання молодших школярів [Електронний ресурс] / Б.Т. Долинський, В.В. Борщенко. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NiO/2010_7/2_rozdil/Dolin_B.htm.

Екологічно безпечне існування земної цивілізації може гарантуватися переходом усіх країн світу до моделі сталого суспільства та розвитку, проголошеної Конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку (червень 1992 року, Ріо-де-Жанейро). Н. Каширіна звертає увагу, що запропоновану модель на цей час можна вважати єдиним засобом забезпечення нормального існування сучасного та майбутнього поколінь народонаселення Землі, який уможлиблює комплексне, взаємоузгоджене розв'язання актуальних проблем соціально-економічного розвитку і закладає підвалини для збереження навколишнього природного середовища⁷⁰.

На нашу думку, дотримання вчителями принципів екологічної безпеки має бути складовою частиною їх загального ставлення до природи та світу. Адже людина, попри всі її досягнення й відмінності від інших представників тваринного світу, є одним із багатьох видів на планеті, органічно вписаним у єдину глобальну екологічну систему. Саме тому найвищою цінністю визнається гармонійний розвиток людини та природи. Намагаючись осмислити зміст концепції ноосфери, М. Моїсеєв запровадив поняття «коеволюція», визначаючи його як поведінку людини, яка має своїм результатом не деградацію біосфери, а сприяння її розвитку, тобто ускладнення самої системи (біосфери) за рахунок зростання числа її елементів і різноманіття якостей елементів (живої речовини)⁷¹. Нині це поняття, з огляду на нерозривні взаємозв'язки природи та суспільства, активно вживається в царині не лише природничих, а й соціогуманітарних дисциплін.

У формі уявлення про коеволюцію біосфери й суспільства, тобто їхнього спільного розвитку як абсолютно необхідної умови збереження людини на Землі, виражаються сучасні погляди на особливості еволюційного процесу. На «нового вчителя» ХХІ сторіччя покладається відповідальне завдання – донести до свідомості вихованців такі істини:

- ми маємо не володарювати над природою, а співпрацювати з нею;
- людина є не «царем природи», а її необхідним елементом, здатним узгоджено функціонувати у складній, налагодженій протягом тисячоліть комплексній системі.

Опорами екологізації свідомості «нового учителя», а відповідно – і його вихованців, мають бути:

⁷⁰ Каширіна Н.В. Екологічна політика уряду США у формуванні світогляду учнівської молоді / Н.В. Каширіна // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Слов'янськ, 2010. – Спецвипуск 7. – С. 320–321.

⁷¹ Моисеев Н.Н. Универсум. Информация. Общество / Н.Н. Моисеев. – М. : Устойчивый мир, 2001. – С. 156.

- історично розвинена більшістю етносів екологічна культура етносу або ж етноекотологічна культура – система усталених поглядів населення певної території (зазвичай, етносу) на здійснення раціонального, відновлювального природокористування;
- екологічна освіта – виховання у підростаючого покоління розуміння тісного зв'язку майбутнього людства з тими екологічними процесами, що відбувалися в минулому й відбуваються нині;
- культура екологічної безпеки, що стає невід'ємною складовою розвитку загальносвітової культури, характеризується глибоким і загальним розумінням важливості вирішення різноманітних екологічних проблем в усіх їх проявах для виживання й майбутнього розвитку людства.

Прикладом реалізації принципів екологізації людської свідомості може слугувати досвід НВК школи-ліцею № 19 м. Рівного. У цьому навчальному закладі створена і реалізується цільова програма «Освіта для сталого розвитку». Основними її завданнями є:

- забезпечити синтез природничо-наукових, соціогуманітарних та економічних знань;
- дати знання та виробити вміння, необхідні для забезпечення гармонійного співіснування з іншими людьми та природою;
- спрямувати стратегію освіти на формування нового екологічного світогляду та високої екологічної культури, яка має будуватися на принципах випередження й інтеграції знань;
- виховувати екологічну самоосвіту в учнів, створивши відповідні умови для розвитку обдарованої дитини⁷².

На наш погляд, зазначені принципи можуть бути успішно реалізовані у різних навчальних закладах. Їх всезагальність дозволяє визначити загальні перспективи дотримання вчителями екологічної безпеки, хоч би яку дисципліну вони не викладали. «Новий учитель» ХХІ сторіччя має стати людиною з новою екологічною філософією, новою екологічною культурою, заснованою на знанні й повазі до законів розвитку природи. Екологічна освіта й виховання мають забезпечити підростаюче покоління науковими знаннями про взаємозв'язок природи та суспільства, допомогти зрозуміти багатогранне значення природи для суспільства в цілому і кожної людини зокрема, виробити потребу у спілкуванні з природою, оволодіти нормами правильної поведінки у процесі взаємодії з нею, сформувавши пра-

⁷² Романчук К. Реалізація програми сталого розвитку в умовах середньої школи (на прикладі НВК школи-ліцею № 19 м. Рівного) [Електронний ресурс] / К. Романчук, В. Семенюк, І. Верхова. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npd/2011_1/romanch.pdf.

гнення, уміння брати активну участь в охороні, поліпшенні навколишнього середовища⁷³. Розпочинати цей процес слід з формування екологічного імперативу як необхідної детермінанти коеволюційного проекту людства, що здатен організувати збалансований розвиток людини та природи.

Сформований екологічний імператив виявляється в усвідомленні того, що людина є частиною природи, а виживання можливе лише за умови, що кожен з нас, у будь-якому куточку планети, дбатиме про збереження та захист природи, не тільки піклуючись про власне життєзабезпечення, а й думаючи про майбутні покоління. Мета сучасного виховання в екологічному контексті полягає у формуванні таких якостей людської діяльності, які не давали би можливості порушувати екологічний баланс у природі⁷⁴.

Розкриттю в підготовці «нового вчителя» єдності людини з суспільством, природою, Всесвітом допомагає така системоутворююча риса, як солідарність. У загальнофілософському значенні солідарність (з лат. *solidus* – міцний) – це поняття, що характеризує згуртованість у людському об'єднанні (спільноті, групі), взаємну допомогу та підтримку, почуття взаємної належності, усвідомлення спільних інтересів і необхідності здійснення спільної мети. Солідарність передбачає гармонійне поєднання суспільного та особистого інтересів, добровільне служіння індивіда спільному благу. Антиподами солідарності постають індивідуалізм, егоїзм, відокремленість, роз'єднаність. Е. Дюркгейм розглядає солідарність як найвищий моральний принцип, найвищу моральну цінність, яка забезпечує єдність соціального організму⁷⁵.

Нині розвиток солідарності є одним із ключових принципів концепції соціального навчання (І. Граф, Х. Ессінгер, У. Шмітт), яка пов'язує набуття цієї риси з розвитком емпатії, здатністю вирішувати конфлікти, визначає психологічні передумови полікультурного навчання через теорію соціального виховання. Її прибічники вважають, що полікультурне виховання включає в себе виховання культури міжнаціональних відносин й особливо підкреслює історичні, етнічні та психологічні моменти, пов'язані з національними традиціями, культурою, національною психологією (мен-

⁷³ Кучай Т.П. Екологічна освіта – глобальна проблема сучасності / Т.П. Кучай // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Серія: Педагогічні науки. – 2008. – Вип. 132. – С. 72.

⁷⁴ Тараненко Г.Г. Коеволюційна парадигма у професійній педагогічній освіті / Г.Г. Тараненко // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. – Серія: Педагогіка. – 2010. – Вип. 4. – С. 46–47.

⁷⁵ Соціальна філософія : Короткий енциклопедичний словник / [Заг. ред. і уклад.: В.П. Андрущенко, М.І. Горлач]. – К. – Х. : ВМП „Рубікон”, 1997. – С. 317.

тальністю)⁷⁶. З огляду на це О. Лях пропонує сучасним вчителям не тільки не ігнорувати, а й використовувати кращі набутки радянської системи інтернаціонального виховання, оскільки вона передбачала виховання у душі солідарності та дружби між народами світу, була досить розгалуженою, простежувалась як у навчальному процесі, так і в позаурочній діяльності. Тож відродження інтернаціонального виховання має стати складовою національного виховання у сучасних українських школах⁷⁷.

Отже, демократизм, права людини, толерантність, людиноцентризм, екологічна безпека, солідарність мають бути визначені як загальнозначущі, взаємопов'язані риси особистості «нового вчителя». Водночас слід ураховувати той потужний вплив на процес його підготовки, який на початку ХХІ сторіччя здійснюють *ринкові відносини і прагматизм*. Вони можуть бути визначені як такі, що належать до провідних характеристик духу сучасної епохи. Їх вплив на підготовку нового вчителя є досить суперечливим, саме тому має бути охарактеризований в усій повноті.

На ХІ Всесвітньому конгресі товариств із порівняльної педагогіки «Нові виклики, нові парадигми: освіта на шляху в ХХІ століття» (Південна Корея, 2001 рік) виділялося чотири базові характеристики глобальних процесів у світовому співтоваристві, які необхідно враховувати при розбудові сучасної освітньої системи (і відповідно – при підготовці «нового вчителя»):

- сучасний світ являє собою цілісну соціально-політичну систему, тому проблеми, що виникають в одній країні, неминуче призводять до змін у інших країнах;
- використання сучасних інформаційних технологій, засобів масової інформації дає можливість людям різних країн та національностей приєднатися до одних і тих самих культурних цінностей;
- змінюється уявлення людини про простір: він ніби зменшується. Сучасні засоби комунікації дозволяють спілкуватись і працювати на відстані. Тому в усіх галузях життєдіяльності суспільства зростає питома вага міжнародного співробітництва. Створюються реальні передумови для формування єдиного економічного, інформаційного, освітнього простору, для планетарного громадського устрою;

⁷⁶ Кузьменко В.В. Педагогічні шляхи вирішення загальнотеоретичних проблем міжкультурної діалогічної взаємодії / В.В. Кузьменко, Л.В. Чумак // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 20 (231). – Ч. I. – С. 59.

⁷⁷ Лях О. Поняття інтернаціонального виховання у радянській педагогіці (70–80-ті роки ХХ ст.) / О. Лях // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Слов'янськ, 2010. – Вип. LI. – Ч. I. – С. 113–114.

- знижується роль держави у житті суспільства. Політична й економічна влада все частіше переходить до транснаціональних корпорацій, які починають впливати на траєкторію, характер соціальних, культурних й освітніх процесів у різних країнах та регіонах.

Ці риси сучасного суспільного розвитку суттєво впливають на світовий освітній простір і спричиняють неоднозначні процеси. З одного боку, світова спільнота усвідомлює і визнає вирішальну роль освіти у розвитку кожної особистості впродовж життя й у вирішенні проблем гуманізації сучасного суспільства в цілому. На всіх рівнях функціонування освіти в суспільстві – у побудові освітньої політики, організації процесу навчання, виробленні методичних підходів тощо – починає враховуватися сучасна реальність: академічна мобільність, інтенсифікація інформаційних процесів, необхідність гуманістичного підходу, розквіт ідеї безперервної освіти. Нові інформаційні технології дозволяють підвищити якість освіти у віддалених районах і сільській місцевості, забезпечують залучення учнів до сучасних наукових досягнень. З іншого боку, стрімкими темпами відбуваються інтернаціоналізація та інтеграція світового освітнього простору; розвинені країни та міжнародні організації за допомогою економічного тиску розширюють експансію нововведень до сфери освіти країн, що розвиваються, і нових незалежних держав. При цьому нерідко ігноруються освітні й культурні традиції цих країн, місцеві соціокультурні умови. Це посилює формування регіональних тенденцій у сфері освіти, спричиняє підвищення функцій етнічних мов у навчанні та вихованні, зростання питомої ваги етнокультурного компонента в змісті освіти⁷⁸.

У сучасних ринкових умовах вимоги до особистості постійно зростають. Це стосується і підготовки «нового вчителя». Як зазначають дослідники, останнім часом до переліку нагальних соціальних потреб потрапили такі необхідні нині якості особистості:

- володіння універсальними способами діяльності;
- комунікативність;
- уміння колективної праці;
- здатність до самоосвіти;
- норми та еталони соціальної життєдіяльності (вихованість)⁷⁹.

⁷⁸ Красовська О.Ю. Роль освіти в сучасних глобальних умовах / О.Ю. Красовська // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2011. – № 1 (4). – С. 186.

⁷⁹ Шинкаренко В. Інноваційні технології в процесі формування сучасної особистості / В. Шинкаренко, Ю. Дивоняк, Е. Назаренко // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Слов'янськ, 2011. – Вип. LVII. – С. 128.

За умови оволодіння ними майбутній учитель з більшою долею імовірності зможе бути повною мірою реалізованим у сучасному суспільстві. Як наслідок, змінюються умови сучасної системи підготовки нового вчителя. В умовах поширення ринкових відносин новими методами цієї підготовки постають коучинг, тренінги, метод проектів.

Коучинг є принципово новим напрямом у педагогічній науці та практиці, який створює умови для формування суб'єкта діяльності, здатного до реалізації своїх потенційних можливостей, самостійного прийняття відповідальних рішень у різних ситуаціях життєвого вибору, прогнозуючи їх можливі наслідки. У його основі знаходиться постановка та максимально швидке досягнення цілей шляхом мобілізації внутрішнього потенціалу, освоєння передових стратегій отримання результату, розвитку й удосконалення необхідних здібностей та навичок. Основою педагогічного коучинга є взаємовідносини між викладачем та студентами, де перший ефективно організовує процес пошуку останніми кращих рішень завдань і втілення їх у життя, стимулює та спонукає до підвищення рівня комунікативного розвитку. Коучинг допомагає майбутнім учителям розвиватися, опанувати нові навички, досягати високих результатів не тільки в комунікативній діяльності, але й у професійній сфері.

Коучинг є особливо ефективним, коли його учасник:

- розуміє, що існує різниця між тим, хто він є, і тим, ким хотів би бути;
- готовий думати новим, незвичним для себе способом;
- готовий вислухати та прийняти правду про себе, яку до того не хотів сприймати;
- готовий здійснити необхідні зміни й дії;
- згоден з тим, що за результат несе відповідальність він сам, а не коуч⁸⁰.

Важливе місце серед технологій підготовки нового вчителя посідають тренінги – заняття, що більшою частиною складаються із практичних вправ. Якщо протягом проведення навчального заняття більше 70% часу відведено відпрацюванню спеціальних навичок, рольовим іграм, що моделюють робочі ситуації, їх аналізу, таке навчання можна вважати тренінгом. У процесі тренінгу педагога, який проводить заняття, важко назвати лектором, оскільки його робочими інструментами є не тільки мова та голос. Намагаючись досягти цілей навчання, піклуючись про те, щоб студенти успішно інтегрували нові знання з тими, якими вони володіють, тре-

⁸⁰ Шинкаренко В. Інноваційні технології в процесі формування сучасної особистості / В. Шинкаренко, Ю. Дивоняк, Е. Назаренко // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Слов'янськ, 2011. – Вип. LVII. – С. 130.

нер спілкується з аудиторією, направляючи комунікативні сигнали різних каналів сприйняття:

- візуальні (слайди, малюнки, записи на фліпчарті, відеофрагменти);
- аудіальні (мова тренера, музичний фон, сигнали таймера);
- кінестетичні (моделювання ситуацій, діяльнісні вправи, завдання на командну згуртованість).

Різноманітність інформації, що надходить, допомагає її цілісному сприйняттю та кращому засвоєнню учасниками. Завданням тренінгу найчастіше є первинна обробка спеціальних навичок, відповідно до тематики тренінгу. Інформаційна складова тут є важливою у прикладному аспекті, а набуті знання важливі для здійснення більш ефективних дій. Саме на дії, на вдосконалення діяльності, відпрацювання ефективних технік, прийомів, підходів, придатних для використання в реальній ситуації, спрямована увага тренера й учасників.

Метод проектів, розроблений ще в першій половині ХХ сторіччя на основі прагматичної педагогіки Дж. Дьюї, стає особливо актуальним у сучасному інформаційному суспільстві. Він являє собою спосіб досягнення дидактичної мети через детальну розробку проблеми (технологію), яка повинна закінчитися реальним, практичним результатом, оформленим відповідним чином; це сукупність прийомів, дій тих, хто навчається, у певній послідовності для досягнення поставленої задачі – вирішення особистісно значущої проблеми, оформленої у вигляді певного кінцевого продукту.

Основне призначення методу проектів – можливість самостійного набуття знань у процесі вирішення практичних задач або проблем, що потребують інтеграції знань з різних предметів. Якщо говорити про метод проектів як про педагогічну технологію, то ця технологія передбачає сукупність дослідницьких, пошукових, проблемних методів. В основі методу проектів лежить розвиток пізнавальних навичок тих, хто навчається, умінь самостійно конструювати свої знання, орієнтуватися в інформаційному просторі, розвитку критичного й творчого мислення. Викладачу в рамках проекту відводиться роль розробника, координатора, експерта, консультанта.

Привабливість зазначених методів є безперечною: адже вони орієнтують людину на розв'язання тих реальних, емпірично чітко фіксованих проблем, що постають перед нами в різних життєвих ситуаціях. Ідеальним, істинним прагматизм оголошує те, що слугує діям, дає людині вихід із конкретної ситуації⁸¹. Однак тим самим істина втрачає свою універсальність, загальнозначущість: вона зрівнюється з вигодою, користю.

⁸¹ Введение в философию : Учебник для вузов. В 2 ч. Ч. 1 / Под общ. ред. И.Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1989. – С. 302–303.

Загальна небезпека ідеології прагматизму (і зокрема – для підготовки «нового вчителя») полягає в тому, що її домінування руйнує зв'язки конкретних справ і прагнень з вищими цілями суспільного розвитку. За такої ситуації люди здійснюють певні дії, однак заради чого вони це роблять – їм самим неясно, а подекуди це й не має значення. В. Толстих констатує: якщо людина обмежена можливостями свого практичного досвіду, стає інструментом власних повсякденних проблем, інтересів і не потребує нічого, що виходить за ці межі – тут ми спостерігаємо вияв прагматизму. На перший план у такому разі виходить мотив корисності (або звичайної вигоди), у моральній практиці починає превалювати етичний релятивізм, оскільки моральні оцінки приноровлюються до інтересів та міркувань, незалежно від ідейного змісту останніх. І протистояти безкрилості прагматизму, як зазначає філософ, можуть не «добрі побажання», не лінія обрїю, що постійно відсувається вдалечінь, а ідеали життєві, реально здійснювані, близькі душевним прагненням реальних людей. Саме вони є рушійною силою розвитку особистості⁸². І саме до них має спрямовуватись підготовка «нового вчителя».

Осмислення сучасних освітніх тенденцій дозволяє дійти висновку, що головний вектор розвитку освіти є спрямованим на загальнозначущі цінності. Логіка цивілізаційного розвитку зміщує свої домінанти у бік відповідальності особистості перед суспільством. Нова парадигма освіти дозволяє констатувати загальну необхідність змін у системі базових цінностей. Відповідно, в аксіологічному аспекті підготовки «нового вчителя» вона передбачає перехід від утилітарно-прагматичних цілей освіти, як сукупності знань, умінь і навичок, спрямованих на успішне здійснення виробничої діяльності, до креативної соціокультурної мети – особистісного розвитку індивіда.

Реалізація зазначеної мети передбачає не просто засвоєння соціально-культурного досвіду людства, а й процес самоформування особистості та її самореалізацію. Нова парадигма освіти має стати суб'єктивно-гуманістичною, культуроцентрованою, ціннісно- й особистісно-орієнтованою, такою, що поєднує в собі як інтереси суспільного розвитку, так і духовні параметри особистості. Саме тому в сучасних умовах, *основою філософії процесу підготовки «нового вчителя» постає принцип людиноцентризму*.

Серед філософів, психологів, педагогів все частіше ведуться розмови про людиноцентризм як гуманістично орієнтований підхід до формування

⁸² Толстых В.И. Сократ и мы: Разные очерки на одну и ту же тему / В.И. Толстых. – М. : Политиздат, 1986. – С. 250–251.

нової людини – активної, енергійної, розум і душа якої перебувають у злагоді. Людиноцентризм – це актуалізація гуманістичних тенденцій у сучасну епоху, відхід від її раціоналістичних, прагматичних імперативів. Адже не секрет, що в багатьох випадках ми спостерігаємо дегуманізацію суспільних відносин, яка знаходить реальний відгук молоді, учнів і студентів. Старі форми втратили своє значення і вплив, тому сьогодні вже замало одних лише закликів до гуманізму⁸³.

Філософія освіти XXI сторіччя проголошує принцип людиноцентризму в освітньому процесі як адекватне відображення людиноцентристської тенденції у розвитку сучасного суспільства. Отже, вся педагогічна система має бути особистісно-орієнтованою, гуманною, демократичною. У сучасній вітчизняній та зарубіжній педагогіці окреслюється гуманістична парадигма, в основі якої лежить екзистенціальна психологія, що базується на первинності буття людини. Якщо в знаннево-орієнтованій парадигмі викладач вищої школи виконує функцію транслятора знань, керівника процесу навчання, в особистісно-орієнтованій – організатора, тьютора, помічника процесу здобуття знань, то в дискурсі гуманістично-екзистенційних підходів педагог виступає рівноправним зі студентами суб'єктом взаємодії, фасилітатором, порадиником, консультантом.

Підготовка «нового вчителя», на наш погляд, постає одним з ключових елементів цієї парадигми освіти, орієнтованої на творчу, новаторську діяльність учасників освітнього процесу, яка породжує щось якісно нове, більш досконале, відрізняється неповторністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю. Одна з основних установок зазначеної парадигми – ціннісно-смилова рівність кожної особистості (не в значенні подібності або рівноцінності знань і досвіду, а в праві кожного пізнавати світ без обмежень). У гуманістичній парадигмі любов до людини є атрибутом професіоналізму, оскільки любов породжує віру у творчі здібності й можливості кожного. Гуманістично-екзистенційна, людиноцентристська освітня парадигма акцентує увагу на людині як суб'єкті життя, як вільній та духовній особистості, що має потребу в саморозвитку. Вона орієнтована на розвиток внутрішнього світу індивіда, на міжособистісне спілкування, на діалог, на допомогу в особистісному зростанні⁸⁴.

Людиноцентристський підхід побудований на основі діалогу, на взаємозобов'язуючому спілкуванні між педагогом та вихованцем і між самими

⁸³ Кремень В.Г. Філософія: Логос, Софія, Розум : Підручник / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К. : Книга, 2007. – С. 7.

⁸⁴ Яшник С.В. Аксіологічне переосмислення сучасного освітнього простору [Електронний ресурс] / С. В. Яшник. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/PORTAL/soc_gum/nvnauppf/2011_159_4/11ysv.pdf.

вихованцями. У процесі підготовки «нового вчителя» постає питання про необхідність утвердження нового педагогічного мислення та доцільності суб'єкт-суб'єктного спілкування як рівноправного й рівноцінного особистісного спілкування. Ціннісно-сміслова свідомість формується за умови,

коли педагог вбачає у вихованці рівного й вільного у виборі цінностей суб'єкта, з яким він, як більш досвідчена людина, може поділитися своїми цінностями, що стають спільним надбанням. З позицій педагогічного спілкування, педагог розглядається не тільки як інтерпретатор суми певних знань, а й як носій індивідуальних властивостей. У цьому випадку головним у педагогічному спілкуванні постає готовність вчителя (викладача) й учня (студента) до взаємозбагачення та до діалогічної взаємодії.

Тому ми погоджуємося з висновком П. Фрейре, що людина досягає вільного особистісного розвитку лише у процесі діалогу, де важливе місце посідає зняття протиставлень у системі «вчитель – учень», де педагог повинен бути партнером, а не виконувати роль вкладника або розпорядника. Автентичність мислення вчителя засвідчується лише автентичністю мислення учнів. Справжнє мислення, те, що спрямоване на реальність, відбувається лише в спілкуванні»⁸⁵.

Принцип людиноцентризму як основа філософії процесу підготовки «нового вчителя» передбачає також педагогічно доцільні зміни у використанні методів і форм навчання. У традиційних пояснювально-ілюстраційних методах навчання домінує принцип передавання готових висновків, тоді як в основі організації проблемного навчання лежить принцип самостійного формування висновків. Це не відміння традиційних методів і форм навчання, але модифікує їх та розширює можливості впливу навчального матеріалу на свідомість учнів. Тому, поряд із традиційним викладанням, що ґрунтується на принципах авторитету та монологу, у навчанні повинен використовуватися діалог. Підґрунтя активного навчання повинні становити методи, використання яких спонукає особистість до енергійного здобування, переробки інформації, поданої в такій дидактичній формі, що забезпечує вищі результати навчання практичної діяльності порівняно з репродуктивними способами⁸⁶.

Принцип людиноцентризму також дозволяє визначити, що важливе місце у підготовці «нового вчителя» посідають технології розвитку творчих якостей особистості, основою яких є проблемне навчання, що сприяє формуванню уміння самостійно ставити проблему та усвідомлювати її

⁸⁵ Фрейре П. Педагогіка пригноблених / П. Фрейре ; пер. з англ. – К. : Юніверс, 2003. – С. 58.

⁸⁶ Щербань П.М. Навчально-педагогічні ігри у вищих навчальних закладах : Навч. посібник / П.М. Щербань. – К. : Вища школа, 2004. – С. 49.

значущість. Зокрема, знання, отримані в процесі розв'язання проблемних ситуацій, потенційно можуть бути використані індивідом в аналогічній діяльності, оскільки рівень засвоєння знань (репродуктивний чи творчий) визначає спосіб їх відтворення⁸⁷.

В основі використання нових педагогічних технологій розвитку творчих якостей особистості та їх елементів перебувають:

- суб'єкт-суб'єктна взаємодія, яка ґрунтується на основі співпраці та довіри;
- ігрова діяльність, де навчання сприймається не як нав'язана, а як бажана й особисто значуща мета;
- проблемні та дослідницькі завдання, розв'язання ситуацій пошукового характеру, що потребують уміння самостійно аналізувати, систематизувати й виходити за межі поставлених завдань;
- розвивальне навчання, яке передбачає формування активного, самостійного творчого мислення особистості, що забезпечує її творчу активність, нестимульовану зовнішніми чинниками;
- особистісно-орієнтоване виховання, що ґрунтується на визнанні індивідуальності, самотності, самоцінності кожної людини та передбачає використання відповідних взаємоузгоджених принципів: цілеспрямоване створення емоційно збагачених виховних ситуацій, особистісно розвивальне спілкування, співпереживання, аналіз власного й чужого досвіду;
- групова й колективна творча діяльність, що сприяє розвитку пізнавально-світоглядної, емоційно-вольової, мотиваційної, діяльнісної сфери кожного члена спільноти, впливає на стимулювання моральних почуттів, формування комунікативних умінь та розвиток почуття згуртованості і єдності поглядів групи;
- навчання як дослідження, спрямоване на становлення досвіду самостійного пошуку нових знань та використання їх в умовах творчості, на формування нових пізнавальних цінностей і збагачення ціннісних орієнтацій особистості;
- створення ситуації успіху, що полягає у цілеспрямованому, організованому поєднанні умов, за яких досягаються значні результати в усвідомленні своїх здібностей, віри у власні сили та переживання задоволення від того, що отримані особистістю або групою результати відповідають очікуванням чи навіть значно їх перевершують⁸⁸.

⁸⁷ Волощук І.С. Науково-педагогічні основи формування творчої особистості / І.С. Волощук. – К. : Педагогічна думка, 1998. – С. 71.

⁸⁸ Селевко Г.К. Современные образовательные технологии : Учеб. пособие / Г.К. Селевко. – М. : Народное образование, 1998. – С. 63.

Отже, людиноцентристський підхід спрямовує підготовку «нового вчителя» насамперед на розвиток особистості (як вчителя, так і вихованців), а не тільки на формування професійної придатності (передавання учням готових знань, умінь і навичок). Трансформація сучасного освітнього простору на засадах людиноцентризму передбачає, що:

- на зміну традиційним поглядам на освіту як на процес та результат навчання поступово приходить ставлення до неї як до інтегрального утворення, що охоплює широкий спектр усіх видів досвіду, які впливають на зростання і розвиток особистості впродовж усього життя;
- набула подальшого осмислення природа знання: від його ототожнення із поінформованістю до тлумачення знання як розумового процесу, у якому провідне місце посідає здатність учитися, розуміти й уміти здобувати знання;
- переосмислені цілі освіти – освіта нині спрямована одночасно на розвиток інтелекту, характеру і почуттів громадянськості, демократичності, патріотизму й гуманності;
- змінився зміст освіти та способи передачі знань – наслідування, запам'ятовування і відтворення поступаються місцем діалогам, колективним проектам, обміну спостереженнями.

Виклики часу зумовлюють необхідність упровадження відносин між викладачем і студентом, які можуть бути визначені як партнерсько-толерантні, суб'єктно-суб'єктні, як відносини взаємодовіри і взаємоповаги. Лише за таких умов зі стін вищих навчальних закладів будуть виходити самодостатні, підготовлені до свідомої й ефективної життєдіяльності особистості. На думку А. Кузьмінського, тільки так можна утвердити стабільну демократію і побудову громадянського суспільства у країні⁸⁹.

У сучасних умовах особливо важливо привернути увагу педагогів до формування у вихованців особистісних цінностей, таких якостей, як справедливість, свободолюбність, самоповага (гідність). У зв'язку з цим проблема особистості має не лише теоретичне, а й практичне значення. У контексті філософії людиноцентризму особливої ваги набуває педагогічна акмеологія – наука про розвиток та саморозвиток особистості, про її орієнтацію на досягнення гідних результатів у різних царинах життя.

Педагогічна акмеологія як науковий напрям спирається на психолого-педагогічну концепцію, орієнтовану на вивчення людини як об'єкта комплексних досліджень, а саме як індивіда, особистості, суб'єкта діяльності

⁸⁹ Кузьмінський А.І. Морально-етичні засади спілкування суб'єктів едукативного процесу у вищій школі / А.І. Кузьмінський // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Серія: Педагогічні науки. – 2008. – Вип. 137. – С. 4.

й індивідуальності. У світлі цієї концепції людина розглядається як динамічна система, що постійно розвивається, змінюється, отримує нові особистісні й індивідуально-психологічні якості, які забезпечують широкі можливості соціальної та професійної адаптації. Системоутворюючим фактором у комплексному дослідженні людини як суб'єкта праці, спілкування й пізнання у генезі та розвитку є вихід на індивідуальність, яка визначається як синтез властивостей замкненої системи, що саморегулюється, або як унікальне явище, яке має власний світ, самосвідомість і саморегуляцію поведінки⁹⁰.

Людиноцентрична система освіти має будуватися на трьох основних засадах: наука, майстерність, мистецтво. Головна задача вчителя – навчати дітей розмірковувати. Людська особистість – це складна суміш фізичних і духовних сил. Не розуміючи та не усвідомлюючи цього, неможливо ані вчити, ані виховувати.

На жаль, зміни, що відбуваються у нашому суспільстві, не завжди створюють бажані умови для життя громадян. Однак освіта, будучи орієнтованою на розвиток особистості, максимально адаптованою до її потреб та інтересів, по суті моделює на рівні цінностей, особистісних рис і життєвих пріоритетів кожної людини гуманоцентричний соціальний устрій, який нашими спільними зусиллями має скластися вже в недалекому майбутньому. Відтак процес гуманізації освіти визначає основний напрям її розвитку в сучасному суспільстві в бік особистісного навчання та виховання, задаючи нові орієнтири навчання та виховання людиноцентричного характеру⁹¹.

Духовна сутність освіти XXI століття насамперед визначається тією обставиною, що *вчитель* як носій соціального досвіду, як виконавець певних соціальних ролей повинен бути самодостатньою гармонійною особистістю. Розвиток гуманної, вільної, відповідальної особистості безпосередньо пов'язаний із системою її духовних цінностей, які є опозицією цінностям утилітарно-прагматичним. Духовність завжди передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі, вона є центрованою на моральній культурі людства. Цілі й наміри духовно зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому виконують функцію вищого критерію для орієнтації у світі та опори для особис-

⁹⁰ Мачинська Н. Деякі аспекти педагогічної акмеології [Електронний ресурс] / Н. Мачинська. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ripro/2011_3/Machyn.htm.

⁹¹ Кайдан В. Вимоги до сучасного вчителя в контексті сьогодення / В. Кайдан // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Слов'янськ, 2011. – Вип. LVII. – С. 135.

тісного самовизначення. Сфера духовних цінностей охоплює сенс життя, милосердя, справедливість, чесність, толерантність, добро, любов, тобто смисл вищих моральних категорій.

Особистісна моральна культура є необхідною умовою духовно-практичної діяльності суб'єкта культури (суспільства, спільноти, класу, групи, колективу, особистості). Вона полягає в умінні діяти на основі моральної свободи, що передбачає етичну точку зору на весь навколишній світ. Це обумовлює – через систему суспільних цінностей й ціннісних орієнтацій особистості – спрямованість діяльності особистості на користь суспільства і спрямованість суспільства на користь кожної особистості⁹². Саме на це і повинна бути спрямована світоглядна підготовка майбутнього педагога – на створення умов для духовного становлення, самовизначення особистості, формування стійких істотних екзистенційних структур особистості, які обумовлюють її цілісність⁹³.

У зв'язку з цим доцільно звернутися до окремих особливостей формування духовної сфери «нового вчителя» ХХІ сторіччя. Саме на цьому зосереджує свою увагу С. Болсун, виокремлюючи такі аспекти процесу підготовки майбутнього вчителя:

- відхід від старої концепції підготовки з наголосом на вузькому прагматизмі, набутті вузькофахових знань, засвоєнні лише певних методик і відповідно – перехід до впровадження концепції різнобічної підготовки вчителя з наданням йому різноманітних компетенцій;
- створення освіти, яка б адекватно відображала сутність глобальних проблем сучасності, знання подій глобального характеру. Розуміння їх причин, виховання відчуття ступеня своєї особистої участі у розв'язанні локальних і глобальних проблем;
- орієнтація на формування освіченої, гармонійно розвиненої особистості, здатної до постійного оновлення знань, високої професійної компетентності та мобільності, швидкої адаптації до змін у всіх сферах життя;
- запровадження культурологічного аспекту підготовки: акцент у навчанні переноситься на розвиток культури мислення, почуттів, поведінки особистості, що утворює центр, навколо якого об'єднуються знання, вміння, навички, стаючи константами діяльності суб'єкта як неповторної індивідуальності;

⁹² Каріков С. А. Філософія. Розділи: Філософська антропологія, соціальна філософія, філософія культури : навчальний посібник / С.А. Каріков. – Х. : НУЦЗУ, 2011. – С. 59.

⁹³ Севастьянова О.М. Світоглядна підготовка вчителів початкових класів: філософсько-освітня інтерпретація / О.М. Севастьянова // Педагогічний дискурс. – 2010. – Вип. 8. – С. 210.

- введення поняття духовної культури, пов'язаної з визначенням професійно значущих якостей особистості вчителя, які дають підставу говорити про професійну культуру вчителя як сукупність технологічної майстерності та багатства внутрішнього світу;
- активна розбудова правового, політичного, соціально-економічного устрою держави, що визначає формування нової генерації фахівців-педагогів, збагачених глибокими фундаментальними і спеціальними знаннями, здатних до самодостатнього розвитку своєї особистості та активної культивування своєї індивідуальності, творчого потенціалу, інноваційної діяльності, професійної майстерності⁹⁴.

Показовим є те, що сучасні дослідники професійної культури вчителя визначають його духовну культуру як важливу, професійно значущу особистісну якість, без якої він не зможе сформувати в учнях допитливість, любов до знань, виховати в них справжнє багатство душі, передати всі свої духовні цінності та надбання й узагалі гідно нести високе звання педагога. Так, зокрема, Л. Коваленко вважає, що професійна культура педагога постає як результат сформованості його загальної та духовної культури, що виявляється у його професійно-педагогічній діяльності, а саме:

- під час оволодіння історичною та культурною спадщиною, без якої неможливим постає розвиток людини як особистості;
- у культуротворчій діяльності педагога, спрямованій на формування та розвиток особистості вихованця;
- в особистісних дієвих проявах власної культури (у професійній діяльності, у стосунках з іншими людьми, світом, у ставленні до самого себе)⁹⁵.

Досягнення «новим вчителем» високого ступеня духовної культури нині є основним засобом вирішення існуючих соціальних проблем, за допомогою якого освіта ХХІ сторіччя досягне якісно нового рівня. Г. Тимощук вважає за доцільне включення духовної культури до складу категорії професійної культури. Її сформованість у структурі особистості майбутнього вчителя поряд із високим рівнем опанування матеріальної культури суспільства, професійними знаннями, вміннями та навичками становить кінцеву мету освітньо-виховного процесу у середовищі вищого навчального закладу, є його кульмінаційним моментом. Духовну культуру вчителя дослідниця визначає як багатоаспектне явище, зокрема:

⁹⁴ Болсун С. Модель ідеального вчителя / С. Болсун // Рідна школа. – 1999. – № 2. – С. 58.

⁹⁵ Коваленко Л.А. Психологічний зміст професійної культури педагога / Л.А. Коваленко // Проблеми сучасної психології. – 2009. – № 6. – С. 332–333.

- інтегральну якість особистості, яка визначає її спрямованість на творення власного ціннісно-смислового поля;
- спосіб освоєння базових ціннісних орієнтацій у професійній життєдіяльності;
- міру присвоєння й актуалізації духовних цінностей;
- ступінь духовного розвитку особистості, який знаходить вияв у потребі самовдосконалення, розвиненості особистісно-змістовної сфери, спрямованості творчо-перетворювальної діяльності, сформованості комунікативних якостей, що забезпечує ефективність професійної діяльності;
- інтегративну якість особистості, в якій органічно поєднуються високий рівень професійної компетентності та духовний світ особистості, світогляд, морально-етичні ідеали, ціннісно-смислові установки⁹⁶.

Постає питання: яким чином відбувається розвиток духовної культури «нового вчителя» і відповідно – на які цінності, як фундаментальні для збереження духовної сутності системи освіти, він має орієнтуватися? В. Тригубенко дотримується думки, що розробка моделі формування гуманістичних цінностей, визначення її головної мети та принципів цілком залежить від орієнтації на певну виховну систему, що ґрунтується на притаманних їй цінностях. Серед виховних систем найбільш розповсюдженими у сучасному світі є такі:

- система, що заснована на трансцендентних цінностях й спрямована на наближення вихованців до абсолютної цінності – найвищої істини. Основна увага приділяється таким цінностям, як душа, безсмертя, віра, надія, любов. Земні цінності розглядаються як тимчасові та другорядні;
- система, що заснована на соціоцентричних цінностях та спрямована на позитивне ставлення до всіх людей, незалежно від соціального стану, національності тощо. Базові цінності – свобода, рівність, праця, мир, солідарність, злагода, творчість;
- система, що заснована на антропоцентричних цінностях й спрямована на піднесення індивідуальності в структурі людських цінностей; спільнота індивідуумів, де кожен розвивається на основі самовиявлення. Ключові цінності такої системи – самореалізація, автономність, індивідуальність. Існує загроза перетворення вищої цінності на егоїзм;

⁹⁶ Тимошук Г.В. Духовна культура вчителя як складова його професійної культури / Г.В. Тимошук // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2011. – № 8. – С. 92.

- система, що заснована на національних цінностях. Така система виховання втілює позитивні елементи попередніх, ґрунтується на засадах родинного виховання ідеях і засобах народної педагогіки. У цій системі вихованці також мають доступ до інших систем цінностей, тож вона допомагає підготуватися до життя в сучасному соціально-культурному просторі⁹⁷.

Головною метою діяльності «нового вчителя» стає формування гуманістичних цінностей: людяності; совісті й моральності; віри в людину; доброти та альтруїзму; ввічливості й толерантності; працелюбності, бажання бути корисним. Педагогічний процес ґрунтується на принципах розвитку гуманістичних ціннісних орієнтацій та передбачає вирішення низки завдань.

Важливим компонентом моделі стають організаційно-педагогічні умови, які роблять можливим реалізацію всіх етапів системи гуманістично-спрямованих виховних заходів. Головними елементами гуманістично зорієнтованої технології підготовки «нового вчителя» є:

- цілі та принципи гуманістично зорієнтованого виховання, що спрямовують педагогічну діяльність на досягнення головної мети – формування гуманістичних цінностей;
- педагогічні умови, побудовані на засадах гуманізації та гуманітаризації, що спрямовують зміст фахової підготовки в університеті, який стає джерелом формування світогляду і переконань особистості. Серед найважливіших умов формування гуманістичних цінностей майбутнього вчителя треба вказати на реалізацію особистісно-орієнтованого підходу та розвиток ціннісно-мотиваційної домінанти.
- система позааудиторних виховних заходів, що передбачає послідовне опрацювання запропонованої тематики та поетапне формування гуманістичних цінностей майбутнього вчителя через певні форми організації позааудиторної виховної діяльності. Такими організаційними формами стають теоретичні відомості, групові дискусії, практичні виховні заходи, що мають очевидну соціальну значущість⁹⁸.

Успішна реалізація запропонованої моделі на етапі підготовки «нового вчителя» під час навчання в педагогічному університеті, перш за все, залежить від головних учасників процесу педагогічної взаємодії:

⁹⁷ Тригубенко В.В. Формування гуманістичних цінностей особистості – сутність педагогічного процесу / В.В. Тригубенко // Освіта і управління. – 1999. – Т. 3. – № 3. – С. 37.

⁹⁸ Александрова О.Ф. Модель формування гуманістичних цінностей у фаховій підготовці майбутнього вчителя / О.Ф. Александрова // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 2 (13). – С. 141–142.

- особистості педагога, який усвідомлює свою гуманістичну місію: трансформувати загальнолюдські цінності в гуманістичні педагогічні на рівні суб'єктно-суб'єктних відносин, допомогти майбутньому вчителю опанувати професійні знання, уміння, навички, підготувати його до всіх сфер життєдіяльності;
- особистості студента (майбутнього вчителя) з наявним рівнем психофізіологічного розвитку, вихованості, з відповідними гуманістичними ціннісними орієнтаціями, разом з набутими ним знаннями, уміннями, навичками.

Запропонована модель може суттєво змінити ставлення майбутніх педагогів до сутності стрижневих гуманістичних цінностей. Якщо цінність набуває особистісного значення, вона стає гуманістичною орієнтацією. Наукове завдання полягає в тому, щоб створити такі педагогічні умови, які б допомагали перетворювати теоретичні знання на практичний особистісний (гуманітарний) досвід. Практична сторона цього завдання полягає в тому, що майбутні викладачі мають не тільки щоденно аналізувати гуманістичні цінності у змісті освіти, але також втілювати їх у особистому житті. Саме тому для педагогічного процесу не має вирішального значення, за допомогою яких саме дисциплін (природничо-наукових чи гуманітарних) або за рахунок позааудиторних виховних заходів здійснюється його гуманітаризація⁹⁹.

Організаційною формою навчання, яке б допомагало утверджувати духовні цінності в середовищі майбутніх учителів під час їх підготовки в педагогічних університетах, постають інтерактивні технології, зокрема проектно-проблемні семінари. Завдяки цьому, як зазначає Т. Лопухіна, студенти з перших занять розуміють, що їхня точка зору є важливою, переконуються в тому, що проблеми сучасної освіти, професійної підготовки не мають однозначних і готових рішень. У підсумку семінару має відбуватися його колективна рефлексія, оцінка виробленого колективного продукту. Логічним продовженням теоретичного заняття стає організаційно-діяльнісна гра на етапі моделювання, тобто безпосереднього проектування програми особистісного саморозвитку, перспектив професійного становлення й зростання. У ході експериментальної роботи серед інших інтерактивних форм (проблемні лекції, моделювання професійної діяльності) може бути використана і така, порівняно нова, як модеративний семінар. Як зазначає дослідниця, ця технологія є надзвичайно ефективною з

⁹⁹ Александрова О.Ф. Модель формування гуманістичних цінностей у фаховій підготовці майбутнього вчителя / О.Ф. Александрова // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 2 (13). – С. 142.

точки зору розвитку не тільки професійного мислення в його показниках (рефлексія, прогнозування, оцінювання), але й педагогічної спрямованості через усвідомлений вибір цінностей, вироблення нових смислів, корекцію Я-професійного образу, що відбувається протягом колективного проживання ситуації (через переживання кожного учасника). Для кожного такого семінару повинен добиратися відповідний зміст, який містив би не тільки коло проблем, але й мав би високу емоційну насиченість, що «запускатиме» механізм переживання, причетності, духовного піднесення¹⁰⁰.

Таким чином, моральні цінності демократії, прав людини, толерантності, екологічної культури, соціальної солідарності постають підґрунтям підготовки «нового вчителя» ХХІ сторіччя. Вона має здійснюватися на засадах людиноцентризму, утверджуючи нову етику, зберігаючи і поглиблюючи духовний зміст освіти. Тим самим підготовка «нового вчителя» сприятиме позитивній стратифікації соціального простору, успішному визначенню духовного й соціального статусу особистості.

Глава 1.3

Провідні технології підготовки нового учителя

Розгляд змісту підготовки нового вчителя передбачає, безумовно, аналіз проблеми застосування відповідних педагогічних технологій. Важливість даної проблематики пов'язана насамперед з тим, що в сучасному світі надлишкової інформації надзвичайно важливо вміти вибірково та компетентно застосовувати особистісні творчі здібності для самореалізації в професійному середовищі. У випадку педагогічної діяльності від такої самореалізації залежить також формування світоглядно-ціннісної сфери дітей, юнацтва, молоді, що накладає на нового вчителя відповідальність особливого роду. Однією з найважливіших складових компетентності вчителя нової формації є володіння освітніми технологіями, що особливо актуалізує теоретичний аналіз того, яке технологічно-педагогічне середовище створюється саме при підготовці нового вчителя. Зупинимось на цьому більш детально.

Новий вчитель є уособленням прогресивної, інноваційно-гуманістичної педагогічної свідомості, що насамперед виявляється в творчому ставленні до власної професійної діяльності, а отже вимагає від нього постійного самовдосконалення в сфері інструментального, методологічно-розвивального використання найновітніших освітніх технологій. Таке

¹⁰⁰ Лопухіна Т. Умови формування духовних цінностей майбутніх педагогів [Електронний ресурс] / Т. Лопухіна. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2011_16/Pdf/19.pdf.

вміння використовувати технологічну сферу професійної діяльності, що в сучасних умовах постійно змінюється і розвивається, в основі своєї залежить від того, наскільки технологічно прогресивним було освітнє середовище вищого навчального закладу, в якому відбувався перший етап становлення вчителя як професіонала. «Професіонал у галузі освіти має глибоко усвідомлювати місце та роль позитивної взаємодії тих, хто є учасниками освітнього процесу як засобу самореалізації, самовдосконалення, саморозвитку, самоствердження. Необхідно підготувати вчителя з творчим науково-педагогічним мисленням, з певною системою знань, умінь і навичок та особистісних і професійних якостей, що актуалізує проблеми застосування інноваційних технологій навчання»¹⁰¹. Концептуально-теоретичний аналіз та філософська рефлексія щодо створення та застосування новітніх провідних технологій підготовки нового вчителя є надзвичайно актуальними в світлі побудови національного освітнього простору на основі європейських цінностей із застосуванням напрацювань, якими багата українська педагогічна думка і практика. «Проблеми освітніх технологій, величезний досвід педагогічних інновацій, авторських шкіл та вчителів-новаторів постійно потребують узагальнення та систематизації»¹⁰². Така потреба зумовлює надзвичайну актуальність теоретичного дослідження провідних технологій нового вчителя, адже охоплює дві надзвичайно динамічні складові освітнього простору: по-перше, це стосується самого феномену «нового вчителя», який за своїм змістом передбачає постійну творчу динаміку самостановлення і саморозвитку, особистісну творчо-вольову активність, а по-друге – технологічну складову педагогічного процесу, яка, як і в інших сферах сучасного суспільства, є швидко змінюваною та надзвичайно варіативною. Отже, дослідження провідних технологій підготовки нового вчителя ставить перед сучасними науковцями цілий ряд різнорівневих та поліваріантних концептуально-теоретичних завдань.

Актуальність теоретичного дослідження тенденцій становлення і розвитку технологічного середовища підготовки нового вчителя зумовлена ще й тим, що перед українською системою освіти поставлене завдання вийти на рівень найкращих європейських та світових педагогічних стандартів, що є необхідним для побудови сучасного конкурентоспроможного національного

¹⁰¹ Бекірова Л. Е. Створення інтерактивного освітнього середовища у ВНЗ з проблеми формування готовності майбутніх вчителів початкових класів до застосування інтерактивних технологій навчання / Л.Е. Бекірова // Наукові праці. Серія: Педагогіка, психологія і соціологія. Випуск 9 (191) – Донецьк: ДВНЗ «ДонНТУ», 2011. – С. 73.

¹⁰² Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие / Г. К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – С. 13.

суспільства. Таке завдання безпосередньо пов'язано з тим рівнем технологічної здатності до вільної особистісної самореалізації, якою володіє новий вчитель, адже в європейській традиції педагог це насамперед творчо-вольова одиниця, здатна пробуджувати творчі пориви і у своїх вихованців. В європейському освітньому просторі сьогодні визначено декілька основних проблем, пов'язаних з технологічним боком професійної самореалізації сучасного вчителя, серед яких основними є «по-перше, наскільки вчителі вільні щодо впровадження власних педагогічних технологій і методів; по-друге, відбір навчального матеріалу та підручників для навчального процесу; по-третє, організаційні виміри технологій навчальної активності»¹⁰³.

Таким чином, одним з найважливіших вимірів європейського освітньо-педагогічного простору визнано можливість змістовно-ціннісної та технологічно-методологічної самореалізації вчителя, що особливо важливо для формування в суспільній свідомості нашої країни переконання в необхідності підготовки вчителя нової формації. «Підготовка вчителя до педагогічної творчості забезпечує його здатність як до формування та розвитку творчої особистості учня, так і до власного професійного та особистісного саморозвитку, що є домінуючими цілями його професійної підготовки»¹⁰⁴. Технологічний же простір освітнього середовища підготовки нового вчителя залишається одним з найактуальніших феноменів, що підлягають концептуально-теоретичному дослідженню таких взаємопов'язаних світоглядно-формуючих та науково-педагогічних дисциплін, як філософія освіти, педагогічна теорія та методика навчання, методологія організації навчально-виховного процесу, інноваційно-гуманістичні технології навчання і виховання тощо.

Важливо також в рамках нашого дослідження дотримуватися принципу, за яким змістовно-ціннісний бік навчально-виховного процесу, з одного боку, є чітко демаркованим від технологічного, а з іншого – саме технологічна складова педагогічної дії послуговує втіленню тих гуманістичних смислів, образів та цінностей, продукувати які покликаний новий вчитель. «Відомо, що гуманістичний підхід не зводиться до якихось конкретних технологій чи методів навчання – це цілісна орієнтація, в основі якої – перебудова особистісних установок педагога»¹⁰⁵. Конкретизація гуманіс-

¹⁰³ Levels of Autonomy and Responsibilities of Teachers in Europe. – Brussels: Eurydice, 2008. – P. 25.

¹⁰⁴ Сисоева С. О. Основи педагогічної творчості: Підручник / Світлана Сисоева. – К.: Міленіум, 2006. – С. 13.

¹⁰⁵ Зязюн І. А. Освітні технології у вимірах педагогічної рефлексії / І. А. Зязюн // Світло. Науковий часопис. – 1996. – № 1. – С. 5.

тичної сутності освіти в конкретних навчальних, виховних, педагогічно-організаційних, методологічно-розвивальних технологіях є важливою складовою сучасного інноваційного освітнього простору на будь-яких рівнях його функціонування.

У вітчизняній науковій літературі, присвяченій проблемам методологічного, дидактичного, організаційного, технологічного забезпечення освітньо-педагогічного процесу, достатньо активно використовується теоретичний концепт освітніх і педагогічних технологій. Його визначенню, теоретичному аналізу, взаємозв'язкам з іншими феноменами освітнього простору та навчально-виховного процесу присвячені роботи таких дослідників, як А. Алексюк, В. Андрущенко, І. Бех, В. Волович, Т. Демків, О. Дубасенюк, В. Єремєєва, І. Єрмаков, І. Завадський, І. Зязюн, В. Карпухіна, В. Каюков, П. Кононенко, В. Кремень, В. Огнев'юк, А. Осмолівський, Л. Парашенко, Д. Румянцева, Г. Сазоненко, Г. Селевко, С. Сисоєва, Л. Сохань, Л. Чернявська та багатьох інших. Великий масив аналітично-дослідницької інформації з даної проблематики зумовлений як світоглядно-ціннісною та філософсько-освітньою її актуальністю, так і багатовимірністю самого феномену «освітньо-педагогічних технологій», а також різноманітністю умов, засобів, методик його реалізації на практиці.

Наявні дослідження дозволяють формулювання певного інтегративного, узагальнюючого розуміння феномену «освітні технології» в аспекті його практичної реалізації в освітньому середовищі підготовки нового вчителя. Освітні технології постають в якості формуючого елементу єдиного навчально-виховного простору формування особистісних і професійних компетенцій нового вчителя, а поняття «освітня технологія» визначається як «інтегративна модель, що об'єднує в єдину цілісну систему мету, зміст, дидактичний комплекс (педагогічні умови, методи, прийоми, засоби, інформаційно-технічне забезпечення) та результат навчально-виховного процесу, побудованого на філософії й методології життєствердження та життєтворчості особистості»¹⁰⁶. В цьому контексті поняття освітніх технологій підготовки нового вчителя розглядається нами як один з ключових елементів побудови цілісного простору навчально-виховної та організаційно-методичної педагогічної дії, який забезпечує прищеплення майбутньому педагогу як філософсько-світоглядну ціннісну переконаність в глибинній життєтворчості та гуманістичності власної професії, так і конкретні вміння до професійної навчально-виховної діяльності, що вияв-

¹⁰⁶ Перспективні освітні технології: Наук.-метод. посібник / За ред. Г. С. Сазоненко – К.: Гопак, 2000. – С. 17.

ляється у потенціальній здатності до особистісного самовдосконалення в сфері професійно-технологічної майстерності.

Поліваріативність трактувань понять освітніх та педагогічних технологій у вітчизняній філософсько-освітній та педагогічній думці обумовлено, насамперед, процесами плюралізації та демократизації освітнього простору країни та необхідністю методологічного забезпечення навчально-виховного простору закладів освіти різних рівнів. Зміст поняття трактується в літературі по-різному. Спільним при цьому є принцип, згідно з яким систематичні засоби, що застосовуються в рамках «педагогічних технологій», здатні з необхідністю призвести до реалізації загальних інноваційно-гуманістичних принципів і настанов, які визначаються в якості мети будь-якої навчально-виховної діяльності. «Педагогічна технологія – це система, комплекс педагогічних прийомів, що здійснюються у певній послідовності, і при умові дотримання цієї послідовності гарантують успіх і результативність навчально-виховної роботи»¹⁰⁷. Таким чином, освітня технологія містить у власній змістовній частині в якості ключового елементу принцип цілепокладання щодо системної реалізації принципів інноваційно-гуманістичного педагогічного процесу підготовки нового вчителя, що в майбутньому транслюватиметься через його особистісно-професійну самореалізацію. Обов'язковими критеріями технологічності виступають: концептуальність, системність, скерованість, ефективність та відновлюваність. На основі таких критеріїв Г. Селевко виокремлює наступну структуру педагогічної технології: 1) концептуальна основа; 2) змістовна частина навчання (цілі навчання – загальні та конкретні, зміст учбового матеріалу); 3) процесуальна частина – технологічний процес (організація навчального процесу, методи і форми навчальної діяльності; діяльність педагога щодо керування процесом засвоєння навчального матеріалу, діагностика учбового процесу)¹⁰⁸. Важливість і актуальність концептуально-теоретичного аналізу поняття провідних технологій підготовки нового вчителя полягає ще й у тому, що цей феномен відіграє інтегруючу, систематизуючу роль щодо всього навчально-виховного процесу, перед яким поставлене завдання як реалізувати гуманістично-творчі принципи освіти, так і прищепити ці принципи особистості нового вчи-

¹⁰⁷ Удосконалення педагогічної майстерності в умовах особистісно зорієнтованої освіти: Модульний посібник / Автори упорядники: П.І. Матвієнко, Н.І. Білик, О.О. Новак. – Полтава: ПОІППО, 2006. – С. 13–14.

¹⁰⁸ Див.: Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие / Г. К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – С. 15–16.

теля, на якого в майбутньому буде покладене завдання їх творчої трансляції у власній педагогічно-професійній діяльності.

У вітчизняній науковій думці останніх десятиліть прослідковується процес формування переконання дослідників в тому, що освітні, педагогічні технології мають значний потенціал подолання негативних тенденцій, наявних у національній освітній сфері і пов'язаних як із застарілими принципами і методиками навчання і виховання, так і з низкою проблем, що виникають сьогодні. Зокрема, Подобєдова Т. зазначає, що «для сучасної педагогічної практики характерним є те, що процес підготовки вчителя повною мірою не сприяє формуванню у студента системного бачення педагогічної дійсності, прогностичного мислення»¹⁰⁹. Подолання такої негативної тенденції функціонування вищої педагогічної освіти, на нашу думку, багато в чому залежить саме від систематичного, інноваційно-прогресивного впровадження провідних технологій підготовки нового вчителя, які були б здатні як долати застарілість традиційних методик, так і створювати цілісний простір інноваційної навчально-виховної активності. «Системоутворювальним компонентом педагогічної системи дедалі частіше називають технологію навчально-виховного процесу. Технологічність – внутрішня якість системи, що визначає її можливості й організаційну (управлінську) логіку. Від методики технологія відрізняється відтворюваністю результатів, відсутністю безлічі «якщо». Технологія проектується з урахуванням конкретних умов та орієнтацією на заданий, а не передбачуваний результат»¹¹⁰. Таким чином, освітні і педагогічні технології розглядаються сьогодні українською науково-дослідною та навчально-педагогічною спільнотою як один з найефективніших засобів організації та розвитку цілісної, систематичної, науково обґрунтованої педагогічної активності, метою якої є створення інноваційно-гуманістичного освітнього простору підготовки нового вчителя, а згодом і його професійної діяльності.

В сучасному дискурсі виокремлюються наступні тлумачення поняття «освітні технології»:

- як сукупність і порядок функціонування усіх особистісних, інструментальних та методологічних засобів, тобто певну алгоритмізацію спільної навчально-виховної діяльності (М. Богданова, О. Кіяшко, М. Кларін, І. Лернер, Б. Лихачев, В. Шепель);

¹⁰⁹ Подобєдова Т. Ю. Підготовка майбутніх учителів гуманітарного профілю до педагогічного проектування. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Луганськ, 2005. – С. 4.

¹¹⁰ Підласий І. Педагогічні інновації / І. Підласий, А. Підласий // Рідна школа. – 1998. – № 12. – С. 5.

- як впровадження в педагогіку системного способу мислення, проекту певної моделі педагогічної системи реалізованої на практиці (В. Безпалько, В. Монахов, Т. Самойленко, Д. Чернілевський);
- як спеціально організований процес, котрий передбачає визначення найбільш раціональних засобів реалізації поставлених цілей (І. Волков, С. Гунько, М. Касьяненко, Г. Селевко, Н. Тализіна);
- як процес модернізації дидактичної системи на основі вивчення і дослідної перевірки елементів, що її утворюють (Ф. Янушкевич). У цьому випадку мова йде про оптимізацію навчального процесу, тим самим поняття «технологічність» розглядається як синонім поняття «ефективність» (М. Кларк, Ф. Персиваль, К. Чедуїк)¹¹¹.

Спільними імперативами впровадження новітніх технологій підготовки нового вчителя є встановлення систематичності, цілісності, змістовно-формальної інноваційності та модернізованості того освітньо-педагогічного простору, в якому такий вчитель формується як ключовий суб'єкт подальшого вдосконалення цього ж простору, як найактивніший елемент творчо-вольової реалізації гуманістичних принципів і настанов сучасного навчання і виховання.

Окрім цілісності та систематичності, провідні технології підготовки нового вчителя мають бути достатньо гнучкими для того, щоб задовольняти навчально-творчі потреби всіх суб'єктів освітнього середовища педагогічного навчального закладу. Поширення у вузівську практику елементів гнучких технологій активізує навчально-пізнавальну діяльність студентів, унаочнює її стосовно сприймання та запам'ятовування, включення нової інформації. Завдяки змінам у змісті та методичному комплексі навчально-пізнавальна діяльність стає гнучкою, а саме розкривається через принципові положення, які концептуально обґрунтовані в такий спосіб:

- Нова технологія має бути динамічною та гнучкою, що сприяє реалізації індивідуальних можливостей та інтересів студентів.
- Закладаються принципово нові форми контролю та оцінювання знань студентів і рейтинги: захисти підсумків практики, контрольні заходи, індивідуальні співбесіди.
- Розглядається логіка та послідовність вивчення окремого курсу в цілому. Це реалізується на основі обрання альтернативних варіантів.

¹¹¹ Єремєєва В. М. Розробка та впровадження педагогічної технології підготовки майбутніх учителів до індивідуалізації навчання учнів / В.М. Єремєєва // Професійна педагогічна освіта: інноваційні технології та методики: Монографія / За ред. О.А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 192–193.

- Технології педагогічного процесу модернізуються, набувають кращого кваліфікованого підходу викладачів, методично-технологічного оснащення.
- Поєднання деяких форм організації процесу з його матеріальними засобами.
- Методи та засоби навчально-пізнавальної діяльності, форми організації поєднуються у єдиний комплекс викладання, стають вирішальним чинником правильної організації навчально-пізнавального процесу.
- У навчально-виховний процес корективи треба вносити з урахуванням динаміки здібностей, інтересів та домагань студентів¹¹².

Однією з головних технологічно забезпечуючих основ навчально-виховного процесу в сучасному вищому навчальному закладі є технології блочно-модульного навчання, які лежать в основі компетентнісного підходу до підготовки нового вчителя. Вони сприяють динамічності та інтенсивності навчально-виховного процесу, маючи на меті не кінцеве засвоєння обмеженої кількості інформації, а формування здатностей до творчо-професійної діяльності із використанням свідомого аналізу певних інформаційних блоків. «Вимоги до результатів навчання на сучасному етапі повинні орієнтувати учнів на свідоме засвоєння навчального матеріалу, індивідуалізацію навчання, самостійне здобування знань. Однією з технологій, яка дає змогу комплексно розв'язати ці завдання, є модульне навчання»¹¹³. Модульні блоки є змістовним прообразом подальшої роботи педагога, який в безмежній кількості інформації, яка транслюється в рамках інформаційної цивілізації, міг би створювати для своїх учнів, вихованців змістовні, смислонаповнені середовища навчання, актуалізуючи в них особистісні прагнення кожного учня. Саме блочно-модульне навчання інтенсифікує змістовно-сміслову складову предметного засвоєння у вищому навчальному закладі, дозволяючи кожному студенту особистісно та зацікавлено підходити до навчально-виховного процесу.

Технології блочно-модульного навчання дозволяють також цілеспрямовано та змістовно доцільно структурувати дисципліну, що вивчається, тим самим підвищуючи ефективність навчальної роботи як студента, так і викладача, що виявляється насамперед в інтенсифікації пізнавальної дія-

¹¹² Див: Логвина-Бик Т.А. Сучасні технології професійно-педагогічної підготовки вчителя / Т.А. Логвина-Бик // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2000. – Випуск 6. – С. 132.

¹¹³ Біляковська О. Модульна організація навчального процесу під час вивчення математики у загальноосвітній школі / Ольга Біляковська // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – 2007. – Випуск 22. – С. 114.

льності щодо кожного блоку отримуваної інформації. «Модульна технологія передбачає, що вивчення дисципліни здійснюється окремими модулями. Відповідно матеріал модуля поділяється на дрібніші структурні частини, що називаються навчальні елементи, які, з одного боку, пов'язані між собою, а з іншого, виконують самостійну функцію. Поділяючи матеріал, слід враховувати, що обсяг матеріалу в навчальному елементі повинен бути таким, щоб можна було сформулювати конкретну мету його засвоєння студентом»¹¹⁴. Для кожного навчального елемента визначається конкретна мета, яка у разі потреби коригується, і завдання його вивчення, аналізується рівень попереднього опрацювання, дається мотивація для якісного засвоєння, змістове наповнення, окреслюється певна кількість тем, зміст домашніх завдань, відповідна кількість балів оцінювання виконаної роботи та вказуються конкретні джерела, де цей матеріал викладений якнайкраще. Кожен модуль охоплює лекційні та практичні заняття, а також значний обсяг самостійної роботи. «Робочі програми лекційних, семінарських занять передбачають різні види домашніх завдань: вивчення першоджерел, конспектування деяких матеріалів з творів класиків, порівняння думок педагогів, підготовку словника наукових понять певної теми, написання рефератів, вивчення соціологічного матеріалу тощо. Це дає можливість розвивати логічне мислення студентів, уміння самостійно аналізувати, робити висновки, вести пошукову роботу»¹¹⁵. Таким чином, модульно-блочна система навчання зарекомендувала себе як технологія, що дозволяє структурованіше, систематичніше та динамічніше підійти до організаційно-змістовного забезпечення засвоєння студентами навчальної дисципліни. Окрім підвищення ефективності навчання студентів-педагогів блочно-модульна технологія дозволяє прищепити майбутньому вчителю вміння організовувати змістовну та інформаційно-формальну частину навчально-виховного процесу.

Важливою характеристикою блочно-модульної технології навчання є можливість структурованіше та динамічніше підходити до вирішення проблеми зміни та оновлення навчального, учбового матеріалу, що є нагальною необхідністю сучасного педагогічного процесу, а також необхідною умовою діяльності нового вчителя, який постійно повинен привносити новизну та інноваційний елемент у власну професійну діяльність. «Учбовий матеріал повинен постійно перероблятися та оновлюватися.

¹¹⁴ Максимович О. Модульно-рейтингова технологія навчання у вищій школі / Ольга Максимович // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – 2005. – Випуск 19. – Частина 2. – С. 265.

¹¹⁵ Там само.

Один зі шляхів виходу зі складної ситуації полягає в тому, щоб забезпечити таку побудову учбового матеріалу, розділи предметної частини якої могли б бути достатньо незалежними один від одного і дозволили б швидко змінювати, доповнювати та розвивати навчальний матеріал кожного розділу»¹¹⁶. Така система блочної оновлюваності змісту навчального матеріалу, структурно-елементних його частин є нагальною необхідністю з огляду на реалії розвитку сучасної інформаційної цивілізації, в рамках якої ключовою компетентністю кожного професіоналу є вміння продуктивно та прогресивно опрацьовувати значну кількість постійно оновлюваних інформаційних блоків. Особливо важливим це вміння є для нового вчителя, чиє покликання включає вміння надати дитині змістовні стимули та ціннісні орієнтири для самореалізації в світі необмеженої інформації.

Значним здобутком введення блочно-модульної системи в українських вищих навчальних закладах є ефективне її поєднання з рейтинговою системою оцінювання навчальних здобутків студентів. Модульно-рейтингова система навчання дозволяє ефективніше сприяти студентам у навчанні в рамках того чи іншого змістовного блоку певної навчальної дисципліни, сприяти індивідуальній творчості в рамках загального навчально-виховного середовища. «Створення та використання педагогічних технологій націлені на підвищення ефективності навчального процесу у ВНЗ. Використання рейтингових систем дозволило підвищити ефективність за рахунок удосконалення організації процесу навчання, підсилення його творчої направленості та індивідуалізації. Особливістю модульно-рейтингової технології є система контролю, яка дає можливість відображення прогресу студентів та профілактики труднощів протягом всього періоду навчання. Система дозволяє об'єктивно оцінювати якість підготовки та спонукає до самостійної роботи студента»¹¹⁷. Саме навички інтенсивної та ефективної самостійної роботи створюють для студента-педагога передумови для формування впевненості у можливостях власної особистісної педагогічної творчості, яка стане основою його діяльності як нового вчителя. Окрім того, для студента педагога, майбутнього вчителя важливими є вміння та здатності до об'єктивного самооцінювання, можливості якого

¹¹⁶ Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под общей ред. В.С. Кукушина. – Серия «Педагогическое образование». – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2004. – С. 214.

¹¹⁷ Мовчан Л. В. Модульно-рейтингова технологія як сучасна методика навчання системної організації навчально-виховного процесу у вищій школі / Л. В. Мовчан // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. Випуск 125. – Черкаси: ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2008. – С. 21.

також значно збільшуються за умов застосування технології блочно-модульного навчання.

Таким чином, однією з ключових провідних технологій підготовки нового вчителя в рамках національної системи освіти нашої країни є технологія блочно-модульного навчання, яка, враховуючи всі вище зазначені фактори, заслуговує на особливу концептуально-теоретичну увагу та практичну реалізацію в процесі модернізації та трансформації національного освітньо-педагогічного середовища. «Проблематика модульного навчання спрямована на запровадження нових та інтенсивно розвивальних інноваційних методик в галузі педагогічної освіти. Нині погляди українських педагогів спрямовані на застосування в навчальному процесі вищої школи модульного навчання, яке повинно в своїй основі забезпечити вирішення проблеми розвивального навчання, як вимагає того освітня практика»¹¹⁸. У зв'язку з цим, сьогодні надзвичайної актуальності набуває подальший теоретичний аналіз та вироблення нових практичних форм впровадження та вдосконалення технологій блочно-модульного навчання у вищих навчальних закладах України, що дозволить інтенсифікувати розвиток технологічного середовища підготовки нового вчителя.

Ще одним важливим і сутнісно визначальним виміром сучасного освітньо-технологічного середовища будь-якої країни є рівень застосування в навчально-виховному процесі інформаційних технологій, які в сучасному світі охоплюють всі сфери людської життєдіяльності, а отже вимагають високого рівня освітньо-компетентісної підготовки. Особливої важливості інформаційно-технологічні компетенції набувають в процесі підготовки нового вчителя. «Сучасна вища школа повинна орієнтуватися не тільки на традиційні освітні технології, але й на технології завтрашнього дня. До числа останніх можна віднести інформаційні технології, які дозволяють істотно підвищити рівень й якість підготовки майбутніх фахівців, забезпечити доступність освіти, а також оперативність і гнучкість роботи з інформаційними потоками вищих навчальних закладів»¹¹⁹. Сьогодні у вищій школі України, зокрема у вищих навчальних закладах педагогі-

¹¹⁸ Слободянюк Т.Б. Інтенсифікація навчального процесу у вищій школі / Т.Б. Слободянюк // Офіційний сайт Вісника психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. – Режим доступу: <http://www.psyh.kiev.ua>.

¹¹⁹ Юдін О. К. Сучасні системи ітераційного навчання та автоматизованого контролю знань студентів / О. К. Юдін, О.В. Матвійчук-Юдіна // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету. Серія педагогічна. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Випуск 15: Управління якістю підготовки майбутніх учителів фізики та трудового навчання. – С. 176.

чного спрямування, активно відбувається інформатизація навчально-виховного та організаційного середовища, студенти-педагоги інтенсивно опановують інформаційні засоби навчання, необхідні їм в подальшій професійній діяльності. Водночас, вітчизняні дослідники проблематики інформатизації української вищої освіти зазначають, що позитивні тенденції в даній сфері ще не стали домінуючими. «Масова практика викладання продовжує базуватися на традиційному підході, при якому недостатньо використовується навчально-виховний аспект інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі»¹²⁰. Підготовка ж нового вчителя постійно вимагає не тільки використання інформаційних технологій, але й відслідковування їх новаційних змін, вміння орієнтуватися і використовувати найновіші досягнення в світі інформаційно-комунікаційної техніки, бути впевненим в своїх інформаційно-компетентнісних можливостях.

Інформаційні технології навчання потребують значних ресурсів для їх впровадження. Ці ресурси є як кадровими, так і матеріально-технічними, що часто стає значною перешкодою для ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховному середовищі педагогічного вищого навчального закладу. Дослідники зазначають, що сьогодні є «недостатнім рівень інформаційно-технологічної підготовки випускників педагогічних вищих навчальних закладів, що пояснюється передусім відсутністю відповідної методичної підготовки студентів-педагогів з вказаної проблематики. Друга причина такого стану – недостатнє ресурсне забезпечення навчального процесу і обмеженість у виборі електронних програмних засобів навчального призначення»¹²¹. Звідси, одним з пріоритетних напрямів технологізації підготовки нового вчителя в рамках національної вищої освіти має стати збільшення та модернізація ресурсного забезпечення навчально-виховного процесу в педагогічних вищих навчальних закладах, що є необхідною умовою забезпечення поступального розвитку всієї освітньої системи країни. «Одним з напрямів модернізації освіти є її інформатизація, під якою розуміється процес забезпечення сфери освіти методологією і практикою розробки засобів інформатизації і інформаційних технологій та оптимального їх використан-

¹²⁰ Сінельник І.П. Формування толерантності майбутніх учителів засобами інформаційно-комунікаційних технологій / І.П. Сінельник // Вісник психології і педагогіки [Електронний ресурс] : Збірник наукових праць / Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. – Випуск 6. – К., 2011. – Режим доступу до збірника : <http://www.psyh.kiev.ua>.

¹²¹ Науменко Г. Г. Підготовка вчителя в умовах застосування ІКТ / Г. Г. Науменко, О.М. Науменко // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2008. – № 8. – С. 7.

ня педагогом і його вихованцями»¹²². Саме вміння використовувати передові інформаційні технології для оптимізації навчально-виховного процесу в навчальному закладі є однією з визначальних професійних характеристик нового вчителя.

Для формування високого рівня інформаційно-комунікаційної компетентності нового вчителя необхідно чітко теоретично визначитися з переліком тих характеристик та необхідних вмінь, які він як суб'єкт освітнього середовища має активно використовувати в рамках своєї професійної діяльності. Можна виділити певні рівні використання педагогами інформаційно-комунікаційних технологій, а саме:

- рівень вирішення традиційних педагогічних завдань;
- рівень вирішення нових завдань, зумовлених інформатизацією суспільства;
- рівень створення нової парадигми педагогічної освіти¹²³.

Всі ці рівні є надзвичайно важливими і концептуально визначальними в процесі підготовки і діяльності нового вчителя, що особливо важливо мати на увазі під час формування його інформаційно-професійних компетенцій в процесі навчання у вищому навчальному закладі. Різноманітність та різнорівневість застосування інформаційних технологій вимагає також особистісного підходу до розвитку інформаційної культури та компетентності нового вчителя, що також має бути програмно передбачено в рамках відповідних навчальних курсів в педагогічному вищому навчальному закладі.

Водночас, використання інформаційно-комунікаційних технологій в навчально-виховному процесі не має перетворюватися на самоціль, на основну мету навчання. Технологія та технологічне середовище навчального закладу мають, насамперед, слугувати основним інноваційно-гуманістичним цілям освітнього процесу. Будь-які інформаційні, комп'ютерні освітні технології мають «в обов'язковому порядку перевірятися на їх власну педагогічну доцільність, проходити своєрідну експерти-

¹²² Сіткар Т.В. Використання новітніх інформаційних технологій для підвищення інформаційної компетентності майбутніх педагогів та використання їх у професійній діяльності / Т.В. Сіткар // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Освітні вимірювання в інформаційному суспільстві». – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 11.

¹²³ Див.: Макаренко Л. Л. Загальнодидактичні принципи використання інформаційно-комунікаційних технологій в педагогічній діяльності / Л. Л. Макаренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 13. Проблеми трудової та професійної підготовки. Випуск 7: збірник наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 135.

зу з врахуванням тих ціннісних критеріїв, які й повинні бути предметом особливої турботи нової парадигми особистісно-творчої освіти»¹²⁴. Тобто обов'язковою є наявність ціннісно та світоглядно орієнтованих суб'єктів освітнього середовища навчального закладу, а технології, в тому числі інформаційні, мають слугувати засобом їх особистісної самореалізації та саморозвитку.

Інформаційні, як і інші провідні технології підготовки нового вчителя, насамперед мають підвищувати ефективність, інтенсивність та безперервність навчально-виховного процесу, що дозволяє робити їх специфіка щодо трансформації традиційних засобів і методів навчання. «Технологічний підхід до навчання ставить метою конструювати навчальний процес, спираючись на задані вихідні установки, де нові інформаційні технології дозволять повною мірою розкрити їхні дидактичні функції, реалізувати закладені у них потенційні навчально-виховні можливості»¹²⁵. Таким чином, інформаційні технології підготовки нового вчителя відіграють важливу роль у формуванні його педагогічно-методологічної компетентності, що є надзвичайно важливим фактором розвитку національної системи освіти за умов активного розгортання інформаційної цивілізації.

Суспільство сьогодні в усіх сферах свого функціонування вимагає від людини високого рівня інформаційної культури і грамотності, а отже школа і, особливо, новий вчитель має ставати для учня прикладом і помічником у справі оволодіння принаймні первинними навиками роботи з інформацією та інформаційно-комунікаційними технологіями. «Висновок може бути лише один: новий учитель повинен блискуче володіти електронними засобами навчання; педагогічні університети мають забезпечити його підготовку на найвищому рівні вимог інформаційного суспільства»¹²⁶. Особливо важливим такий імператив розвитку національної освітньої системи і кожного навчального закладу є в умовах сучасних цивілізаційних реалій, коли лише особистість з високим рівнем інформаційно-

¹²⁴ Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под общей ред. В.С. Кукушина. – Серия «Педагогическое образование». – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2004. – С. 159.

¹²⁵ Яшанов С. М. Формування у майбутніх учителів умінь і навичок самостійної навчальної роботи у процесі використання нових інформаційних технологій. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.09 – теорія навчання / Сергій Яшанов. – К., 2003. – С. 9.

¹²⁶ Андрущенко В.П. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття / Віктор Андрущенко. – К.: Знання України, 2011. – С. 504.

комунікаційної компетенції отримує можливість реалізації власного творчого потенціалу та професійного самовдосконалення.

Іншим важливим технологічним засобом підготовки творчо-орієнтованої особистості нового вчителя є новітні ігрові технології навчання, які активно сприяють виробленню нестандартного і творчо-комуникативного мислення в процесі вирішення різноманітних навчально-педагогічних та інструментально-технологічних завдань «Формування творчих здібностей студентів можливе за умови раціональної організації навчального процесу, основу якого становлять методи навчання. Для реалізації завдань розвивального навчання все більше застосовуються активні методи навчання, зокрема імітаційні, пов'язані з застосуванням навчальних ігор»¹²⁷. Ігрова діяльність є одним з найефективніших загально визнаних методів навчальної та розвивальної діяльності, що зумовлює постійну актуальність розвитку ігрових технологій як засобу підготовки педагогічних кадрів нового покоління. Окрім того, ігрові технології підсилюють творчо-особистісну складову в навчально-виховній діяльності суб'єктів учбового середовища навчального закладу. «Зміст навчальних дисциплін, які вивчаються у вищій школі, має відчужений характер від особистості майбутнього фахівця, тобто є відстороненим від особистісно значущого, пережитого, присвоєного. У процесі навчальної гри відбувається включення студента в наукову модель теорії професійної діяльності, що перетворює її в освітню імітаційну модель. Студент входить у світ навчальної гри, як у життя: починає діяти, пізнаючи невидиму межу між реальністю та умовністю, засвоює оптимальні зразки професійних дій, продукує більш ефективні варіанти професійної діяльності, що допомагає йому в пошуку її сенсу і формуванні професійної компетентності»¹²⁸. Така перевірена на практиці ефективність ігрових технологій інтенсифікації навчально-виховних дій перетворює їх на один з ключових засобів творчо-розвивального характеру в структурі професійної підготовки нового вчителя.

¹²⁷ Задоя В. О. Методичні засади використання ігрових методів у професійній підготовці майбутніх вихователів / В. О. Задоя // Вісник психології і педагогіки [Електронний ресурс] : Збірник наукових праць / Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. – Випуск 5. – К., 2011. – Режим доступу до збірника : <http://www.psyh.kiev.ua>.

¹²⁸ Мельничук І. М. Особливості застосування інтерактивних ігор у вищому навчальному закладі / І. М. Мельничук // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Електронне наукове фахове видання. – 2010. – Випуск 4. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2010_4/10mimvzn.pdf.

Існують різноманітні технологічні засоби активізації та інтенсифікації навчальної діяльності суб'єктів освітнього середовища, ігрові ж технології визнані одним з найефективніших таких засобів, який ґрунтується на пробудженні особистісно-вольової зацікавленості в процесі навчання, у вирішенні поставлених учбових завдань. «В сучасній школі, яка робить наголос на активізації та інтенсифікації навчального процесу, ігрова діяльність використовується в таких випадках: 1) в якості самодіяльної технології для засвоєння поняття, теми і навіть розділу навчального предмету; 2) в якості елементів (іноді дуже суттєвих) ширшої технології; 3) в якості уроку (заняття) або його частини (вступу, пояснення, закріплення, вправи, контролю); 4) в якості технології позакласної роботи (колективні творчі справи)¹²⁹. Така варіативність форм, методів і цільових установок, яку дозволяють реалізувати ігрові технології навчання нового вчителя, актуалізує інноваційно-творчу активність педагогів, студентів, учнів до виявлення, формулювання і втілення все нових і нових технологічних модулів ігрового навчання.

Ігрові технології підготовки студентів-педагогів несуть також значний потенціал формування творчо-пізнавальних, евристичних здібностей особистості, що в подальшому перетворюється на одну з ключових компетенцій їх професійної діяльності. Пізнавальна, ділова, проблемна гра актуалізує для молодого людини пробудження внутрішніх, особистісних джерел творчості шляхом позбавлення навчального процесу рутинності та відстороненості. «У процесі гри з'являється можливість оцінити судження з різних проблем, виробити власне ставлення до їх розв'язання. Хоча пізнавальна діяльність у цьому випадку носить ігровий характер, студенти ставляться до неї серйозно, усвідомлюючи цінність отриманих у грі знань і вмінь, соціального досвіду. Дидактичні ігри вносять у навчальний процес конструктивні зміни, зовсім інший сенс»¹³⁰. Головним результатом дидактичних ігрових технологій в педагогічному вищому навчальному закладі є, з нашої точки зору, вироблення у нового вчителя вмінь до урізноманітнення дидактично-методологічного виміру навчально-виховного процесу. «Дидактична гра допомагає кожному індивідуально знайти відповідь на питання, як робити, що сказати, що запропонувати для самостійної робо-

¹²⁹ Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под общей ред. В.С. Кукушина. – Серия «Педагогическое образование». – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2004. – С. 89.

¹³⁰ Макара Л. М. Використання ігрових методів навчання при здійсненні професійної підготовки майбутнього вчителя правових дисциплін / Л. М. Макара // Педагогічний альманах. Збірник наукових праць. – Херсон: Південноукраїнський регіональний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів, 2010. – Випуск 5. – С. 143.

ти, яку наочність застосувати. Отже, застосування різновидів дидактичних ігор в педагогічних університетах є настільки важливим, що допомагає здійснювати професійну підготовку студента не тільки на репродуктивному, але й на творчому рівні»¹³¹. А саме така професійна характеристика, як творче ставлення до вироблення постійно оновлюваних методик та засобів навчання, є необхідною умовою формування нового вчителя.

Значним продуктивним моментом застосування ігрових технологій в процесі підготовки нового вчителя є значний потенціал урізноманітнення ігрових форм і методик навчальної та пізнавальної діяльності. «В навчальному процесі застосовуються різноманітні модифікації ділових ігор: імітаційні, операційні, рольові ігри, діловий театр, психо- та соціограма»¹³². Це далеко не повний перелік можливих форм використання ігрових технологій у практиці підготовки педагога-професіонала. Властивістю ж нового вчителя, яка формується в процесі ігрового навчання, є здатність до урізноманітнення формально-організаційних та змістовно-операційних засобів пізнавально-евристичної активності учнів.

Одними з ключових педагогічних технологій, які застосовуються у вищих навчальних закладах і потребують постійного інноваційного вдосконалення, є лекційно-практичні технології, що також несуть значний потенціал набуття майбутнім педагогом необхідних професійних компетенцій. «Організація навчальних занять в лекційно-практичній формі дає реальну можливість продемонструвати студентам технологію засвоєння знань, навчивши їх раціональним прийомам навчальної роботи. Лекція, як відомо, реалізує дидактичну, виховну і розвиваючу мету навчання. Якої б галузі знань, якого б предмету це не стосувалося, лекція представляє сучасний стан науки, її методи і зміст. У зв'язку з цим до неї пред'являються вимоги послідовності, системності, науковості, зв'язку з життям, теоретичної зрілості, відповідності віковим особливостям і рівню інтелектуального розвитку аудиторії»¹³³. Перебуваючи на лекції студент (майбутній педагог) не лише сприймає матеріал, що викладається, але й рефлексивно ставиться до імманентних змістовних характеристик лекційного процесу,

¹³¹ Там само.

¹³² Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под общей ред. В.С. Кукушина. – Серия «Педагогическое образование». – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2004. – С. 91.

¹³³ Гедзик А. М. Дидактичні принципи в професійно-графічній підготовці майбутнього вчителя креслення / А.М. Гедзик // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 13. Проблеми трудової та професійної підготовки. Випуск 7: збірник наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 57.

оцінює і засвоює конкретні технологічні прийоми лекторської майстерності, вміння передавати знання іншій людині. Багатовимірність того досвіду, який набувається студентами-педагогами в процесі застосування лекційно-практичних технологій стає фундаментом педагогічної майстерності майбутнього нового вчителя, а отже потребує глибокого філософсько-світоглядного та структурно функціонального аналізу.

З функціонально-технологічної точки зору лекційно-практичні форми роботи є достатньо зручним полем для різноманітних інноваційно-творчих експериментів та самореалізаційних можливостей, адже ці групові форми навчання являють собою активну сферу комунікативних взаємодій, до яких інтерактивно залучені всі суб'єкти навчально-виховного процесу. «Використання інтерактивних прийомів в ході лекційного заняття сприяє формуванню позитивної взаємодії між учасниками навчального процесу, що незмінно позначається на якості засвоєння студентами знань з курсу, активізує пізнавальну діяльність студентів; вміння знаходити і застосовувати їх у навчальній діяльності залежить від особистості педагога та таких його важливих особистісних якостей як здатність та готовність до емпатії, тобто розуміння психічного стану студентів, співпереживання, потреби в соціальній взаємодії»¹³⁴. Феномен нового вчителя також включає в свою змістовно-ціннісну структуру необхідність постійної міжособистісної, групової, соціальної комунікативної діяльності, а отже технології лекційно-практичного характеру навчання є фундаментальною необхідністю для формування та прищеплення прагнення до особистісного саморозвитку педагога нової формації.

Безумовно, визначальною, фундаментальною технологією сучасного навчально-виховного процесу в сучасному українському вищому навчальному закладі є семінарська форма роботи, яка дозволяє студенту проявити всі свої творчі здібності як суб'єкта пізнання, комунікації, міжособистісної та групової взаємодії. Семінарська технологія дозволяє майбутньому вчителю оволодіти навиками індивідуально-групового руху до істини, формулювання наукових тверджень, які ґрунтуються як на авторитеті науки, так і на власній дослідницькій творчості. «Семінарські заняття сприяють розвитку пізнавальної активності й самодіяльності студентів більшою мірою, аніж будь-які інші форми організації навчання; вони

¹³⁴ Тарасова О. Інтерактивні методи навчання як засіб активізації пізнавальної діяльності студентів під час лекційних занять / О.Тарасова // Вісник психології і педагогіки [Електронний ресурс] : Збірник наукових праць / Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. – Випуск 5. – К., 2011. – Режим доступу до збірника : <http://www.psyh.kiev.ua>.

вчать студентів умінню висловлювати й аргументувати свої думки, вмінню критично аналізувати аргументи опонентів. Вони розвивають логічне мислення, спонтанне мовлення, сприяють глибокому засвоєнню фундаментальних знань, формуванню переконань, виробленню активної життєвої позиції»¹³⁵. Таким чином, для підготовки нового вчителя необхідною технологічною основою є семінарська форма роботи, в процесі якої студент-педагог водночас і проявляє свої когнітивні та творчі здатності, трансформує та розвиває їх під майстерним керівництвом викладача, а також і отримує діагностичні та коректувальні поради щодо подальшої траєкторії особистісно-педагогічного розвитку.

Лекційно-практичні технології підготовки нового вчителя слугують своєрідним єднальним елементом між чистим теоретичним знанням про основи педагогіки та реальними ситуаціями, можливостями, методиками його застосування в навчально-виховному середовищі. Цінність використання технології лекційно-практичних занять і відповідних педагогічних завдань, ситуацій у процесі формування професійних умінь майбутніх учителів полягає в тому, що: «педагогічні ситуації виступають як проміжна ланка між педагогічною теорією і безпосередньою практичною діяльністю студентів; залучення до змісту аудиторних занять прикладів з шкільного життя, аналіз конкретних педагогічних ситуацій спонукає студентів до активного оволодіння знаннями й уміннями, обговорення і розв'язання питань, які виникають у роботі вчителя; під час розв'язування навчальних педагогічних ситуацій, на відміну від реальної практики, значно знижується тривога студентів щодо можливих помилок; процес розв'язання навчальних ситуацій відбувається під безпосереднім контролем викладача, який за необхідності здійснює оперативну корекцію і оцінку діяльності студентів»¹³⁶. Таким чином, маємо наголосити на необхідності постійного концептуально-теоретичного аналізу та технологічного вдосконалення найновіших методик та засобів лекційно-практичної форми організації навчально-виховного процесу в педагогічному вищому навчальному закладі, що саме по собі є необхідною умовою підготовки нового вчителя.

Безпосередньо пов'язаними з лекційно-практичними технологіями є технології групової та колективної діяльності, які активно застосовуються сьогодні в навчально-виховному процесі навчальних закладів різних рів-

¹³⁵ Алексюк А. М. Педагогіка вищої школи. Історія. Теорія / А. М. Алексюк. – К.: Либідь, 1998. – С. 471.

¹³⁶ Анісімова Л. С. Методика організації лекційно-практичних занять під час освоєння майбутніми вчителями початкових класів системи педагогічних задач / Л. С. Анісімова // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. – Бердянськ: Бердянський державний педагогічний університет, 2009. – № 2. – С. 94.

нів та спрямувань. «До групових технологій можна віднести: класно-урочну організацію, лекційно-семінарську систему, дидактичні ігри, бригадно-лабораторний метод та інші. За умови правильного педагогічного керівництва ці форми дозволяють реалізувати основні умови колективності: усвідомлення загальної мети, цілеспрямований розподіл обов'язків, взаємну залежність та контроль»¹³⁷. Новий учитель має бути активним суб'єктом, рушійним енергетичним джерелом того колективу, громади, місцевої спільноти, в яких буде професійно й особистісно самореалізовуватися, а отже групові та колективні технології його підготовки є важливим елементом набуття майбутнім педагогом необхідних професійних компетенцій.

Участь студентів-педагогів у групових та колективних навчальних технологіях дають змогу виробляти особистісні здатності до творчопізнавальної діяльності, аргументованості власної думки, вміння сприймати доводи іншої особи. Все це надзвичайно важливі фактори професійного становлення нового вчителя, що, безумовно, робить колективні технології навчання необхідним засобом підготовки нового вчителя. «Колективним способом навчання є така його організація, за якої навчання здійснюється шляхом спілкування в динамічних парах, коли кожен вчить кожного»¹³⁸. Загалом існує багато варіативних модуляцій, які можуть застосовуватися в процесі колективно-групових технологій підготовки нового вчителя, що дозволяє інтенсифікувати та підвищувати ефективність комунікативних взаємодій під час навчання. «Найпоширенішими методами кооперативного навчання є робота в парах під час проведення письмових опитувань, тестувань, виконання завдань; синтез думок для вирішення складних проблем під час практичних занять; пошук скарбів при проведенні семінарських занять; коло ідей при вирішенні суперечливих питань. При колективно-груповому навчанні використовуються такі методи: мікрофон, «мозкова атака», організаційно-діяльнісна гра, «дерево рішень» тощо. Такі методи співпраці не дають можливості студентам ухилятися від виконання завдань, сприяють розвитку навичок спілкування в групі, критично мислити, доводити свої переконання»¹³⁹. Таким чином, технології групової та коле-

¹³⁷ Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под общей ред. В.С. Кукушина. – Серия «Педагогическое образование». – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2004. – С. 51.

¹³⁸ Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие / Г. К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – С. 107.

¹³⁹ Бабатіна С. І. Використання інтерактивних технологій під час групового навчання студентів вищих навчальних закладів / С. І. Бабатіна // Актуальні проблеми державного

ктивної діяльності як інноваційні засоби підготовки нового вчителя є необхідною умовою формування та розвитку комунікативно-критичних компетенцій, які стануть в пригоді як в рамках навчально-виховних ситуацій, так і в організаційній професійній діяльності педагога в майбутньому.

Групові і колективні технології навчання, окрім того, виробляють особистісні здатності до колективної відповідальності за власні, що є важливою умовою роботи в будь-якому колективі, в тому числі – педагогічному. Завдяки цим технологіям майбутньому вчителю-професіоналу прищеплюється усвідомлення необхідності та важливості відповідального ставлення до діяльності всіх членів колективу. «Окремо дослідники виділяють необхідність використання технологій навчання, які здатні подолати протиріччя між індивідуально-творчим характером діяльності майбутнього фахівця та колективною формою його підготовки у вищій школі. Такою формою індивідуалізації підготовки можна назвати тренінгову технологію. Тому що саме така технологія професійної підготовки є колективною формою організації діяльності студента, яка допомагає здійснити підготовку з урахування індивідуальних особливостей студента, сприяє самореалізації майбутнього фахівця, вибору адекватного темпу навчання, індивідуального маршруту професійної підготовки»¹⁴⁰. Отже, існує нагальна необхідність при підготовці нового вчителя в сучасних педагогічних університетах варіювати та диверсифікувати формальні прояви та модуляції технологій групової та колективної навчально-виховної діяльності з метою урізноманітнення та демократизації педагогічних впливів на студента та створення особистісно сприятливого навчального клімату в освітньому середовищі вищого навчального закладу.

Таким чином, технології групової та колективної діяльності відіграють в процесі підготовки нового вчителя роль багатofункціонального навчально-пізнавального, виховного, практичного, психологічного і психосоціального явища, яке сприяє формуванню у майбутнього педагога необхідних для роботи в педагогічному колективі і з групами учнів професійно-особистісних компетенцій. «Застосування колективних форм організації навчально-пізнавальної діяльності є ефективним засобом, що забезпечує злиття процесів навчально-пізнавальної діяльності студентів та спіл-

управління, педагогіки та психології. Збірник наукових праць. – Херсон: ХНТУ, 2010. – № 1 (2). – С. 247–248.

¹⁴⁰ Вейланде Л. В.-В. Педагогічний тренінг як технологія індивідуалізації підготовки фахівця у вищій школі / Л.В.-В. Вейланде // Гуманізм та освіта. VIII Міжнародна науково-практична конференція. Електронне наукове видання матеріалів конференції. – Режим доступу: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2006/txt/06vlvuvh.pdf>.

кування, нерозривність навчання та діяльності, високий рівень вирішення комунікативних завдань, спрямованих на досягнення мети спілкування, широкий спектр можливих соціально-нормованих типів поведінки студентів, а також партнерський спосіб освоєння фонду навчальної інформації та чітко виражену координацію і кооперацію дій у процесі вирішення колективних навчальних завдань»¹⁴¹. Отже, підсумовуючи необхідність застосування в процесі підготовки нового вчителя провідних навчально-виховних технологій групової та колективної діяльності, зазначимо, що ці технології є не просто важливими в даному процесі, але й необхідними з компетентнісної точки зору для подальшого професійно-особистісного становлення та саморозвитку майбутнього педагога.

Поряд з іншими, розглянутими нами вище, провідними технологіями підготовки нового вчителя особливу роль відіграють технології випереджального, розвивального, проблемного навчання, які окрім виконання безпосередньої функції розвитку індивідуально-особистісних властивостей самих студентів, будуть необхідні їм під час майбутньої роботи в школі. «Використання сучасних технологій випереджального розвитку у навчальному процесі вищого навчального закладу дозволяє підвищити якість навчального матеріалу і посилити освітні ефекти, оскільки дає викладачам додаткові можливості для побудови індивідуальних освітніх траєкторій студентів, як потенційних майбутніх викладачів вищих навчальних закладів та вчителів шкіл»¹⁴². Технології випереджального характеру навчання дозволяють максимально ефективно діагностувати ключові компетентнісні задатки кожного студента, що сприяє індивідуально-особистісному самовизначенню майбутнього вчителя щодо сфер, в яких він буде здатен найяскравіше проявити власні професійно-творчі потенції.

Важливо в процесі випереджально-технологічної підготовки нового вчителя пам'ятати про необхідність засвоєння ним самих принципів цієї технології, адже її ефективне використання в майбутньому становитиме один з ключових вимірів його професійної компетентності. Як і у випадках щодо інших технологій підготовки нового вчителя студент має рефле-

¹⁴¹ Серняк О. М. Застосування колективних форм організації навчання у процесі викладання дисциплін гуманітарного циклу у вищому навчальному закладі / О.М. Серняк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2011. – № 2. – С. 148.

¹⁴² Єрмакова С. С. Моделювання процесу професійної підготовки майбутніх викладачів ВТНЗ з використанням технологій випереджального розвитку / С. С. Єрмакова // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Збірник наукових праць. Серія: Педагогічні науки. – Луганськ: Видавництво ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – № 20 (231). – Частина V. – С. 233.

ксивно сприймати іманентну сутнісно-структурну її основу, перетворюючись поступово з того, хто навчається, на того, хто навчає. «В розвивальному навчанні педагогічні впливи випереджають, стимулюють, спрямовують та прискорюють розвиток спадкових характеристик особистості. Дитина є суб'єктом власного розвитку»¹⁴³. Новий вчитель має вміти компетентно спрямовувати такий розвиток без авторитаризму, нав'язливості, догматизму, а спираючись на інноваційно-гуманістичні принципи нової педагогіки.

Новий вчитель у своїй діяльності має з максимальною ефективністю використовувати технології випереджального, розвивального, проблемного навчання на користь своїх учнів і вихованців, а також проявляючи власні інноваційно-творчі здібності. На це орієнтує система технологічної підготовки нового вчителя, що ґрунтувалася б на найновітніших принципах розвивального навчання. «Основними педагогічними принципами розвивального навчання є: 1) проблемність навчання; 2) оптимальний розвиток різних видів мисленнєвої діяльності (наочно-діяльнісного, практичного, наочно-образного, відстороненого, абстрактно-теоретичного); 3) індивідуалізація та диференціація навчання; 4) спеціальне формування як алгоритмічних, так і евристичних засобів розумової діяльності; 5) спеціальна організація мнемонічної діяльності»¹⁴⁴. Оволодіння цими принципами є необхідною умовою подальшого професійно-особистісного самовдосконалення нового вчителя як інноваційно-творчого суб'єкта шкільного навчально-виховного простору.

Проблемний принцип навчання в рамках провідних технологій підготовки нового вчителя, в свою чергу, сприяє освоєнню студентами в найефективніший спосіб прийомів та методів самостійної роботи, що в майбутній професійній діяльності виявиться в їх здатності та вмінні заохочувати учнів до самостійного, активного, зацікавленого розв'язання компетентно сформульованих творчо-проблемних задач та ситуацій. «Сьогодні під проблемним навчанням розуміється така організація навчальних занять, яка передбачає створення під керівництвом педагога проблемних ситуацій та активну самостійну діяльність учнів щодо їх вирішення, в результаті чого і відбувається творче оволодіння професійними знаннями, навиками,

¹⁴³ Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под общей ред. В.С. Кукушина. – Серия «Педагогическое образование». – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2004. – С. 240.

¹⁴⁴ Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под общей ред. В.С. Кукушина. – Серия «Педагогическое образование». – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2004. – С. 241.

вміннями і розвиток мисленневих здібностей»¹⁴⁵. Таким чином, інноваційно-творче мислення педагога, нового вчителя безумовно потребує в період підготовки в рамках навчально-виховного середовища вищого навчального закладу звернення до активного використання технологій випереджального, розвивального, проблемного навчання.

Необхідно зазначити, що насправді організація та впровадження проблемних технологій навчання є непростим педагогічним завданням, виконання якого вимагає від всього педагогічного колективу того чи іншого навчального закладу докладання спільних зусиль. Організація проблемного навчання на практиці має певні складності. Основні складності, на думку М. Махмутова, пов'язані з «недостатньою розробленістю методики організації проблемного навчання в різних типах навчальних закладів, складністю підготовки учбового матеріалу у вигляді проблемних пізнавальних завдань, діалогових конструкцій, а також недостатньою підготовленістю педагога до організації проблемного навчання»¹⁴⁶. Саме підготовка нового вчителя до вироблення та інноваційне вдосконалення провідних технологій проблемного навчання має бути спрямована особлива концептуально-теоретична та практично-прикладна увага всіх суб'єктів навчально-виховного простору педагогічного вищого навчального закладу. Саме таке завдання стоїть перед національною педагогічною спільнотою щодо застосування провідних технологій розвивального, випереджального і проблемного навчання при підготовці нового вчителя.

При підготовці нового вчителя одним з найважливіших світоглядно-ціннісних моментів є фундаментальне усвідомлення того, що його майбутнє професійне становлення та самовдосконалення повністю залежить від його комунікативно-духовних та діалогово-творчих здібностей, від того рівня взаєморозуміння і толерантності, яких він зможе досягати в процесі спілкування з учнями та вихованцями. У зв'язку з цим, надзвичайно важливою складовою технологічного навчально-виховного комплексу підготовки нового вчителя є комунікативно-діалогові технології. «В центрі педагогічного цілепокладання повинна бути установка на сприяння студентам у відкритті «шлюзів» для налагодження інтенціонально змістовного діалогу із соціумом та культурою, з учбовою інформацією, з рефлексивним Я, з іншими суб'єктами педагогічного процесу, із соціокультурним

¹⁴⁵ Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие / Г.К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – С. 60–61.

¹⁴⁶ Махмутов М. И. Организация проблемного обучения. – М.: Педагогика, 1997. – С. 89.

середовищем вузу та професійно зорієнтованими середовищами»¹⁴⁷. Таким чином, в педагогічному вищому навчальному закладі надзвичайно важливо створити комунікативно-діалогове середовище, яке сприятиме усвідомленню студентами-педагогами власної значущості та суб'єктності щодо загального комплексу навчально-пізнавальної та виховної вузівської діяльності. Таке усвідомлення та технологічні основи його формування дозволятимуть новому вчителю відтворювати комунікативно-діалогове середовище і в професійній діяльності в школі.

Найважливішою характеристикою діалогу є те, що його завдання – відокремити «особисте» від об'єктивних достоїнств або недоліків обговорюваного предмету, диференціювати значення і сенс. Тому тут рефлексія позиції учасників діалогу, її логіко-вербальний виклад органічно поєднується з когнітивним, дослідницьким ставленням до проблеми. Ця подвійність діалогу робить його універсальною характеристикою навчально-розвивальних освітніх технологій. «У діалозі продукуються процеси самопізнання, які мають декілька рівнів перебігу: рефлексивне самопізнання (найчастіше неорганізоване, спонтанне), пізнання себе «від іншого» і, нарешті, науково організований процес самопізнання за допомогою спеціальних методик, яким учень, студент і може бути навчений в діалозі з викладачем. Діалог – це суб'єктна співпраця педагога і вихованця, в якому останній відмовляється від досягнення «результату» за будь-яку ціну. Включення студента в діалог і означає створення особистісно розвиваючої педагогічної ситуації. Відтак, інтуїтивно пошуком шляхів входження в діалог з вихованцем зайнятий кожен педагог, в якій би сфері він не працював»¹⁴⁸. Враховуючи це, вироблення комунікативно-діалогових технологій підготовки майбутнього нового вчителя мають особливе значення, адже враховують не лише зовнішнє технологічне тло цього процесу, але й його внутрішню феноменологічну та інтуїтивно-особистісну сферу, важливість якої є незаперечною саме для мотиваційно-особистісних характеристик людини, яка обрала своїм покликанням благородну справу навчання та виховання майбутніх поколінь.

¹⁴⁷ Воронцова М. В. Модели организации диалогических взаимодействий в учебном процессе высшей школы / М.В. Воронцова // Механизмы обеспечения качества профессионального образования на основе интеграции обучения, науки и профессиональной деятельности: материалы региональной научно-практической конференции, Тверь, 24–25 ноября 2011 г. / под ред. М. В. Мурашко, Е. М. Муравьева, А. В. Антоновского. – Тверь: ООО «СФК-офис», 2011. – С. 304.

¹⁴⁸ Зуєнко Н.О. Діалогова сутність особистісно орієнтованої парадигми освіти / Н.О. Зуєнко // Теоретичні питання культури, освіти та виховання. Збірник наукових праць. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2009. – Випуск 39. – С. 121.

В рамках комунікативно-діалогових технологій підготовки нового вчителя необхідно виділяти конкретніші, інструментальні, допоміжні технологічні структури, які дозволяють конкретизувати загальносвітоглядне значення феномену духовної комунікативності та діалогічності. Зокрема, таким технологічним елементом комунікативно-діалогового навчання може бути, вже згадуване нами, інтерактивне навчання, спрямоване на створення продуктивної, ефективної взаємодії всіх суб'єктів навчально-виховного процесу. «Інтерактивне навчання – це спосіб пізнання, що здійснюється у формах спільної діяльності тих, хто навчається: всі учасники освітнього процесу взаємодіють один з одним, обмінюються інформацією, спільно вирішують проблеми, моделюють ситуації, оцінюють дії колег і свою власну поведінку, занурюються в реальну атмосферу ділового співробітництва з вирішення проблем»¹⁴⁹. Важливість створення і відтворення певної соціально-групової атмосфери, що відповідає тій чи іншій педагогічно-освітній технології, полягає у необхідності для нового вчителя постійно утримувати учнів у високому тонусі пізнання і творчості, чому особливо сприяють комунікативно-діалогові технології підготовки майбутнього педагога.

Цій меті можуть слугувати і конкретні прояви комунікативно-діалогових технологій, різноманітні їх модуси та прояви, серед яких, в останній час все частіше, дослідники виділяють, наприклад, технологію організації дебатів, в процесі якої відбувається навчання захисту своєї точки зору з огляду на думку іншого співбесідника, конкурента чи партнера. «Дебатам як педагогічній технології властиві не тільки такі критерії як технологічність, відтворюваність, але й, що найважливіше, – гарантована ефективність. Дебатна технологія дозволяє вирішити головне завдання системи освіти правової держави – підготувати інтелектуальний потенціал демократичного суспільства: ерудованих, з високою культурою, з гнучким мисленням, цілеспрямованих, упевнених, вільних від стереотипів громадян»¹⁵⁰. Таким чином, комунікативно-діалогові технології підготовки нового вчителя можуть проявлятися в різноманітних формах і модуляціях, але спільною їх ознакою є вироблення у майбутнього педагога здатності з увагою і повагою ставитися до думок своїх учнів, вміти донести до власного вихованця усвідомлення важливості його точки зору, переконати його-

¹⁴⁹ Панина Т. С. Современные способы активизации обучения: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Т. С. Панина, Л. Н. Вавилова. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – С. 8.

¹⁵⁰ Єрко Г. І. Інтерактивний метод навчання – дебати / Г. І. Єрко // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. – К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, 2007. – Випуск 50. – С. 47.

го у суб'єктній значимості для колективу та для процесу досягнення групових цілей.

Отже, розглянувши ключові провідні технології підготовки нового вчителя до професійно-особистісної самореалізації та саморозвитку, можемо зазначити необхідність їх цілісного, науково обґрунтованого та світоглядно-ціннісного застосування в навчально-виховному середовищі педагогічного вищого навчального закладу. «Технологія навчання – це науково обґрунтована організація навчально-пізнавальної діяльності студентів у структурі певної педагогічної системи. Вона визначає спосіб реалізації змісту освіти, який передбачений навчальними програмами, системою методів, форм та засобів навчання з позицій ефективного забезпечення діагностичних цілей. Зміст навчання при цьому виступає не стільки у вигляді складу навчальної інформації, комплексу навчальних задач, завдань і вправ, скільки – цілісної структури, яка визначає характер формування професійних і навчальних навичок і умінь, накопичення досвіду професійної діяльності. Технологія навчання потребує використання таких дидактичних підходів, які перетворюють навчання в організований процес із гарантованим результатом»¹⁵¹. Пошук та впровадження адекватних для кожного студента технологій спрямований на розкриття творчого потенціалу педагога і студента, ефективної підготовки майбутнього вчителя є, таким чином, ключовим завданням формування технологічного середовища педагогічного вищого навчального закладу.

¹⁵¹ Гусак П. М. Теорія і технологія диференційованого навчання майбутніх учителів початкових класів. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.01 – теорія та історія педагогіки / Петро Гусак. – К., 1999. – С. 11.

Розділ 2

Культурне середовище і наука у формуванні нового учителя

Глава 2. 1. Людинотворча сутність культури

Глава 2.2. Українська наука та її значення
у підготовці нового учителя

Глава 2.3. Громадська думка як чинник культурного
середовища підготовки нового учителя

Глава 2.4. Роль національної традиції та релігійного
чинника у підготовці нового учителя

Глава 2.5. Менеджмент організації розвитку
культурного середовища як основи підготовки нового
учителя для XXI століття

Глава 2.1

Люди́нотворча природа та сутність культури

Розгляд ролі культури у формуванні нового вчителя передбачає врахування її функціональної спрямованості в суспільстві. Культура виконує, що не ставиться під сумнів у наявній літературі, наступні функції: пізнавальну, суспільно-перетворюючу, виховну та нормативну, комунікативну, ціннісно-орієнтаційну, інтегративну.

Пізнавальна функція культури полягає в тому, що культура дає можливість людині краще й глибше пізнати оточуючий її світ, себе і суспільство.

Суспільно-перетворююча функція культури визначається тим, що культура слугує цілям перетворення природи, суспільства і людини. Вона є знаряддям перетворюючої діяльності людей в інтересах задоволення всезростаючих *потреб* суспільства.

Виховна і нормативна функція культури полягає у формуванні певного типу особистості, а також у регулюванні поведінки людей через систему норм і правил, у відповідності до вимог суспільства.

Комунікативна функція зводиться до передачі історичного досвіду поколінь через культурну спадковість та формування на цій основі різноманітних типів і способів *спілкування* між людьми (мова, обряди, засоби виробництва, предмети споживання, побуту тощо).

Ціннісно-орієнтаційна функція реалізується через систему цінностей і норм, які є регулятором суспільних відносин, культурно-духовними орієнтирами на кожному етапі розвитку суспільства.

Нарешті, *інтегративна функція* культури проявляється у здатності об'єднувати людей незалежно від їх світоглядної орієнтації, національної чи расової приналежності, а народи – у світову цивілізацію.

Через функції розкривається люди́нотворча сутність культури. Вона завжди пов'язана з певним живим її носієм – конкретним соціально-історичним суб'єктом, під яким звичайно розуміють ту чи іншу соціальну спільноту, соціальну групу, народ тощо. Однак провідна роль тут належить людині як діяльній істоті і соціальному продукту, що дозволяє виділити в якості одного із визначальних елементів культури педагогічну культуру особистості. Поняття «педагогічна культура», як правило, позначає рівень вихованості та освіченості людини, рівень оволодіння нею тією чи іншою сферою знання або діяльності, тобто фіксує якість людини, спосіб її поведінки, ставлення до інших людей, до професійної та інших форм діяльності. Саме форми діяльності людини визначають функції культури,

які, в цілому, розкривають людину творчу сутність культури, що лежить в основі становлення особистості.

Культура уособлює творчу діяльність у предметах, необхідних для життєдіяльності людини, виступає втіленням створених людьми матеріальних і духовних цінностей. Культура – певна суть людини. Міра розвитку культури визначається мірою розвитку життєдіяльності людини. Життєдіяльність людини втілюється, насамперед, у безлічі створюваних матеріальних і духовних речей: у нових засобах праці, нових продуктах харчування, нових елементах матеріальної інфраструктури побуту, виробництва, нових наукових ідей, політичних та ідеологічних концепцій, релігійних вірувань, моральних регуляторів.

У процесі творчої людської життєдіяльності розвивається весь комплекс соціально-політичного буття людини: складаються нові соціальні спільності і стосунки між ними, ефективніші форми урядування і самоврядування у суспільстві, нові інститулізовані структури духовного виробництва, зв'язки між різними народами і державами, нові інформаційні канали та ін. У результаті активної людської життєдіяльності розвиваються, збагачуються усі суспільні форми життя, прогресує суспільство як складний соціальний організм. Отже, культура є вираженням досягнутого людиною рівня історичного прогресу. І навпаки, за словами Й. Гете, мірою культурного світу є тріумф виключно людського, усе має значення лише остільки, оскільки носить гуманний характер. Інтеграл культури – людина і людяність. Людина існує, функціонує, творить, виступаючи суб'єктом перетворення природи. У створюючій життєдіяльності людина виробляє, створює не тільки зовнішні предмети, ідеї, соціальні явища, але й змінює соціальний світ своєї життєдіяльності, а, отже, і себе. Так що, у людській життєдіяльності присутні два різні потоки: в одному виробляються форми спільності, а в другому – людина. Життєдіяльність людини – це цілісний потік, що становить два рівні, нерозривно взаємозв'язаних і опосередковуючих один одного: перетворення суспільних форм і розвиток суспільної людини. Культура – це культ людського буття, творення людини з наявного буття. Створюючи людину, культура створює і себе. Культура завжди є самотворчістю.

Культура – цілісне явище. Цілісність виявляється у єдності всіх елементів, що створюють її структуру, а також функціонально. Функціональна єдність зумовлена людинотворчою суттю, що дозволяє говорити про інтегративну і генералізуючу функції культури. У такій якості виступає людинотворча функція.

Людинотворча сутність культури є об'єктом уваги філософії античних часів. Марк Туллій Ціцерон, зокрема вбачав найбільш повний прояв

культури в ораторському мистецтві як способі піднесення самоствердження особи. Ораторське мистецтво надихає особу. «Культура розвиває особу, і в цьому, гадав Цицерон, полягає її головна функція»¹⁵². Подібні погляди мали Вергілій, філософи епохи Відродження, мислителі Т. Гоббс, Й. Гердер, Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, французькі матеріалісти XVIII ст. Людинотворчу суть культури відзначали І. Кант і Г. Гегель. У їх працях ідея органічної єдності людини і культури набула найширшого обґрунтування, що знайшло розвиток вже на матеріалістичному ґрунті у К. Маркса. У його працях простежується глибоке розуміння внутрішньої гуманістичної суті культури, спрямованості на розвиток особи, єдності культури і особистості, праці і виховання та ін.

«Символи – ключ до природи людини»¹⁵³, – міркував неокантіанець Е. Кассирер. На його думку, культуру можна визначити через здатність людини створювати символи, жити у світі символів. Культура є павутиною значень, зіткана людьми у безкінечних актах соціальної взаємодії. Відповідно до такої точки зору, не існує розподілу на символи і несимволи, тобто предмети самі по собі. Людина занурена у світ символів. Все навколо неї означає – має значення. Неможливо відділити значиме від утилітарне функціонуючого. Таке розуміння культури іноді називають ідеалістичним. Вказують на те, що дуже мало речей людина виробляє і використовує за прямим призначенням, без будь-якого зв'язку з символічним контекстом. Так, житло і одяг служать їй для захисту тіла від несприятливих впливів зовнішнього середовища. Те ж саме можна сказати і про інші предмети матеріальної культури. Тому обговорюване визначення критики вважають вузьким. Будь-яке визначення вузьке. З дрібних камінців складається велике панно, з окремих штрихів – малюнок, а з вузьких визначень вимальовується ідея культури, таке визначення схоплює одну з її сторін. Людина дійсно унікальна істота, яка наповнює світ значеннями. Предмети, речі – субстанціальна основа життя. Але людина не робить життя власне людським життям. Є житло, а є архітектура, є одяг, а є мода. Існують правила, що і коли одягати. Правила управляють поведінкою людини з такою ж необхідністю, як і закони матеріального світу.

Культурну розвиненість людського суспільства слід ставити в залежність від розвиненості процедур, які переводять біологічні форми поведінки у символічний план і замінюють, зокрема, фізичні перешко-

¹⁵² Ильенков Э. В. Философия и культура / Ильенков Э.В. – М.: Издательство политической литературы, 1999. – С. 382.

¹⁵³ Кассирер Э. Философия символических форм / Пер. с нем. С. А. Ромашко. – М. – СПб.: Университетская книга, 2002. – С. 171.

ди на символічні заборони. Перед в'їздом до лісу можна вирити рів, а можна поставити знак, який забороняє рух. І одне, і друге – перешкода: одна фізична, друга культурна. Рів адресований будь-якій тілесній істоті, знак – тільки символічній, тобто здатний продукувати знаки і розуміти їх. Розвинене людське суспільство за своєю суттю комунікативне, символічна діяльність займає провідне місце. «Через символи, зазначає А. Лаптенюк, людина усвідомлює свою соціальну природу. Соціальність означає спільність або множинність, але скріплена комунікативною взаємодією»¹⁵⁴.

У символічному акті вбачається духовність як абстрагування від фізичної необхідності. Культура починається не з питання «бути чи не бути?», а з питання «як бути?».

У цьому також є множинність, різноманітність. В одному співтоваристві на могилу покладають червоні троянди, а в другому – білі. І тут же є символічність культурного акту: може мати різний зміст. Між тим дія, фізично визначена, не має значення, бо однозначна. У символічності культурного акту – свобода, непередбаченість, різноманітність. І тут є творча суть людини.

До такого висновку дійшли мислителі ХХ ст., які наголошують на людинотворчому характері культури. Вона розглядається як «прояв особистісної самореалізації людини, вираз її суспільної цінності, творчості, як людський спосіб освоєння світу і життя в ньому, як людська діяльність та її результати, к саморозвиток людини через діяльність»¹⁵⁵. Отже, оскільки культурою у людській діяльності є те, що відрізняє свідому доцільну діяльність людини від інстинктивної діяльності тварин, культуру в найзагальнішому розумінні можна визначити як загальну характеристику людського буття, як надбіологічне, надприродне явище, яке визначає міру людяного в людині, характеризує її розвиток як суспільної істоти.

На сьогодні визначились наступні основні підходи до визначення культури.

Емпіричний, описовий підхід, згідно з яким культура є сукупністю, результатом всієї людської діяльності, тобто сумою всіх речей і цінностей, з яких складається цей результат. Однобічність цього підходу в тому, що культура тут уявляється в статичному вигляді – у вигляді певного «набору» речей та цінностей, застиглих продуктів людської життєдіяльності.

¹⁵⁴ Лаптенюк А. С. Моральная культура личности: Условия формирования / А.С. Лаптенюк. – Мн.: 2002. – С. 102.

¹⁵⁵ Лаптенюк А. С. Моральная культура общества: Монография / А. С. Лаптенюк. – Мн.: НДО, 1999. – С. 80.

Окрім того, розмежовуються матеріальна та духовна сфера культури, про що йтиметься далі.

Аксеологічний, тобто *оціночний підхід*, за якого «культурність» і «некультурність», отже, і рівень культурності, оцінюється співставленням з певним еталоном. За такого підходу оцінки мають відносний і довільний характер: євроцентризм стає мірою культурності всіх останніх регіонів, не враховується те, що культура є пристосовництвом до конкретного середовища, як природного, так і соціального. Хоча цей підхід є теж обмеженим, він, як і будь-який підхід, не може бути відкинутим: досліднику доводиться порівнювати (адже все пізнається у порівнянні) й оцінювати історичні епохи за різними показниками, у тому числі за рівнем культурного розвитку. Поняття «культура», таким чином, повинне включати оціночний момент.

Діяльнісний підхід розглядає культуру як специфічно людський спосіб діяльності, «позабіологічний» за своєю сутністю. Але культура є не самою діяльністю, а тим способом, яким здійснюється ця діяльність. Саме діяльнісний підхід до розуміння культури починає переважати у сучасній науковій літературі. Це пов'язане перш за все з тим, що він не відкидає два попередніх – описовий та оціночний, а включає в себе їх раціональний зміст.

Отже, під культурою традиційно, у широкому розумінні визначається сукупність матеріальних, практичних і духовних надбань суспільства, які відображають рівень його історичного розвитку, втілюються в повсякденній діяльності людини, знаходять відображення у її соціальних, моральних, естетичних та інших характеристиках.

У вужчому розумінні культура – це сфера духовного життя суспільства. Вона охоплює собою систему освіти, виховання, духовної творчості, включає в себе ті установи й організації, які забезпечують означені процеси: школи, вузи, музеї, театри, бібліотеки, інші культурні заклади, а також творчі спілки тощо.

Нарешті, «поняттям культура часто позначають рівень вихованості й освіченості людини, рівень оволодіння нею тією чи іншою сферою знань та діяльності. У цьому випадку фіксуються якості людини, спосіб її поведінки, ставлення до інших людей, до праці тощо. Адже основою культури є людяність, гуманізм; її гуманістичний характер реалізується через всебічний розвиток людини, виявлення її сутнісних сил і здібностей»¹⁵⁶.

Людина, «входячи у суспільство», тобто соціалізуючись, засвоює культурні норми як певні взірці, правила поведінки та дії. Ці норми форму-

¹⁵⁶ Быстрицкий Е. К. Бытие человека в культуре / Е. К. Быстрицкий.– К.: Наукова думка, 1991. – С. 166.

ються, утверджуються вже в буденній свідомості суспільства, тому велику роль відіграють у їх виникненні традиційні і навіть *несвідомі* моменти. *Звичай і способи сприйняття* формуються тисячоліттями і передаються від покоління до покоління як соціальна естафета. У переробленому вигляді культурні норми втілюються в ідеології, етичних та релігійних вченнях, входячи у структуру світогляду людини.

Зокрема, моральні норми виникають у самій практиці масового спілкування людей, щоденна виховуються силою звички, громадської думки, оцінок близьких нам людей. Згадаймо, що маленька дитина за реакцією батьків, дорослих членів сім'ї розуміє межі того, що *«можна»*, а чого *«не можна»*.

Величезну роль у формуванні норм культури і їх засвоєнні відіграють *схвалення і осудження*, які виражають оточуючі, а також сила особистого і колективного *прикладу*, наочні *взірці* поведінки – чи вони описані у словесній формі, чи у вигляді взірців поведінки.

Нормативність культури підтримується у процесі міжособистісних взаємостосунків людей і в результаті функціонування різноманітних соціальних інституцій. Величезну роль у передачі духовного досвіду відіграє система *освіти*. Людина, яка вступає у життя, засвоює не тільки *знання*, а й принципи, норми поведінки, сприйняття, розуміння і відношення до оточуючої дійсності.

Культура особистості є мірою соціальності людини. Яка людина, така і її культура. Вона характеризується в поняттях рівня культури, її наявності чи відсутності. Ця культура може бути більш-менш систематизованою чи «мозаїчною», складаючись під впливом багатьох розрізнених чинників. Людина – не тільки творіння культури, але й творець культури. Особистість є культурною настільки, наскільки вона засвоює і реалізує у своїй життєдіяльності вищі цінності суспільства, перетворює їх у своє внутрішнє духовне надбання. Отже, людину можна сприймати, розуміти не по тому, які у неї судження про культуру, а по тому, як вона особисто реалізує ці уявлення.

Таким чином, культура є явищем, яке розкриває сутність, природу, життєдіяльність людини. Поза людиною у відриві від неї культура просто не існує. Особистість повинна мати в сучасному суспільстві високу *культуру мислення*, у формуванні якої визначальна роль належить філософії.

Інтелігентна людина (а це не обов'язково інтелігент за соціальним станом) є носієм культури почуттів – найменш керованої сфери свого внутрішнього світу. Адже володіння наукою і мистецтвом управління емоціями і почуттями має для людини виключне значення. Практичним же проявом всіх видів культури, притаманних особистості, її світоглядних орієн-

тирів є культура поведінки, у формуванні якої перш за все спроможна сама людина.

В освітньому процесі культура проявляє себе у ставленні людини до природи, до іншої людини, до результатів праці людей, до самого себе. Розвиток особистості вчителя, формування його гуманістичних основ відбувається в процесі присвоєння різних видів культури, зокрема:

- «моральної культури, у якій фіксується досягнутий суспільством рівень уявлень про добро, зло, честь, справедливість, обов'язок і т.д.;
- політичної культури, зв'язаної з прилученням до цінностей, ідеалів будови суспільства, оптимальних форм соціальних взаємин людей;
- естетичної культури, що включає в себе естетичні цінності, способи їхнього створення і споживання;
- екологічної культури, що відбиває нові цінності і способи виробництва, політичної й іншої діяльності, спрямовані на збереження Землі як унікальної екосистеми»¹⁵⁷.

Освіта і культура виступають як дві сторони генетично єдиного процесу антропо- і соціогенеза. Їх більш-менш гармонійна взаємодія забезпечує виробництво, тиражування, передачу, засвоєння і споживання знань, цінностей. Отже, засвоєння культури в процесі освіти виступає основним шляхом виховання та розвитку особистості майбутнього вчителя. Культура як освітня цінність у вихованні й розвитку особистості проявляється в культурі буття, мислення, дозвілля, спілкування, праці, в одязі, у відносинах, у світоглядній культурі, науковій, етичній, естетичній діяльності.

Культура виступає як цінність. Тому прилучення до культури в процесі освіти починається з осмислення особистістю загалом і вчителем зокрема цінностей культури, які складають ядро культури. Світ культури є світом реалізованих цінностей. Ця обставина потребує від процесу навчання субординації цінностей, тобто організації процесу навчання на основі субординації й інтеграції культурних цінностей. Отже, цінності складають ядро культури, а отже, й освіти.

В освітньому процесі, побудованому на основі культурологічного підходу, має важливе значення механізм освоєння культурних цінностей, включення особистості у світ культури, тобто формування її спрямованості на відповідну освіту. Освіту можна характеризувати як процес і як результат оволодіння особистістю знаннями, уміннями, формування світогляду, ідейно-моральної позиції, розвитку творчих задатків і здібностей. До цього ж освіта здобуває культурологічну своєрідність.

¹⁵⁷ Кохановський В. П. Философия. / В. П. Кохановский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – С. 376.

Розвиток культури, її вплив на людину здійснюється тільки в процесі включення особистості в культурні цінності. Єдиним шляхом присвоєння культурних цінностей є процес освіти особистості. Організація процесу вибору культурних цінностей людиною належить освіті. Освіта споконвічно припускає добір інформації різних видів, визначення пропорцій, етапів і методів її засвоєння, що становить суть педагогічно організованого процесу засвоєння культури.

Важливо враховувати, що задоволення культурних потреб особистості пов'язане з формуванням спрямованості інтересу, який стимулює процес прилучення індивіда до культурних цінностей. Орієнтація на загальнолюдські культурні цінності, зокрема й на моральні – основний шлях освіти сучасного студента педагогічного навчального закладу. Процес надання культурного вигляду особистості, тобто її прилучення до культурних цінностей, відбувається за допомогою формування ставлення до історії і її культурних цінностей; до природи як природного середовища життя; а також ставленням до свого розуму, волі та дій.

Є підстави стверджувати, що на філософському рівні існують передумови вивчення і розвитку спрямованості особистості майбутнього вчителя у вигляді:

- взаємозв'язку культури й освіти як гуманістичної основи вивчення і формування спрямованості особистості;
- аксіологічного підходу, що розкриває ціннісно-гуманістичні основи формування професійної спрямованості особистості;
- культурологічного, у якому «ядро» виступає як освітня цінність;
- соціокультурного підходу, що відображає рівень розвитку гуманістичного аспекту суспільства.

Загалом, існують певні якості вчителя, які необхідні для формування його педагогічної культури:

1. Ціннісні орієнтації особистості вчителі

2. Моральні якості, які є невід'ємними від гуманістичної спрямованості особистості вчителя.

3. Культура зовнішнього вигляду, культури мови, естетичної культури, різнобічних інтересів і духовних потреб педагога. У цьому зв'язку показниками сформованості педагогічної культури є інтереси і духовні потреби вчителя;

4. Самоконтроль і самоаналіз.

Для того, щоб бути привабливим і ефективним, особистість вчителя має відповідати потребам практики, вимогам часу, тим перспективам, які окреслюються в процесі суспільної трансформації. Відповідь на вимоги часу якраз і визначає основні напрямки формування та розвитку особисті-

сних характеристик сучасного вчителя. Серед них, зокрема, слід виокремити: а) поглиблення і розширення наукового світогляду вчителя; б) підвищення загальної його культури – політичної, моральної, естетичної; в) постійне оновлення наукових знань, раціональної складової особистості; г) кристалізацію вольових якостей; д) підвищення педагогічної майстерності; е) поглиблення органічного зв'язку вчителя з життям, соціальною практикою; є) утвердження активної життєвої позиції.

При цьому «удосконалення підготовки вчительських кадрів вимагає не тільки систематичного поліпшення змісту та методики їх навчання, але й становлення і розвитку духовної культури особистості, що забезпечує повноцінну професійну діяльність педагога в умовах оновлюваного суспільства»¹⁵⁸.

В осерді процесу формування і розвитку особистості сучасного вчителя має бути вдосконалення його світогляду, який є цементуючим чинником розумового, морального, естетичного розвитку особистості, надає поведінці цілеспрямованості, сприяє реалізації гуманістичних ідеалів. В умовах тотального ідеологічного контролю світоглядне самовдосконалення вчителя мало умовний характер. Нині практично кожен вчитель може рухатися шляхами самовдосконалення власного світогляду. Тому у формуванні світогляду сучасного вчителя важливе значення належить виконанню умов, які допомагають переводити наукові знання в систему поглядів і переконань. Це, насамперед, глибоке осмислення інформації та культури. Чим глибше проникає думка вчителя в сутність наукових ідей, понять, законів, тим ширшими стають можливості для формування його поглядів і переконань. Зокрема, для трансформації знань у погляди і переконання належну увагу слід звертати на наукове доведення, обґрунтування, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, уміння переконувати, використовуючи педагогічну техніку і новітні технології.

На часі формування «вчителя-європейця» як людини, котра, поперше, відкрита світові, з повагою ставиться до культури різних народів і спрямована на діалог з іншими культурами; по-друге, як людини мобільної у своєму розвитку й праці, тобто здатної сприймати нове, системно мислити, розуміти взаємозв'язки і взаємозалежності в суспільному розвитку; по-третє, як професіонала своєї справи, якому притаманні особистісна відповідальність за безперервний професійний розвиток, наукова обґрунтованість і творчий характер практичної діяльності, неперервна і системна освіта й професійна підготовка.

¹⁵⁸ Андрущенко В. Формування особистості вчителя в сучасних умовах / В. Андрущенко, І. Табачек // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1(10). – С. 62.

Всебічний розвиток особистості сучасного вчителя передбачає формування загальнолюдських норм життєдіяльності, а також добра, краси, істини, свободи й совісті, поваги й любові. За цими показниками, тобто з позицій загальнолюдської моралі, в повсякденному житті оцінюється вихованість кожного суб'єкта, але вчителя – насамперед. Адже саме він має прищеплювати ці чесноти дітям, котрі обов'язково порівнюватимуть усе сказане ним з поведінкою самого педагога.

Аналіз світових тенденцій у галузі педагогічної освіти засвідчує зростання вимог до педагогічного професіоналізму і особистих якостей вчителя. На думку вчених, основними проблемами, з якими зустрічатимуться вчителі, є:

- постійне ускладнення змісту освіти, гарантування високого рівня освітніх стандартів;
- самостійна постановка і вирішення творчих і дослідницьких завдань;
- ускладнення проблем виховання;
- безперервне оволодіння прогресивними технологіями навчання і виховання, новими досягненнями вітчизняною і зарубіжного досвіду;
- розв'язання складних професійно-педагогічних проблем, які вимагають інтеграції знань, практичних умінь і навичок з таких суміжних з педагогікою наук, як філософія, психологія, релігієзнавство, правознавство та ін.;
- робота в єдиному інформаційному середовищі, що передбачає раціональне використання інформаційних технологій у навчально-виховному процесі.

Усе це може здійснювати лише вчитель з високою професійною компетентністю, розвиненими творчими, дослідницькими здібностями. Саме завдяки вчителю відбувається окультурення навчально-виховного процесу. Тому вкрай важливо, щоб вчитель володів педагогічною культурою, яка має вирішальне значення у навчально-виховному процесі. Саме завдяки педагогічній культурі, яка включає в себе творчий елемент та форми самосвідомості, вчитель здатний самостійно:

1. Чітко визначити мету навчання, забезпечити сприйняття її учнями, актуалізувати опорні знання, показати місце нового матеріалу в системі знань, умінь, навичок учнів;

2. Продумати викладання нового матеріалу різними способами та усвідомлене сприйняття його учнями, корекцію та уточнення сформованих знань;

3. Спрямувати самоорганізацію учнів на застосування здобутих знань на практиці, на формування навчальних умінь і навичок;

4. Забезпечити зворотний зв'язок, контроль результатів навчання, визначення рівня сформованості понять, ступеня реалізації розвивальних і виховних завдань.

Особливістю творчості педагога є те, що він реалізує свої особистісні і професійні творчі потенції засобами творення особистості вихованця. Без творчості немає натхненної педагогічної діяльності та активної взаємодії між педагогом і учнем.

Отже, учитель був і буде головною постаттю у навчально-виховному процесі. Учителю ХХІ століття повинні бути притаманні професійна компетентність, інтелігентність, конкурентноздатність, духовність. Сучасний педагог повинен бути людиною культури і вселюдських цінностей, провідником ідей державотворення і демократичних змін, людиною великої душі і доброго серця. Адже, як неперевершено підкреслює В. Сухомлинський, «щоб відкрити перед учнями іскорку знань, учителяві треба увібрати море світла, ні на хвилину не відходячи від променів вічно сяючого сонця знань та людської мудрості».

Глава 2.2

Українська наука та її значення у підготовці нового учителя

Не підлягає сумніву, що підготовка нового вчителя має здійснюватись на платформі сучасного наукового знання, з урахуванням найновіших досягнень науки і соціальної практики. Застаріле знання формує вчителя ретрограда; воно консервує його творчі здібності; навчальний процес набуває ознак авторитаризму. І навпаки, спираючись на науку, її постійний дискурс («наука є боротьбою думок»), втягуючись в самостійний науковий пошук, педагог постає як особистість творча, інноваційна, новаторська.

Сучасна соціокультурна та цивілізаційна ситуація з усіма здобутками та проблемами в основі своїй має науковий тип мислення та суспільну свідомість, що на ньому ґрунтується, а також складне технологізоване та наукоємне середовище людського буття. Все це зумовлює необхідність того, щоб один з найважливіших соціалізаційних інститутів – школа, була здатна вводити дитину, молоду людину в світ, сповнений наукоємних технологій, з найменшими психосоціальними, свідомісними, адаптаційними проблемами. «Сучасний розвиток науки веде до подальшого перетворення всієї системи життєдіяльності людини. Особливо вражаючим є її вплив на розвиток техніки та новітніх технологій, вплив науково-технічного прогресу на життя людей. Наука створює нове середовище для буття люди-

ни»¹⁵⁹. Саме новий вчитель є тим творчим суб'єктом навчального середовища школи, який здатен на основі своїх професійно-особистісних компетенцій за допомогою найновітніших навчально-виховних технологій вводити дитину в соціальне буття наукоємної цивілізації, прищеплювати їй єдність і нерозривність гуманістичних та науково-технологічних принципів мислення та поведінки.

Для того, щоб новий вчитель володів такими компетенціями, під час навчання у вищому навчальному закладі він має перебувати в середовищі, сповненому науково-дослідною творчістю, яка, в свою чергу, прищеплюватиме йому особистісні характеристики пізнавальної активності та цінності «Іншого» в рамках такої активності. Це означає, що цілісний світогляд сучасної людини, а особливо нового педагога, є комплексом, що нерозривно поєднує в собі науковий тип мислення та глибоку особистісно-гуманістичну налаштованість. «Завданням науки, особливо університетської, має бути реальна допомога філософії у формуванні цілісного, універсального світогляду молодого покоління»¹⁶⁰. Саме в університеті майбутній педагог отримує досвід світоглядно-ціннісної актуалізації науки як фундаментального підґрунтя власної буттєвості. Такий досвід є незамінним для реалізації гуманістично-творчих принципів в подальшій професійно-педагогічній діяльності, адже саме в рамках педагогічного процесу відбувається перша зустріч дитини зі сферою наукового обґрунтування людської та природно-соціальної життєдіяльності. «Освітній процес виступає в якості «первинної території», на якій відбувається зустріч індивіда і науки, а отже його підготовка до життєдіяльності в сучасному суспільстві і формування зрілої особистості»¹⁶¹. Таким чином, надзвичайно актуальною в сучасній філософській та педагогічній думці є проблема вивчення ролі та значення науки як соціокультурного та світоглядного утворення, а також як необхідної складової професійно-особистісної компетентності майбутнього педагога, у підготовці нового вчителя та його творчій самореалізації.

Окрім того, сучасна система освіти, яка передбачає активне використання значної кількості педагогічних технологій, та їх постійне інновацій-

¹⁵⁹ Сачков Ю. В. Полифункциональность науки / Ю. В. Сачков // Проблема ценностного статуса науки на рубеже XXI века. – СПб.: РХГИ, 1999. – С. 146.

¹⁶⁰ Філіна І. О. Освітні орієнтири філософії та науки / Ірина Філіна // Актуальні проблеми духовності. Збірник наукових праць. – Кривий Ріг: КДПУ, 2011. – Випуск 12. – С. 182.

¹⁶¹ Кохановский В. П. Основы философии науки. Учебное пособие для аспирантов / В. П. Кохановский, Т. Г. Лешкевич, Т. П. Матяш, Т. Б. Фатхи. – Ростов-н/Д.: Феникс, 2008. – С. 61.

не перетворення, не може функціонувати не базуючись на фундаментальній науці та постійних науково-практичних дослідженнях. «З'явився новий клас проблем освітньої діяльності, вирішення яких можливе лише на базі філософської методології та відповідного наукового інструментарію»¹⁶². Новий вчитель має володіти компетенціями застосування провідних освітньо-педагогічних технологічних новацій, для чого йому необхідна глибока наукова та науково-методологічна обізнаність про внутрішні закономірності та ефекти навчально-виховного процесу. Умовою такої обізнаності є активна науково-дослідна творчість в процесі навчання у вищому навчальному закладі. «Умовою модернізації системи освіти, головним чинником її подальшого розвитку є поєднання освіти і науки, що забезпечується залученням до наукової діяльності обдарованої учнівської та студентської молоді, педагогічних працівників»¹⁶³. Тому, розглядаючи поняття науки як анклав знань, які лежать в основі підготовки нового вчителя, ми постійно будемо дотримуватися дослідницько-методологічного принципу необхідності в рамках сучасної освіти на всіх її рівнях гармонійного поєднання на основі взаємовизначеності наукового та освітнього елементів навчально-виховного процесу. Наука, таким чином, та її сучасні досягнення, які перебувають в постійному інноваційному розвитку, визнається нами фундаментальною платформою підготовки нового вчителя.

Освіта і наука завжди були тісно зв'язані як іманентно одноосновні явища, що ґрунтуються на невід'ємному прагненні людини до пізнання природного, соціального та особистісного середовища власного буття. В сучасному ж суспільно-цивілізаційному просторі наука перетворилася на домінуючий світоглядно-когнітивний елемент суспільної свідомості, що в принципі унеможлиблює її відокремлення від новітніх тенденцій освітнього процесу. «Розвиток інноваційних процесів в освіті на сучасному етапі є об'єктивною закономірністю, що зумовлюється: інтенсивним розвитком інформаційних технологій в усіх сферах людського буття; оновленням змісту філософії сучасної освіти, центром якої став загальнолюдський аспект; гуманістично орієнтованим характером взаємодії учасників навчально-виховного процесу; необхідністю підвищення рівня активності та відповідальності педагога за власну професійну діяльність, спрямовану

¹⁶² Философия социальных и гуманитарных наук. Учебное пособие для вузов / Под общ. ред. проф. С. А. Лебедева. – М.: Академический Проект, 2008. – С. 567.

¹⁶³ Драч І. І. Організація наукової діяльності студентів у вищих навчальних закладах / І. І. Драч // Проблеми освіти: Науково-методичний збірник. – К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, 2007. – Випуск 47. – С. 20.

на формування творчої особистості вихованця, готовності до сприйняття та активної діяльності в нових соціально-економічних умовах. У зв'язку з цим винятково важливого значення набуває проблема реалізації педагогічного дискурсу в педагогічній практиці»¹⁶⁴. Всі ці тенденції розвитку сучасних освітніх вимог до особистості нового вчителя та технологічного забезпечення навчально-виховного процесу зумовлюють те, що згаданий нами педагогічний дискурс з необхідністю ґрунтується на наукоцентричній основі, а новий вчитель є тим суб'єктом освітньо-педагогічного простору, підготовка якого безпосередньо залежить від ефективного і плідного використання науково-дослідницьких методів і технологій в процесі його навчання у вищому навчальному закладі, а також протягом всього життя. Іншими словами, наука розглядається нами як анклав знань, які лежать в основі підготовки нового вчителя, а також як безперервний процес професійно-компетентнісного та особистісного самовдосконалення на основі найновіших науково-технологічних досягнень, які відбуваються як в педагогічній науці, так і в окремих спеціальних науках, які знаходяться в сфері професійної зацікавленості нового вчителя.

Надзвичайно важливим завданням сучасної української вищої педагогічної освіти є формування у нового вчителя в процесі його підготовки, здатності до використання фундаментальних здобутків сьогоденної педагогічної науки, а також інших наукових досягнень. Саме від цього, з нашої точки зору, безпосередньо залежить якісний розвиток і модернізація всієї системи національної освіти, адже від того, яким чином і на основі яких технологій вчитель вводить учня в сучасний наукоємний і наукоцентричний світ, залежить потенціал інтелектуального розвитку нації. Сьогодні дослідники національного освітньо-наукового простору відзначають наявність значних кризових тенденцій, які багато в чому пов'язані зі значним відривом педагога від провідних здобутків педагогічної науки. «Маємо парадоксальну ситуацію: при астрономічному числі виконаних робіт у галузі педагогіки учителям-практикам мало відомо, що ж зрештою напрацьовано педагогічною наукою і практикою, наприклад, із проблем змісту освіти, який багато в чому застарів, переобтяжений, відірваний від сьогоденного життя. У фундаментальній педагогічній теорії дуже великий розрив між тим, над чим працюють сьогодні дослідники, до яких висновків і пропозицій вони приходять, і тим, що виявляє собою сьогоднішня педагогічна дійсність.

¹⁶⁴ Скубашевська О. С. Педагогічний дискурс в інноваційній стратегії розвитку освіти / Ольга Скубашевська // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2008. – № 67. – С. 201.

Тим часом без розвиненої і ефективної теорії у педагогіки і у педагогічної практики немає майбутнього»¹⁶⁵.

Підготовка нового вчителя можлива лише на основі глибокого особистісного усвідомлення компетентнісної необхідності вироблення наукового типу мислення і володіння можливістю постійного оновлення багажу своїх наукових знань та професійно-технологічного інструментарію. Новий вчитель є суб'єктом освітньо-педагогічного простору, який постійно знаходиться в активному наукоцентричному дискурсі комунікативного саморозвитку, а також навчає своїх учнів здатностям творчого підключення до такої дискурсивної науково-технологічної комунікації. Володіння останніми здобутками педагогічної науки в такій ситуації є просто необхідним.

Ще одним складним завданням, яке постає перед новим вчителем в сучасній цивілізаційній ситуації і вирішення якого безпосередньо залежить від рівня сформованості наукоцентричного світогляду, є необхідність свідомої та теоретично обґрунтованої орієнтації в безлічі інформації з будь-яких сфер та питань, яка сьогодні повністю заповнює життєвий простір людини. На вчителі ж лежить ще й відповідальність за вироблення вміння такої орієнтації і в його учнях. Здійснити таке завдання поза науковими потенціями теоретичного впорядкування мислення на сьогодні видається неможливим. «Навчально-виховна діяльність сучасного вчителя здійснюється в умовах різкого накопичення знань, їх швидкоплинності. Сучасні наукові і практичні знання характеризуються багатовимірністю, варіативністю, високою змінністю. Істина і похибка в них часто міняються місцями. В життя активно входить так зване позанаукове знання. Духовну сферу суспільства наповнили астрологічні прогнози, надсучасні ворожки, заклинання, віщунства і т.п. Здається, епоха робить новий виклик розуму. Тому питання про те, яким чином і на яких засадах має здійснюватись навчальний процес, набуває неймовірної гостроти і значення. Більшість педагогів схиляються до думки щодо необхідності його побудови на так званих технологіях сучасного наукового дискурсу»¹⁶⁶. Дискурсивні здатності педагога майбутнього в свою чергу безпосередньо пов'язані з тим рівнем науковості та дослідницької активності, який створюється в рамках навчально-наукового середовища вищого навчального закладу, в якому новий вчитель перетворюється на повноцінного суб'єкта науково-дослідної творчо-

¹⁶⁵ Клепко С. Ф. Наукова робота і управління знаннями: Навчальний посібник / Сергій Клепко. – Полтава: ПОІППО, 2005. – С. 11.

¹⁶⁶ Андрущенко В.П. Технології сучасного педагогічного дискурсу / Віктор Андрущенко, Ольга Скубашевська // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 14. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 13.

сті. У зв'язку з цим, особливо актуалізується завдання, що постає перед суб'єктами трансформації та модернізації української системи освіти, перетворити вищі педагогічні навчальні заклади на справжні анклавні наукового пізнання, що дало б змогу готувати нового вчителя з високим рівнем професійно-особистісної компетентності.

Особливо важливо, на нашу думку, щоб структура професійної компетентності нового вчителя носила науково обґрунтований та інноваційно спрямований характер. Саме на вищу педагогічну освіту покладається завдання навчити майбутнього вчителя адекватно і об'єктивно оцінювати рівень своєї особистісно-професійної компетентності, використовуючи при цьому науково-методичний інструментарій. «Педагогічна компетентність – це здатність вчителя формулювати та вирішувати педагогічні завдання, які передбачають можливість різноманітних варіантів їх вирішення»¹⁶⁷. Саме науково-методична підготовка нового вчителя дозволить йому віднайти найадекватніші та найефективніші засоби та способи вирішення конкретних педагогічних задач, безліч яких поставатиме перед ним протягом його професійної діяльності. Це означає, що наукова підготовка нового вчителя є необхідним елементом кожної його професійної дії, кожного вчинку в професійному середовищі, кожного прийнятого рішення в освітньо-педагогічному просторі навчального закладу.

Важливо також при підготовці нового вчителя прищепити йому професійну здатність розрізняти різноманітні структурні рівні науки, визначати їх функціональні можливості та оцінювати результати їх функціонування для особистості і суспільства. В свою чергу, концепт нового вчителя передбачає основою його діяльності так звану високу науку, яка втілює в собі як фундаментальні знання з природознавчої або суспільствознавчої тематики, так і постійне прагнення вчителя-науковця, вчителя-дослідника, вчителя-новатора до інноваційної творчості та самовдосконалення. Термін «висока наука» насамперед передбачає «найсерйозніше ставлення до об'єкта дослідження, а далі – до продуманості наукової ідеї, максимальне занурення в самий дослідницький процес, добір і використання найсучасніших і адекватних методик. Нарешті, одержання справді високих результатів, максимально значимих за глибиною та якістю»¹⁶⁸. Наука, таким чином, для нового вчителя розглядається не просто як засіб пізнавальної,

¹⁶⁷ Гриценко Л. И. Профессиональная компетентность педагога: традиции и новации / Л. И. Гриценко // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. – Полтава: ПДПУ ім. В.Г. Короленка, 2011. – Випуск 8 (частина 2). – С. 36.

¹⁶⁸ Зербіно Д. Д. Наукова школа: лідер і учні / Дмитро Зербіно. – Львів: Євросвіт, 2001. – С. 27.

дидактичної, методичної та методологічної діяльності, але й як стиль життя, мислення, аксіологічної орієнтації та світоглядних переконань. Новий вчитель, підготовлений на основі науки як анклаву знань, здатен в свою чергу перетворювати знання на життєвоважливу цінність і для своїх учнів і вихованців.

Наука як соціокультурне явище є одним з ключових елементів підготовки нового вчителя ще й тому, що вона сама несе в собі, в своїй глибинній іманентній структурі неохопний евристично-пізнавальний потенціал, вона є справжнім втіленням людського прагнення до пізнання як одної з ключових світоглядно-ціннісних орієнтацій. В такому розумінні наука є першоосновою будь-якої освітньої діяльності, що перетворює педагога на провідника однієї з ключових соціокультурних тенденцій людської історії – постійного накопичення та якісної трансформації знань про світ, соціо-природний простір, саму людину. «Наука як пізнання тісно пов'язана з наукою як культурою, тобто з освітою, відтворюючою самих суб'єктів науки. Неминучий розрив між науковими інноваціями і освітніми традиціями стає особливо очевидним під час наукових революцій. Нині постнекласична наука змінила не тільки систему своїх підстав, тобто тип наукової раціональності, але і опинилася перед проблемою створення некласичного ідеалу раціональності. Все це надзвичайно важливо для філософії освіти, оскільки вона залежить від розуміння людської здатності навчати і вчитися»¹⁶⁹. Від нового педагога залежить те, наскільки підготованими будуть його учні і вихованці до життєдіяльності та самореалізації в світі, в якому змінюються фундаментальні підґрунтя мислення і раціональності, в якому відбувається постійний шалений тиск інформаційної сфери на свідомість людини, в якому здійснюється постійна проліферація як знання, так і безкінечних засобів його оформлення. Саме підготовка вчителя, що здійснюється на основі розуміння науки як анклаву знань, здатна надати йому можливостей прищеплення своїм учням потенціалу особистісного змістовно-наукового впорядкування та особистісного використання знань і інформації, що надходить з розрізненого зовнішнього середовища.

Ще одним сутнісним взаємозв'язком науки та освітньо-педагогічної діяльності є їх спрямованість на передачу знання, виховання, формування свідомого та принципово впорядкованого ставлення до дійсності майбутнім поколінням. Як науці, так і педагогічній діяльності притаманне глибоке усвідомлення відповідальності за майбутні долі людства та кожної окремої людини. І наука і педагогічна діяльність спрямовані в майбутнє,

¹⁶⁹ Добронравова І. Філософія освіти за доби постнекласичної науки / Ірина Добронравова // Філософія освіти. Науково-теоретичний часопис. – 2005. – № 1. – С. 116.

що, в свою чергу, зумовлює їх спільну світоглядно-ціннісну орієнтацію – гносеологічний оптимізм. «У світоглядній інтерпретації раціональності чимале значення має принцип гносеологічного оптимізму. Він стверджує «непорожність» майбутнього для людини, осмисленість її діяльності, своєрідний догмат досяжності мети, поцейбічність людських ідеалів, здатність людини розглядати себе в «дзеркалі вічності»¹⁷⁰. Такий гносеологічний оптимізм, віра в не даремність своїх професійно-особистісних зусиль надає педагогу наснагу до праці, навчання, самовдосконалення і саморозвитку. Наука ж в цій ситуації відіграє роль мотиваційного елемента, з одного боку, демонструючи значний поступ, яке здійснило людство завдяки науково-технологічним досягненням, а з іншого – стимулюючи самого педагога до наукових досліджень, аналізу і самоаналізу, теоретичного та практичного розвитку власного кола професійно-освітніх компетенцій та особистісно-виховних здатностей.

Зрештою, необхідно відмітити надзвичайну важливість оволодіння новим вчителем значним гуманістичним, змістовним та науково-методологічним арсеналом гуманітарних та суспільствознавчих наук, адже саме вони та той тип науковості, який в них стверджується, виробляють в особистісній структурі майбутнього педагога глибинне почуття комунікативно-дискурсивної соціокультурної відповідальності перед учнями, суспільством, культурою, цивілізацією, людством. «Можливість впливати на людину, змінювати, цілеспрямовувати, одухотворювати, перетворювати моральні, правові, екзистенційні, ідейні її виміри, сприяючи загальному гуманітарному росту, – вища міра пізнавальних якостей гуманітарного знання»¹⁷¹. Таким чином, смисложиттєві орієнтації нового вчителя також безпосередньо залежать від його загальнонаукової підготовленості до здійснення професійних функцій, адже сфера застосування цих функцій є найвідповідальнішою, яку тільки можна знайти в рамках людських видів діяльності, а саме – введення наступного покоління в життєве соціокультурне середовище, надання йому перших адаптаційно-соціалізаційних порад і допомоги, підготовка до науково і теоретично обґрунтованої орієнтації в складному світі безмежної інформації, зрештою створення прикладу інтелектуальної та моральної відваги, самореалізації та саморозвитку як особистості і професіонала. Таким чином, надзвичайної освітньо-філософської та педагогічно-теоретичної актуальності набу-

¹⁷⁰ Кримський С. Б. Запити філософських смислів / Сергій Кримський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – С. 105.

¹⁷¹ Ильин В. В. Философия науки: учебник / В. В. Ильин. – М.: Издательство МГУ, 2003. – С. 272.

ває концептуально-теоретичний аналіз науки як анклаву знань, які лежать в основі підготовки нового вчителя.

Іншим важливим виміром значення науки у підготовці нового вчителя є її роль у формуванні творчих, дослідницьких здібностей майбутнього вчителя, що особливо актуалізує питання концептуально-теоретичного аналізу впливу науково-дослідної роботи студентів вищих педагогічних навчальних закладів на формування їх професійно-особистісних компетенцій як майбутніх педагогів. «Підготовка якісно нового фахівця в галузі освіти, що відповідає запитам сучасного суспільства, неможлива без формування спрямованості студентів на майбутню професійну діяльність і стійкого інтересу до науково-дослідницької роботи»¹⁷². З метою реалізації такого принципу необхідно, з нашої точки зору, формувати активне дискурсно-творче дослідницьке середовище педагогічного університету з врахуванням необхідності формування духовно-енергетичної, творчої особистості майбутнього педагога. «Формування та розвиток творчості педагога є складним діалектичним процесом, який передбачає на кожному етапі педагогічної освіти особливості індивідуальної траєкторії розвитку педагога, спрямований на самореалізацію особистості в єдності загально-наукових інтересів»¹⁷³. Звідси, особливі функції та рівні відповідальності за реалізацію ролі науки у формуванні творчих, дослідницьких здібностей майбутнього вчителя покладаються саме на систему національної вищої педагогічної освіти, що зумовлює її якомога швидшу модернізацію з огляду на ті методики і технології, які використовуються в процесі підготовки нового вчителя з метою формування якісних вимірів його особистісно-професійної компетентності.

Науково-дослідницькі і творчі потенції професійно-особистісного розвитку нового вчителя безпосередньо залежать від формування протягом його освітньої підготовки та в процесі навчання протягом життя здатностей до адекватного та творчого сприйняття новацій, зокрема науково-дослідної інноваційної активності та її результатів, які необхідно втілювати в рамках навчально-виховної професійної діяльності. «Сьогодні визначальним фактором успіху у становленні суспільства знань є готовність і

¹⁷² Денисенко Н. Науково-дослідницька робота студентів педагогічного коледжу як один із стратегічних напрямів фахової підготовки майбутнього вчителя фізичної культури / Наталія Денисенко // Збірник наукових праць Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 1 (5): Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. – С. 29.

¹⁷³ Нагорняк А. А. Актуализация творческого потенциала педагога средствами андрагогики: монография / А. А. Нагорняк. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2011. – С. 17–18.

здатність людей адекватно сприймати, розуміти та творити новації. Звідси, головне завдання освітньої сфери полягає у формуванні інноваційного мислення, орієнтованого на ефективне створення новацій та конструктивне ставлення до нововведень як особливо важливої особистісної і суспільної цінності»¹⁷⁴. Одну з найважливіших ролей у формуванні такого стилю інноваційної суспільної свідомості, очевидно, має відігравати школа, особливо новий вчитель, а отже сам він має мати наукоцентричний інноваційно-дослідний тип мислення, а також бути активним суб'єктом впровадження і вироблення освітньо-педагогічних, виховних, освітньо-організаційних новацій, які сприятимуть формуванню творчого типу мислення і діяльності у його учнів та вихованців.

Однією з найважливіших умов ефективної науково-дослідної та інноваційної діяльності педагога в освітньо-професійному середовищі, а також його здатності до прищеплення інноваційного мислення своїм учням є високий рівень готовності до інноваційно-дослідницького типу мислення і діяльності, який формується в своїй основі саме в рамках навчально-наукового середовища педагогічного університету. «Готовність до інноваційної діяльності є передумовою ефективної діяльності педагога, максимальної реалізації його можливостей, розкриття творчого потенціалу»¹⁷⁵. Для формування такої готовності необхідно якнайактивніше залучати студентську педагогічну молодь до формування, діяльності і розвитку, того навчально-дослідницького та науково-інноваційного середовища, яке є необхідним елементом загальної структури вищого педагогічного учбового закладу. «Одним із найдійовіших чинників, які сприятимуть удосконаленню навчально-виховного процесу, зокрема, підвищенню ефективності засвоєння знань з психолого-педагогічних наук, має стати активне залучення студентів до проведення науково-дослідної роботи вже з першого курсу»¹⁷⁶. Дійсно, роль науки у формуванні творчих, дослідницьких здібностей майбутнього вчителя важко переоцінити, що зумовлює особливу актуальність вироблення ефективних інноваційних методів і технологій залучення студентів педагогічних університетів до якнайактивнішої і ре-

¹⁷⁴ Наумкина Е. А. От информационного общества к обществу знаний: образовательный аспект / Е. А. Наумкина // Філософські науки: Збірник наукових праць. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – С. 34.

¹⁷⁵ Інноваційна діяльність педагога: від теорії до успіху. Інформаційно-методичний збірник / Упорядник Г.О. Сиротенко. – Полтава: ПОІППО, 2006. – С. 8.

¹⁷⁶ Євтух М. Б. Пріоритети професійної підготовки вчителя в системі університетської освіти / М. Б. Євтух, М. І. Соловей, Є. С. Спіцин, З. М. Шалік // Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць. Випуск XII. / За загальною редакцією В. І. Сипченка – Слов'янськ: Видавничий центр СДП, 2001. – С. 36.

зультативної роботи тих наукових шкіл, центрів, лабораторій, які в цих університетах сформовані і діють.

Таке залучення студентської молоді до науково-дослідної діяльності, яке, очевидно, потребує сьогодні розширення та змістовно якіснішого наповнення, має сприяти тому, що професійно-особистісні компетенції педагога з вищою освітою з необхідністю містили б здатності до творчої науково-дослідної діяльності та інноваційно-гуманістичної самореалізації. «Навчальний заклад повинен готувати спеціаліста-дослідника, який намагається поширювати та досліджувати нові методи роботи, який має формувати нові ідеї і здатний реалізувати їх на практиці. Майбутній фахівець повинен розвинути навички самостійної творчої наукової роботи, сформувати коло своїх наукових інтересів, оволодіти нормами та науково-методичними принципами експериментальної та дослідної діяльності»¹⁷⁷. Особливо важливого значення набуває в процесі підготовки нового вчителя те, яким чином у середовищі вищого навчального закладу відбувається інноваційне забезпечення підготовки майбутнього педагога до роботи з великою кількістю інформації, яку необхідно впорядковано і творчо опрацьовувати. Інформаційне суспільство ставить перед сучасним педагогом особливі вимоги щодо його здатності до творчої науково-пізнавальної роботи з масивами інформації. «Розвиток наукового мислення студентів, формування умінь і навичок самостійного пошуку інформації, її обробки та аналізу набуває нині нового значення, адже сучасні інформаційні можливості доступу до бібліографічних джерел розкривають перед дослідником необмежене коло фактичного матеріалу для здійснення вагомих наукових досліджень і розробки проектів відповідно до потреб студентів та інтересів наукових шкіл, в яких вони працюють»¹⁷⁸. Все це зумовлює особливу актуальність дослідження і вироблення адекватних і ефективних методик залучення студентів педагогічних університетів до активної науково-дослідної діяльності, а також прищеплення їм глибинного усвідомлення того, що постійна науково-дослідна та інноваційно-творча напруга є необхідним елементом їх подальшої професійно-особистісної самореалізації.

¹⁷⁷ Уйсімбаєва Н. Науково-дослідна діяльність майбутнього фахівця / Наталія Уйсімбаєва // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Збірник наукових праць. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – Випуск 88. – С. 244.

¹⁷⁸ Макарова Т. М. Дослідницька робота як один із шляхів розвитку мовної компетентності студентів / Т. М. Макарова // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки. Наукові дослідження. Досвід. Пошуки. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. – Випуск 17. – С. 103.

В цьому аспекті одним з головних завдань педагогічного навчального закладу нової формації є створення умов для глибокого усвідомлення студентом своєї значущості в процесі пізнавально-творчого освоєння дійсності в особистісно-буттєвому та професійно-компетентнісному вимірах. Найефективнішим шляхом такого переконання, з нашої точки зору, є саме залучення студента до активної науково-дослідної діяльності в рамках навчально-наукового середовища вищого навчального закладу. Педагогічний вуз має переконати студента в тому, що він є не пасивним об'єктом навчання, а творчим суб'єктом науково-дослідного пізнання «В процесі освіти і навчання у вузі студент не знає того, що знає відправник (викладач, вчитель), тому в нього є стимул навчитися і стати навіть експертом (критиком) того рівня компетенції, що й вчитель. Наступний рівень розвитку особистості студента як суб'єкта освіти переходить до діалектики, діалектичної гри дослідження – зайнятися науковим дослідженням, тобто перейти до гри формування наукового знання»¹⁷⁹. Надзвичайно важливо, щоб таке залучення відбувалося не в примусовому режимі, а на основі особистісних прагнень та переконань майбутнього фахівця освітньо-педагогічної галузі, адже від цього безпосередньо залежить як ефективність науково-дослідної роботи молодого спеціаліста, так і формування творчо-інноваційної складової структури його особистості. Для виконання такого завдання в педагогічному вищому учбовому закладі активно мають впроваджуватися гуманістично-інноваційні навчальні технології, як основа наукової підготовки майбутнього вчителя.

Загалом, вища освіта, особливо педагогічна, має в основі своїй формувати прагнення молодшої людини до науково-дослідної та інноваційної творчості, адже від цього безпосередньо залежить подальший розвиток національного суспільства та його конкурентоспроможність в світовому економічному та освітньому середовищах. Вища освіта має культивувати та плекати прагнення нації та кожної окремої особистості до самореалізації як в сфері науки, так і на основі найновіших науково-інноваційних досягнень. Так, М. Лещенко обґрунтовує «науково-дослідну детермінацію змісту вищої освіти, моделювання наукового пошуку в ході пізнавальної діяльності, наголошує на домінанті прийомів здобуття знань, на необхідності створення атмосфери духовного розвитку особистості в ході навчально-пізнавальної діяльності. Набуті студентами метазнання (знання про

¹⁷⁹ Бейсенова Г.А. Ж.-Ф. Лиотар: проблема преподавания и человеческого статуса образования / Г. А. Бейсенова // Философский век. Альманах. Вып. 23. Науки о человеке и современном мире. Материалы международной конференции, 19 – 21 декабря 2002 г., Санкт-Петербург. Часть 3 / Отв. Редакторы Т.В. Артемьева, М.И. Микешин. – СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2002. – С. 16.

особливості пізнавально-дослідницьких процесів) створюють сприятливі умови для гармонійного життя і самореалізації в суспільстві знань, яке будучи продуктом високоорганізованої науки, потребує повсюдного застосування знань, володіння інформаційно-комп'ютерними технологіями (побут, професійна діяльність, дозвілля)¹⁸⁰. Самореалізація в рамках будь-якої професії за умов функціонування суспільства знань потребує глибокої наукової підготовки, а професійно-особистісна компетентність нового вчителя безпосередньо залежить від його прагнення та отриманих під час підготовки в університеті науково-інноваційних форм самореалізації в навчально-виховному середовищі школи, педагогічному колективі, науково-дослідній спільноті тощо.

Ще одним важливим завданням педагогічного вищого навчального закладу в аспекті формування на основі наукового пізнання творчих, дослідницьких здібностей майбутнього вчителя є прищеплення студентам глибокої переконаності в тому, що лише за умов подальшого прагнення до постійного науково-інноваційного розвитку на своєму професійному місці вони можуть реалізувати себе в якості нового вчителя. Сучасний педагогічний процес є принципово відкритим та творчим, що створює середовище постійного дослідження та необхідність постійних новаторських зусиль. «Наукові здобутки вчитель має зробити своїми. Це означає, що він повинен «перевідкрити» для себе знову і проблемне навчання і диференційований та особистісно зорієнтований підходи й багато іншого. Педагогічний процес є активним і динамічним, він постійно збагачується новими досягненнями суспільного життя, як духовними так і матеріальними, тому неможливо раз і назавжди досягнути всі таємниці педагогіки, – їх треба постійно «перевідкривати»¹⁸¹. Таким чином, роль науки у формуванні творчих, дослідницьких здібностей майбутнього вчителя є актуальною концептуально-теоретичною проблемою, що потребує глибинного аналізу на всіх етапах народження і професійної діяльності нового вчителя – від першого курсу педагогічного університету до початку професійно-особистісної реалізації в школі і протягом всієї своєї роботи наука буде залишатися для педагога ключовим інноваційно-творчим елементом в структурі його професійно-особистісної компетентності.

¹⁸⁰ Лещенко М. Принципи структурування змісту педагогічної освіти в класичних університетах / М. Лещенко // Професійна освіта: педагогіка і психологія: польсько-український журнал / за ред. Т. Левовацького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. – Ченстохова – Київ: АІД, 2006. – VIII. – С. 232.

¹⁸¹ Кловак Г. Т. (2003) Дослідницька діяльність як важлива складова роботи вчителя сучасної школи / Г. Т. Кловак // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2003. – № 12. – С. 254.

Одним з найважливіших аспектів діяльності нового вчителя є те, що за своєю внутрішньою сутністю та формально-професійними функціями він являє собою суб'єкта дослідницької діяльності як основи поєднання науки і освіти в педагогічному процесі. Педагог майбутнього має глибоко усвідомлювати те, що він несе на собі відповідальність за якість виконання тієї синтезуючої, інтегруючої функції освітнього процесу, яка здійснює об'єднання світогляду дитини, молодшої людини навколо цілісного раціонально-наукового типу мислення. «До змісту освіти мають входити не лише знання про природу, суспільство, техніку, мислення, способи діяльності, але й досвід творчої, пошукової, науково-дослідної діяльності щодо вирішення нових проблем та досвід ціннісного ставлення до об'єктів чи засобів діяльності людини»¹⁸². Лише за такої умови дитина в школі буде набувати досвіду наукоцентричного мислення та творчо-пізнавальної самореалізації. І саме новий вчитель, який набув власної особистісно-професійної компетентності на основі гармонійного поєднання освітнього і наукового компонентів в процесі отримання вищої освіти, здатен до забезпечення в школі такого цілісного навчально-пізнавального та виховного середовища.

Загалом наука має бути ключовим підґрунтям всієї системи національної освіти, а дослідницька діяльність нового вчителя, зокрема, має бути основою поєднання науки і освіти в педагогічному процесі. Як зазначалося вище, педагогічний процес пронизаний науковістю на всіх рівнях свого функціонування, однак особливим його елементом є саме науково-дослідна творчість педагога, адже саме вона надає навчально-виховному середовищу школи енергетичного імпульсу до інноваційного розвитку, вбезпечує педагогічний колектив від авторитаризму, догматизму, стагнації. «Ідея необхідності розвитку науки в школі не нова. Ще німецький педагог А. Дистервег наголошував на неприпустимості відриву педагогічної діяльності від науки. Без прагнення до наукової роботи, писав він, учитель потрапляє до трьох педагогічних демонів: механістичності, рутинності, банальності, дерев'яніє, кам'яніє, опускається, а навчання перетворюється на натаскування й дресирування. І навпаки, участь учителя в розвитку педагогічної науки дає йому натхнення, робить цю науку його власністю, допомагає не відставати від її розвитку, приносить радість і задоволення. Отже, вчитель виступає не тільки як споживач науки, а й як її вироб-

¹⁸² Пичугин С. С. Творческая самореализация учителя в инновационной деятельности по Образовательной системе «Школа 2100» / Сергей Пичугин // Начальная школа плюс До и После. Ежемесячный научно-методический и психолого-педагогический журнал – 2002. – № 8. – С. 2.

ник»¹⁸³. При чому, це є необхідною умовою реалізації своїх професійно-особистісних устремлінь для нового вчителя, який, за визначенням, є суб'єктом постійної і активної інноваційно-творчої діяльності в процесі реалізації педагогічних, навчально-виховних задач, що постають в процесі здійснення ним своїх професійних обов'язків.

Більше того, поєднання науки і освіти в педагогічному процесі як результат дослідницької діяльності педагога є необхідною умовою для формування інноваційно-творчого середовища будь-якого навчального закладу. Атмосфера творчості в педагогічному колективі культивується тоді, коли достатньо сформованими є певні комунікативні феномени, що створюють зацікавлену та динамічну цілісність в такому колективі. «Щоб творчість вчителя ставала нормою, необхідно в його професійному просторі створювати місця – «топи», де вчитель може проявити ініціативу, обговорити її з колегами, об'єднатися в будь-які професійні групи»¹⁸⁴. Одним з таких смислових топосів має бути наука, яка здатна в своєму дискурсивному полі об'єднувати особистісні прагнення людей різного віку, освіти, соціального статусу до пізнання істини про природу, суспільство, саму людину. Педагогічна спільнота та інші суб'єкти навчально-виховного простору навчальних закладів різного рівня за своїм визначенням одним з інтегративних елементів своєї єдності мають саме науковий тип пізнання і мислення.

Необхідно також підкреслити в аспекті дослідницької діяльності педагога як основи поєднання науки і освіти в педагогічному процесі те, що така діяльність є системоформуючою щодо освітньо-педагогічної спільноти всієї країни, адже наука і освіта є ключовими соціокультурними чинниками розвитку нації, а також феноменами, що розвиваються на основі організаційно-колективної парадигми. «Наукова діяльність – це діяльність, яка зумовлена розподілом обов'язків та функцій усередині наукових колективів і між ученими. Доказом того, що наука є водночас і нормативною системою є виникнення особливих професійних норм, дотримання яких є обов'язком учених. У будь-якій діяльності, в тому числі й науковій, суб'єкт ставить перед собою мету й використовує засоби й методи її досягнення»¹⁸⁵. Перед педагогом-дослідником постає, натомість, подвійна ме-

¹⁸³ Сологуб А. Діяльність учителя: готовність до інновацій / Анатолій Сологуб, Олена Остапчук // Завуч. Наша вкладка. – 2006. – № 10 (268), квітень. – С. 30.

¹⁸⁴ Гуртовенко Г. А. Творчество педагога – норма профессиональной деятельности / Г. А. Гуртовенко // Сибирский учитель. Научно-методический журнал (электронная версия). – 2006. – № 2 (44), март-апрель. – Режим доступа: <http://www.sibuch.ru/node/67>.

¹⁸⁵ Манчул Б. Когнітивна і ціннісна сутність критеріїв науки / Богдана Манчул // Філософія гуманітарних наук: актуальність і перспектива розвитку. Матеріали наукової конференції. 5 – 6 жовтня 2006 р. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 125.

та, яка полягає як у здійсненні наукової діяльності, так і педагогічної, навчально-виховної роботи. Новий вчитель, таким чином, охоплює весь соціокультурний спектр самореалізації людини, в своїй особі інтегруючи науку і освіту в педагогічному процесі школи.

Окрім того, поєднання освітнього та наукового елементу в педагогічному процесі школи є важливим явищем з точки зору формування культурно-цивілізаційних характеристик особистості кожного учня. У зв'язку з цим, надзвичайної актуальності набуває науково-дослідницька діяльність нового вчителя в галузі гуманітаристики та суспільствознавства. Наукова творчість в гуманітарному аспекті педагогічного середовища є глибоко ціннісно-світоглядним явищем. «Важливою ознакою знання про світ людини є те, що в ньому відображення людської реальності як реконструкція її ціннісно-сміслових засад підпорядковується духовному оновленню людини»¹⁸⁶. Переживаючи акт духовного оновлення в процесі науково-дослідної роботи в педагогічному процесі, новий вчитель сприяє встановленню такого навчально-виховного середовища, в якому отримують насагу до духовного розвитку і його учні. Творчий момент гуманітарної істини полягає в тому, пише М. Бахтін, аби зовнішнє середовище, що механічно діє на людину, «змусити заговорити, тобто розкрити в ньому потенційне слово і тон, перетворити його у смисловий контекст особистості, котра мислить, розмовляє і вчиняє (в тому числі творить)»¹⁸⁷. Таким чином, дослідницька діяльність нового вчителя як основа поєднання освіти і науки в педагогічному процесі відіграє і глибоко гуманізуючу роль в процесі розвитку освітньо-шкільної практики навчання і виховання. «Гуманітарна істина містить у собі значні можливості обґрунтування ідеалів і засобів удосконалення людини, передбачаючи водночас її відповідальність за їх реалізацію»¹⁸⁸. А це є важливою основою виховання молодого покоління, що зумовлює потребу для нового вчителя протягом всього життя і професійної кар'єри вести своєрідне неперервне дослідження людини, її здатності до навчання і виховання, і важливо, щоб таке дослідження відбувалося на основі науково-раціональної методології та інноваційно-гуманістичних технологічних принципах.

¹⁸⁶ Починок І. Істина як критерій науковості гуманітарного знання / Ірина Починок // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 309 – 310. Філософія. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 24.

¹⁸⁷ Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – С. 387.

¹⁸⁸ Починок І. Істина як критерій науковості гуманітарного знання / Ірина Починок // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 309 – 310. Філософія. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 24.

Новий вчитель в аспекті поєднання науки і освіти як двох гармонійно взаємодоповнюючих елементів педагогічного процесу постає в якості педагога-дослідника. Саме в умовах дослідницької діяльності стають реальними якісні зміни в педагогічному мисленні вчителів, відбувається інтенсивний розвиток їхніх творчих здібностей, і в результаті – ефективне формування педагога-дослідника. Педагог-дослідник:

- Орієнтує свою педагогічну діяльність на нові досягнення науки.
- Неперервно досліджує свою систему роботи, здійснює науковий аналіз різних її складових.
- Прагне неперервно підвищувати результативність своєї праці.
- Володіє вміннями практичного використання методики педагогічного дослідження.
- Тяжіє до спілкування з ученими і педагогами-новаторами для ознайомлення з актуальними проблемами вітчизняної й зарубіжної педагогіки, передовим досвідом роботи, інноваційними технологіями, професійними досягненнями своїх колег.
- Конструктивно сприймає нові ідеї, прагне з'ясувати суть, переваги і недоліки без зверхності та скептицизму відносно спроможності.
- З повагою ставиться до переконань своїх опонентів без категоричного заперечення їхньої точки зору.
- Володіє системним мисленням, що виявляється в цілісному сприйнятті різних педагогічних явищ, здатності встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, визначати перспективу свого подальшого професійного та загального розвитку, шляхи її досягнення¹⁸⁹.

Таким чином, можна говорити про те, що, поєднуючи на основі своєї науково-дослідної активності освітні і наукові елементи педагогічного процесу, новий вчитель, тим самим, набуває додаткових властивостей духовно-творчої самореалізації, інноваційно урізноманітнює навчально-виховне середовище школи, створює умови для якнайповнішої самореалізації учнів, сприяє формуванню в них до різноманітних форм творчості, в тому числі – науково-пошукової.

Для розвитку в структурі професійно-особистісних компетенцій майбутнього педагога здатності на основі власної дослідницької діяльності поєднувати науку і освіту в педагогічному середовищі важливо, щоб ці елементи якнайгармонійніше були інтегровані в навчально-виховному і організаційно-практичному середовищі вищого педагогічного навчального закладу, що забезпечить, в свою чергу, стійкий інтерес студентської молоді та майбутніх

¹⁸⁹ Див.: Сологуб А. Діяльність учителя: готовність до інновацій / Анатолій Сологуб, Олена Остапчук // Завуч. Наша вкладка. – 2006. – № 10 (268), квітень. – С. 31.

вчителів до науково-дослідної роботи. «У сучасних умовах орієнтації університетської освіти на об'єднання науки і освіти та стрімкий розвиток суспільства знань навчально-дослідницька діяльність студентів виступає одним з головних факторів якісної підготовки майбутнього фахівця»¹⁹⁰. Більше того, на нашу думку, від того, як на новому інноваційному рівні вищій педагогічній освіті України вдасться поєднати наукові та педагогічні здобутки науки і, власне, педагогічної освіти, залежить успішність реформ та модернізаційних зусиль щодо оновлення всієї системи національної освіти. «Завдання, які стоять перед учителями (як організаторами процесу навчання в середній школі), не можна вирішити лише шляхом штучної зміни технологій їхньої діяльності, вони потребують суттєвих змін змістового й процедурного напрямку на етапі підготовки педагогічних кадрів. Для багатьох сучасних науковців очевидним є факт, що «косметичний ремонт» системи педагогічної освіти не дасть відповідних результатів, необхідне її фундаментальне оновлення. Потрібно вийти на новий рівень інтеграції науки і педагогічної освіти»¹⁹¹. Отже, важливо на сучасному етапі розвитку вищої педагогічної освіти як головного середовища підготовки нового вчителя глибоко усвідомлювати відповідальність всіх її суб'єктів щодо необхідності якнайтіснішої інтеграції в навчально-виховний та організаційний процес педагогічного університету найновітніших здобутків сучасної науки, різних її сфер та технологічно-прикладних новацій.

Важливість використання науки як одного з ключових засобів навчання і виховання, а також здійснювати ці процеси на основі нових здобутків педагогічної науки та інноватики полягає ще й у тому, що наука є глибоко комунікативним явищем. У зв'язку з цим, багато дослідників розглядає сьогодні науку як модель формування дискурсних здатностей суб'єктів навчального процесу (вчителя і учня). «Однією з функцій вчителя середнього закладу освіти є науково-дослідна робота в самому широкому розумінні цього поняття. Його складовими слід вважати: особисте проведення досліджень; спонукання учнів до дослідництва; керівництво науковими дослідженнями школярів»¹⁹². Все це створює необхідне диску-

¹⁹⁰ Панченко Л. Ф. Педагогічний супровід розвитку навчально-дослідницької діяльності студентів в інформаційно-освітньому середовищі університету / Л. Ф. Панченко // Науковий вісник ДОНБАСУ. Електронне наукове видання. – 2011. – № 3 (15). – Режим доступу: http://alma-mater.luguniv.edu.ua/magazines/elect_v/NN15/11plfisu.pdf.

¹⁹¹ Мицишин І. Проблема реформування педагогічної освіти у класичних університетах в контексті Болонського процесу / Ірина Мицишин // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – 2007. – Випуск 22. – С. 6.

¹⁹² Гончаров О. І. Місце і роль гурткової роботи в процесі професійної підготовки майбутнього вчителя / О. І. Гончаров // Науково-дослідна робота студентів як чинник

рсивне середовище активної науково-дослідної та навчальної комунікації, що, в свою чергу, не дозволяє перетворити навчально-виховний процес на перелік стагнаційних, застарілих формальностей, а сприяє постійному пошуку всіма суб'єктами педагогічного простору школи нових, інноваційних форм творчої взаємодії.

Сучасний педагогічний дискурс, який ґрунтується на провідних здобутках науки та освітніх технологіях нового покоління, являє собою інноваційно-творчий простір комунікативної взаємодії всіх суб'єктів навчально-виховного та організаційного середовища певного навчального закладу, а також всієї національної системи загалом. Вироблення такого комунікативно-дискурсивного типу мислення і діяльності в освітньо-педагогічній сфері є необхідним для реалізації сучасних інноваційно-гуманістичних принципів новітньої педагогіки. «Особливістю педагогічного дискурсу є те, що його можна віднести до продуктивної інноваційної діяльності, оскільки серед його обов'язкових компонентів особливу роль відіграє творчість. Надбання світової і вітчизняної педагогіки, сучасні науково-педагогічні дослідження та практичний досвід багатьох поколінь педагогів переконують у необхідності творчого елемента в педагогічному дискурсі. Педагогічний процес розглядають як спільну творчість (співтворчість) педагога і вихованця в ситуації педагогічної взаємодії, у процесі якої відбувається педагогічне перетворення людини»¹⁹³ [2, с. 523 – 524]. В такому комунікативно-дискурсивному аспекті особливої важливості і актуальності набуває концептуально-теоретичний аналіз місця науки у підготовці та в процесі професійно-особистісної самореалізації і саморозвитку нового вчителя як ключового суб'єкта будь-якої педагогічної дискурсивно-творчої взаємодії.

Важливо, щоб при застосуванні науково-педагогічного дискурсу використовувалися чіткі принципіві теоретичні, практичні, світоглядно-ціннісні засади, які б надавали всім суб'єктам дискурсивного середовища здатностей до активної взаємодії, дискусії, конкуренції, взаємної самореалізації тощо. «Технології застосування дискурсу під час навчально-виховного процесу стосуються, насамперед його використання як комуніканта, як специфічного виду дискусії з дотриманням обов'язкових правил, які санкціоновані державою або сформовані суспільством і можуть бути дійсними для специфічної групи або для всього суспільства»¹⁹⁴ [24, с. 18].

удосконалення професійної підготовки майбутнього вчителя: збірник наукових праць. – Х.: Факт, 2010. – Випуск 1. – С. 7.

¹⁹³ Андрущенко В. П. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття / Віктор Андрущенко. – К.: Знання України, 2011. – С. 523–524.

¹⁹⁴ Колток Л. Б. Педагогічний дискурс як засіб інтенсифікації навчально-виховного процесу в сучасній вищій школі. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня

Найадекватнішими правилами комунікативного середовища педагогічного дискурсу, з нашої точки зору, мають бути науково-дослідні та інноваційно-творчі принципи, які стимулювали б нового вчителя і його учнів до активізації людинотворчих взаємодій в рамках гуманістично-орієнтованого навчально-виховного процесу.

Науковий та освітній дискурс є тими концептуально-феноменологічними утвореннями, які дозволяють людській свідомості та інтелекту знаходити міцне підґрунтя для власного функціонування і розвитку в цивілізаційно-інформаційній ситуації, яка вочевидь сьогодні не сприяє раціональності та впорядкованості сфери людської буттєвості. Саме наукову дискусію та навчання за допомогою дискурсу Ю. Хабермас відніс до нормальних та нових форм дискурсу, який «служує обґрунтуванню проблематичних претензій на значення»¹⁹⁵, тобто консенсусно-комунікативного прагнення до істини в процесі наукової та навчальної діяльності. Це переконливо доводить плідність дискурсивного розуміння тих форм комунікації, які складаються в процесі наукової творчості в рамках педагогічного процесу. Саме наука, таким чином, має використовуватися в навчально-виховному процесі школи в якості моделі формування дискурсних здатностей суб'єктів цього процесу (вчителя і учнів).

Необхідно також підкреслити, що в рамках науково-педагогічного дискурсу надзвичайно важливими є ті професійно-особистісні характеристики, які формуються у нового вчителя під час його підготовки у вищому навчальному закладі, серед яких особливе місце, звичайно, займає потенціал науково-дослідного саморозвитку та інноваційно-творчий тип мислення та педагогічної діяльності. «Спілкування колег та учнів з талановитим, продуктивним та захопленим дослідником вчить мислити, викликає інтерес, формує науковий світогляд та наукову етику. Молода людина, відчуваючи себе залученою до справжнього наукового пошуку, до дослідницького процесу, формує особистісне почуття відповідальності, особистісну зацікавленість в надбанні нових знань»¹⁹⁶. Такий вплив нового вчителя на оточуючий колектив, а особливо на учнів і вихованців, значно підвищує його рівень професійно-особистісної відповідальності, що, в свою

кандидата педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Леся Колток. – К., 2009. – С. 18.

¹⁹⁵ Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації / Юрген Хабермас // Першоджерела комунікативної філософії / Людмила Ситниченко. – К.: Либідь, 1996. – С. 90.

¹⁹⁶ Барвинский А. А. Научная школа как связующее звено интеграции науки и высшего образования / А. А. Барвинский // Філософські науки: Збірник наукових праць. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. – С. 22.

чергу, зумовлює необхідність активізувати у вищих педагогічних навчальних закладах різноманітні види підготовки до здійснення компетентної діяльності в рамках науково-дослідного та педагогічного дискурсу комунікативного середовища школи.

Насамперед, студенти вищих педагогічних навчальних закладів мають отримувати здатність до світоглядно-ціннісного визнання науки та наукового дискурсу в якості особистісно важливого та професійно необхідного елементу власної життєтворчості, процесу самоідентифікації та саморозвитку. Для цього надзвичайно важливо і необхідно «змінити зміст та методологію навчального процесу таким чином, щоб – окрім вивчення історії розвитку культури, суспільства та процесу формування сучасної науки, які безумовно необхідні для загального розвитку кожної людини, – значна частина часу приділялася б виробленню сучасних уявлень про цілісний зміст системи наук, перспективах її подальшого розвитку»¹⁹⁷. Таке формування дискурсно-комунікативних компетенцій для майбутнього педагога надзвичайно важливо, адже в подальшій своїй професійній діяльності він буде зобов'язаний формувати відповідне дискурсне середовище для ведення ефективного і творчого пізнавально-навчального та виховного процесу зі своїми учнями і вихованцями.

Зрештою, дискурсивно-комунікативні здатності нового вчителя є незамінним інноваційним підґрунтям для реалізації нових гуманістичних та особистісно орієнтованих принципів в сучасній педагогіці. Новий вчитель має створити таке середовище міжособистісної комунікації, в якому кожен учень відчув би свою значущість в якості активного суб'єкта індивідуально-колективної творчості. «Суб'єкт-суб'єктний підхід виокремлює проблему підготовки висококваліфікованих учителів, здатних методично правильно й грамотно організовувати та педагогічно ефективно проводити такий навчальний процес, що будується на активній пізнавально-пошуковій діяльності школярів»¹⁹⁸. Такий навчальний процес, з нашої точки зору, найефективніше вибудовувати на основі сучасних науково-технологічних досягнень та інноваційних нововведень, які ґрунтуються саме на дискурсивно-комунікативному підході до розуміння новітнього педагогічного процесу.

¹⁹⁷ Андреев А. А. Прикладная философия открытого образования: педагогический аспект / А. А. Андреев, В. И. Солдаткин. – М.: РИЦ «Альфа» МГОПУ им. М.А. Шолохова, 2002. – С. 27.

¹⁹⁸ Величко С. Поєднання сучасних наукових досягнень та ІКТ для навчального середовища у процесі підготовки вчителів фізики / Степан Величко, Віктор Неліпович // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Збірник наукових праць. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – Випуск 82 (частина 1). – С. 3.

Зрештою, надзвичайно актуальною сьогодні є проблема ефективного використання сучасних наукових досягнень та можливості їх впровадження в процес підготовки нового вчителя. Саме впровадження концептуально, парадигмально, теоретично чи програмно сформульованих принципів чи навіть вироблених технологічно-інноваційних рішень та інструментів часто не знаходить ефективної реалізації в рамках національної системи освіти. «Реалізація педагогічного дискурсу в системі інновацій освіти пов'язана з вирішенням ряду проблем, обумовлених особливостями процесу впровадження інновацій в педагогічній практиці та в цілому в суспільстві. У системі освіти на сучасному етапі акцент роблять на управління цілісним педагогічним процесом на науковій основі, розуміння всієї його складності, знання механізмів і закономірностей педагогічної взаємодії, які сприяють розвитку особистості, що є основним завданням освіти. Діяльність кожного керівника, педагога освітнього закладу супроводжують інноваційні процеси, які дають їм змогу професійно саморозвиватися, реалізовувати творчий потенціал»¹⁹⁹. У зв'язку з цим, сьогодні існує нагальна необхідність встановити та постійно вдосконалювати на національному рівні взаємозв'язки між педагогічною наукою та школою, в якій новий вчитель міг би реалізувати той потенціал, який виробляється в українському науково-дослідному полі національної педагогіки. Лише за таких умов, на нашу думку, стане можлива справжня реалізація проекту загальнонаціонального науково-освітнього дискурсу, який з'єднає всіх суб'єктів українського освітнього простору навколо здобутків і цінностей сучасної наукової інноватики.

Загалом науково-дослідна та інноваційна сфера, а також інноваційно-технологічні бізнесові та виробничі зусилля країни мають бути постійно звернуті в бік освітньої сфери, яка насправді є підґрунтям та фундаментальною основою як духовного, так і економічно-матеріального розвитку нації. Новий вчитель в рамках такої загальнонаціональної спрямованості на освітню інноватику має бути в її центрі і являти собою найактивніший елемент реалізації науково-центричного світогляду та особистісного творчого потенціалу. Готовність до педагогічного дискурсу в структурі інноваційної діяльності є невід'ємною складовою процесу управління інноваціями в освіті і постає як особливий особистісний стан, який передбачає наявність у педагога мотиваційно-ціннісного ставлення до професійної

¹⁹⁹ Андрущенко В. П. Технології сучасного педагогічного дискурсу / Віктор Андрущенко, Ольга Скубашевська // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 14. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 16.

діяльності, володіння ефективними способами і засобами досягнення педагогічних цілей, здатності до творчості і рефлексії²⁰⁰. Вона є основою активної суспільної і професійно-педагогічної позиції суб'єкта, яка спонукає до інноваційної діяльності та сприяє її продуктивності. Педагогічний дискурс є внутрішньою силою, що формує інноваційну позицію педагога. За структурою це складне інтегративне утворення, яке охоплює різноманітні якості, властивості, знання, навички особистості. Як один із важливих компонентів професійної готовності, вона є передумовою ефективної діяльності педагога, максимальної реалізації його можливостей, розкриття творчого потенціалу. Джерела готовності до інноваційної діяльності сягають проблематики особистісного розвитку, професійної спрямованості, професійної освіти, виховання й самовиховання, професійного самовизначення педагога²⁰¹. Водночас, необхідною, з нашої точки зору, є загальнонаціональна програма та концептуально сформульовані принципи та інструменти реального впровадження досягнень педагогічної та інших наук у практику навчально-виховної діяльності навчальних закладів різних рівнів. Саме від спроможності національної системи освіти до впровадження інноваційних здобутків вітчизняної науки залежить і рівень підготовки та умови особистісно-професійної самореалізації нового вчителя, який має бути спроможним скористатися найновітнішими науковими досягненнями для вирішення педагогічних задач, необхідного для вибудовування в шкільному просторі гуманістично-інноваційного навчально-виховного середовища.

Більше того, всі суб'єкти національного науково-дослідного простору мають докладати якнайбільше самостійних зусиль щодо донесення до педагогічної спільноти та організаційних навчальних структур ті здобутки, які вони мають в рамках фундаментальних досліджень, а також інноваційно-прикладних технологій, адже лише освітня сфера здатна донести до широких мас населення розуміння соціальної та економічної значимості науки, а також підготувати майбутню науково-дослідну зміну. Що ж стосується викладання та вчительство, то вони є чи не єдиним шляхом реалізації здобутків наук про людину. Французький філософ Ролан Барт, визначаючи специфіку соціально-гуманітарних наук, писав: «Визначальним для соціальних і гуманітарних наук є не особливий зміст (його межі часто

²⁰⁰ Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навчальний посібник / І. М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – С. 277.

²⁰¹ Андрущенко В. П. Технології сучасного педагогічного дискурсу / Віктор Андрущенко, Ольга Скубашевська // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 14. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 18–19.

невизначені та рухомі), не особливий метод (в різних науках він різний: що спільного між історичною наукою та експериментальною психологією?), не особливі моральні принципи (серйозність та строгість притаманні не лише науці), не особливий спосіб комунікації (наукові знання викладаються в книгах, як і всі інші) – але виключно їх особливий статус, тобто їх соціальна ознака: науковому пізнанню належать всі ті данні, щ суспільство вважає вартими повідомленню. Одним словом, наука – це те, що викладається»²⁰². Таким чином, новий вчитель уособлює в собі як новатора-дослідника, так і ключового суб'єкта реалізації та впровадження в навчальний процес найновітніших здобутків національної педагогічної науки. Звичайно, для реалізації такого завдання він має бути підготовленим у вищому навчальному закладі теж на основі найновіших, інноваційно-гуманістичних здобутків науки про людину, її навчання, виховання і розвиток.

В цьому аспекті, знову ж таки актуалізується питання модернізації навчально-виховного, науково-дослідного та організаційного простору педагогічного університету з метою впровадження сучасних наукових досягнень в процес підготовки нового вчителя, що є, як зазначалося вище, необхідним для формування його професійно-особистісної компетентності. Готовність майбутнього вчителя до науково-дослідної та інноваційної діяльності безпосередньо залежить від того, наскільки інноваційно-сприятливе середовище створене в рамках педагогічного університету. «Результатом інновацій має бути використання теоретичних та практичних новацій в цілісному педагогічному процесі. Викладач вузу може виступати в якості автора, розробника, дослідника, користувача та пропагандиста нових педагогічних технологій, теорій, концепцій»²⁰³. Можна говорити про універсальність основних суб'єктів навчально-наукового середовища педагогічного університету щодо створення, розвитку та впровадження новітніх наукових досягнень та педагогічних технологій, адже всі ці суб'єкти мають змогу брати участь в цих процесах на будь-яких етапах їх формування та реалізації.

²⁰² Барт Р. От науки к литературе [Отрывок] / Ролан Барт // Философия науки: Общие проблемы познания. Методология естественных и гуманитарных наук: хрестоматия. – М.: Прогресс-Традиция: МПСИ: Флинта, 2005. – С. 833.

²⁰³ Исаев И. Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / И.Ф. Исаев. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – С. 135.

Глава 2.3

Громадська думка як чинник культурного середовища

Поняття «громадська думка», згідно з В. Оссовським, містить два головних компоненти. Це «громадськість» як «група людей, спільнота, об'єднана спільним інтересом у певній царині» та «думка» як «вербальне вираження установки людей щодо певної конкретної проблеми». Звідси громадська думка являє собою спільну думку індивідів, репрезентує собою певний консенсус індивідуальних думок з приводу проблеми, яка становить спільний інтерес. Це колективні оціночні судження різних соціальних спільнот, у яких виявляється їх ставлення до змісту і способів вирішення суспільних проблем, що стосуються їх спільних інтересів.

При цьому, громадська думка, існуючи лише через індивідуальні думки, не є їх механічною сумою, вона має інтегративний характер, виражає здобуток колективного розуму та емоцій. Головним фактором, що детермінує громадську думку, є спільний інтерес членів соціальних груп. Поява і усвідомлення такого інтересу веде до взаємодії індивідуальних оціночних суджень під час міжособистісної або масової комунікації, їх обговорення, узагальнення, кристалізації в спільну думку більш або менш широким масам людей, соціальних спільнот²⁰⁴.

Згідно з визначенням В. Полторака, громадська думка має два основних значення. По-перше, громадська думка – це соціально-політичний інститут, що визначає, які існують і якими повинні бути в суспільстві суб'єкти громадської думки та суб'єкти влади, щоб відносини між ними були інституціоналізованими, мали організований характер. По-друге, – це стан масової свідомості, що являє собою приховане або явне, неприховане, достатньо стале та компетентне оціночне відношення різних соціальних груп, верств до проблем, подій та фактів соціального життя. Таким чином, громадська думка, з одного боку, є соціально-політичним інститутом, який регулює рівень врахування думок населення органами управління і свідчить про рівень розвитку демократії в суспільстві. З іншого боку, громадська думка є певною колективною думкою тих чи інших верств населення²⁰⁵.

²⁰⁴ Оссовський В. Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації / В. Л. Оссовський. – К.: Інститут соціології НАНУ, 1999. – С. 15–16.

²⁰⁵ Полторак В. А. Громадська думка / В. А. Полторак // Соціологія політики: Енциклопедичний словник / [Авт.-упоряд.: В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов]. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2009. – С. 76.

Громадська думка як соціальний феномен виявляє себе у двох вимірах. З одного боку, як оцінне судження, адже вона завжди містить оцінку громадськістю конкретних проблем, явищ, процесів суспільного життя, ставлення до конкретних об'єктів дійсності. Тому вона є сукупним оцінним судженням певної групи людей щодо подій, явищ соціальної дійсності. З іншого боку, як важлива соціальна інституція у демократичному суспільстві вона є одним з елементів прийняття рішень на всіх рівнях управління (державному, регіональному, муніципальному тощо). Як і всі соціальні інституції, громадська думка перетворює неупорядковані, випадкові, стихійні соціальні взаємодії між населенням та політичними, управлінськими структурами на впорядковані, тривалі, контрольовані, тобто окультурює цю взаємодію, оснащує її механізмами та усталеними правилами²⁰⁶.

В. Набруско з позиції соціологічного (суб'єктного) підходу розглядає громадську думку в якості вираження у формі оціночних суджень відносин між соціальними суб'єктами з приводу стратегії і тактики розв'язання деяких проблем – об'єктів інтересів цих суб'єктів. Оскільки в сучасних суспільствах вирішення більшості соціальних проблем є прерогативою державної влади, громадська думка, здебільшого, – це вираз відносин їх суб'єкта до структур державної влади з приводу її рішень, спрямованих на розв'язання тієї чи іншої проблеми²⁰⁷.

Існуючи у суспільствах різного типу, особливого значення громадська думка набуває в умовах демократії. В першу чергу роль громадської думки у демократизації суспільних відносин та культурного середовища виявляється через її основні функції. В цілому, у процесі свого функціонування в суспільстві громадська думка реалізує оціночну, аналітичну, конструктивну, регулятивну, інформаційну та управлінську функції. Остання має велике значення, оскільки громадська думка тим чи іншим чином завжди впливає на стан речей у суспільстві, управління ним. Серед управлінських функцій громадської думки виділяють:

- директивну (громадська думка імперативно впливає на соціальні інститути, процеси прийняття рішень, наприклад, на виборах чи референдумах);

206 Багмет М. О. Громадська думка як соціальний феномен: аналіз теоретико-методологічних підходів / М. О. Багмет, Л. А. Ляпіна // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 103. Вип. 90. Соціологія. —Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 59.

207 Набруско В. І. Роль громадської думки в системі політичних відносин / В. І. Набруско // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Випуск 43. – С. 488.

- консультативну (громадська думка «підказує» органам управління шляхи вирішення тих чи інших проблем);
- експресивну (громадська думка виступає як важіль, за допомогою якого громадськість здійснює соціальний контроль за діяльністю органів управління, тиск на них з метою забезпечення врахування останніми громадської думки у процесі прийняття рішень)²⁰⁸.

В літературі наголошується, що громадська думка – це соціальний контроль у сфері конвенцій між владою та громадянським суспільством. При цьому підкреслюється особлива роль розгорнутого діалогу влади з зацікавленими групами і верствами населення. У цьому плані розширення участі громадськості в підготовці і прийнятті відповідальних соціальних рішень є не просто формою демократизації керування, а фундаментальною потребою демократичного суспільства у цілому. Відповідно, громадська думка – один з найважливіших інструментів громадянського суспільства, за допомогою яких народ може оперативнo виражати свою довіру чи недовіру владі і тим самим встановлювати щоразу міру її легітимності²⁰⁹.

Громадська думка є певним показником розвитку демократичності суспільства. Чим більше влада співпрацює з народом, тим вона демократичніша. Сучасні демократичні держави за допомогою певних правил регулюють і спрямовують в потрібне русло участь громадської думки в політичних процесах. Невикористання владою громадської думки може призвести до послаблення престижу органів політичного управління, відчуження народу від державних справ, що, в свою чергу, веде до породження соціальної напруги, розгортання політичних конфліктів та зростання деструктивної активності мас. Громадська думка, при належній освіченості, інформованості мас з певного політичного питання, може виступати як компетентний і повноцінний партнер управлінських органів. З іншого боку, систематизація, облік та аналіз вже існуючої громадської думки може надати органам управління інформацію про потреби, інтереси, сподівання народу як на сьогоднішній день, так і на майбутнє²¹⁰.

Варто звернути увагу на наявність низки протиріч у функціонуванні громадської думки в умовах сучасного демократичного культурного сере-

²⁰⁸ Полторак В. А. Громадська думка / В. А. Полторак // Соціологія політики: Енциклопедичний словник / [Авт.-упоряд.: В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов]. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2009. – С. 77.

²⁰⁹ Набрusco В. І. Роль громадської думки в системі політичних відносин / В. І. Набрusco // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Випуск 43. – С. 488-489.

²¹⁰ Дмитренко О. Громадська думка: історія і сучасність / О. Дмитренко // Політичний менеджмент. – 2004. – N2. – С. 107–108.

довища. Так, О. Дмитренко акцентує увагу на дискусіях щодо компетентності чи некомпетентності громадської думки, тобто щодо її здатності раціонально оцінювати ті або інші явища суспільно-політичного життя. В таких суперечках нерідко висловлюється сумнів стосовно спроможності рядових членів суспільства розбиратися в складних питаннях державного управління. Таким чином, одна з найгостріших суперечностей демократії полягає у протиріччі між масовістю і компетентністю. Чим складніше питання, тим, як правило, менша кількість людей здатна компетентно в ньому розібратися, в той час як демократія передбачає широке залучення громадськості до державного управління і прийняття важливих рішень²¹¹.

Інший суперечливий аспект питання щодо ролі громадської думки у процесах демократизації пов'язаний з проблемою використання технологій маніпуляції суспільною свідомістю. Зокрема, використання у публічній політичній боротьбі даних опитувань громадської думки за легітимацію управлінських рішень свідчить про посилення її ролі як інстанції оцінювання поточних суспільно-політичних процесів і подій, проте водночас це робить необхідним привертання уваги до особливостей її формування та тих специфічних механізмів, що перетворюють громадську думку на засіб політичного впливу і політичної боротьби²¹².

У нашій країні опитування громадської думки перетворилися на звичайний інструмент політичної боротьби, а апеляція до громадської думки стала тривіальним способом політичного тиску. Значною мірою ці проблеми пов'язані з браком «відкритості» та «прозорості» каналів взаємовпливу громадської думки і політичних інституцій²¹³.

У літературі основні проблеми взаємодії влади та суспільства в Україні в процесі формування громадської думки умовно поділяються на три групи.

1. До інституційних проблем віднесено: наявність певних прогалин у діяльності державних інституцій щодо забезпечення вільного формування та розвитку громадської думки.

2. До нормативних проблем віднесено: недостатній захист громадської думки в українському законодавстві; недотримання правових норм в інформаційних відносинах; відсутність закону, який би регулював інформаційні потоки в Україні.

²¹¹ Дмитренко О. Громадська думка: історія і сучасність/ О. Дмитренко // Політичний менеджмент. – 2004. – №2. – С. 104.

²¹² Легеза Я. О. Особливості взаємодії громадської думки та влади в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Я. О. Легеза. – К., 2008. – С. 4.

²¹³ Легеза Я. О. Особливості взаємодії громадської думки та влади в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Я. О. Легеза. – К., 2008. – С. 13–14.

3. До функціональних проблем віднесено: проблему відкритості органів державної влади; проблему доступу громадян до державної інформації, нормативних та правових актів; недостатність умов вільного формування інформаційного суспільства та громадської думки; відсутність чіткого механізму регулювання інформаційних потоків, які впливають на стан громадської думки²¹⁴.

Аксіоматичною вважається теза, що участь громадян в управлінні освітою реальна лише в демократичній і правовій державі, де розвивається громадянське суспільство. В умовах пріоритету демократії та права громадська думка стає своєрідним інформаційним сигналом, який дає освітянам змогу об'єктивно оцінювати результати й коригувати роботу навчальних закладів відповідно до суспільних потреб та інтересів більшості учасників освітнього процесу. Формування, оприлюднення й доведення до владних структур громадської думки дає змогу місцевим громадам реально впливати на управління освітою з погляду власних цінностей та узгоджених сподівань²¹⁵.

Особливе значення громадська думка набуває в процесі модернізації системи освіти. Адже успіх освітніх реформ у демократичному суспільстві значною мірою залежить від підтримки широких кіл громадськості, від їх відповідності інтересам різних соціальних груп, наявності суспільного консенсусу щодо цілей, напрямів та сценаріїв розвитку освіти. Як зазначає з цього приводу С. Клепко, під час підготовки стратегій і окремих політичних рішень одне з ключових завдань полягає в тому, щоб домогтися представлення і розгляду всіх інтересів, пов'язаних з освітою, реалістично врахувати ресурси окремих дійових осіб і чітко сформулювати завдання. Цього неможливо досягти, якщо всю підготовку рішень, ресурси та відповідальність зосередити в одному місці, а саме – у державній системі управління. Уряди різних держав мають неоднаковий ступінь впливу на освіту, але жодна з них не має достатніх фінансових та управлінських ресурсів, щоб ефективно й результативно, без залучення ресурсів усього суспільства забезпечувати весь комплекс необхідних умов.

Все ще нагальною для України є проблема налагодження механізму публічного обговорення напрямків освітньої реформи та їх соціальних наслідків, розподілу завдань і зобов'язань між різними учасниками освітньо-

214 Попроцький О. П. Формування громадської думки: механізми державного регулювання інформаційних потоків: Автореф. дис. канд. наук з держ. управління: 25.00.02 / О. П. Попроцький. – К., 2009. – С. 10.

215 Сиченко В. В. Аспекти державного регулювання системи освіти в Україні / В. В. Сиченко [Електронний документ] // – Державне будівництво. – 2008. – №2. – Режим доступу до журналу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-2/doc/1/05.pdf>

го процесу. Поки що це пов'язано з низкою труднощів: відсутності традиції публічного вироблення політики; браком управлінських кадрів із відповідними навичками; наявністю переконання, що освітою має опікуватись лише держава. Створивши механізм освітньої політики (знизу догори) за участю громадськості, українське суспільство закладе наріжний камінь процесу демократичного трансформування освіти у відповідь на виклики історії²¹⁶.

Деякі дослідники найбільш ефективною з існуючих моделей реформ освіти вважають «законодавчо-демократичну». Вона передбачає, що на початковій стадії втілення планів відбувається діагностика стану системи освіти, виявляються недоліки й нагромаджуються дані про освіту. Пізніше велика група зацікавлених осіб (політики, професори, науковці, бізнесмени та ін.) формує мету змін і залучає експертів з фінансового планування. Ті визначають обсяг бюджетного асигнування й розподіл витрат різного типу, кадрові ресурси та ін. Плани реалізуються безпосередньо постановами уряду або через прийняття рамкового закону, який суттєво зменшує шкоду від опору незадоволених змінами. Результати його здійснення стають основою для висновків та прийняття модифікованого закону про освітню реформу, що завершує вирішення проблеми²¹⁷.

В процесі реформування освіти необхідно враховувати неоднозначність впливу громадської думки щодо питань функціонування та розвитку системи освіти. Зокрема, розвиток освітньої системи як парадоксальної (з одного боку – це найбільш передова, завжди новітня галузь; з іншого – надзвичайно консервативна, що сприяє її виживанню) повинен враховувати та передбачати неоднозначність оцінок з боку громадськості, а то й неприхований опір (можливий саботаж змін). Державне управління та його представники повинні завбачувати упередженість учасників освітнього процесу до всіляких змін та інновацій. Щоб не створювати ситуацію в галузі, що провокує опір, необхідно розглядати систему освіти та її компоненти не як виконавчі механізми, а як динамічні й комплексні організації²¹⁸.

Вагомим чинником посилення впливу громадської думки у галузі освіти є розвиток соціального партнерства між різноманітними

²¹⁶ Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті / С. Ф. Клепко – Полтава: ПОІПО, 2006. – С. 75–76.

²¹⁷ Дзвінчук Д. І. Сучасні тенденції розвитку та управління освітою: Автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.10 / Д. І. Дзвінчук. – К., 2007. – С. 21.

²¹⁸ Крижко В. В. Аксиологічний потенціал державного управління освітою. Навч. посібник / В. В. Крижко, І. О. Мамаєва. – К.: Освіта України, 2005. – С. 84.

суб'єктами, що зацікавлені у підвищенні якості та ефективності системи освіти. Зокрема, на важливість соціального партнерства між державними органами влади, роботодавчими організаціями (підприємствами, асоціаціями, консорціумами), населенням країни, громадськими організаціями та об'єднаннями як складову якості освіти. Сфера компетенції соціальних партнерів стосується всіх галузей освіти: навчальної, правової, фінансової, соціальної, наукової та ін. Метою соціального партнерства є спільні дії всіх соціальних партнерів для вирішення першочергових завдань освіти. Саме від їх взаємодії залежить якість освітніх послуг, підготовка високоякісних, конкурентоздатних, мобільних на ринку праці спеціалістів. Соціальне партнерство проявляється у відстоюванні інтересів громадян у державних, законодавчих органах влади, укріпленні організаційно-правової бази, пошуках альтернативних шляхів фінансування освітньої сфери, забезпеченні дольових інвестицій соціальних партнерів, науково-методичному забезпеченні та підвищенні соціальної значущості освіти взагалі.²¹⁹

Іншим механізмом впливу громадської думки на розвиток освіти є громадський контроль. С. Терепещий та К. Бондар, вказуючи на дискусійний характер питання щодо предмету громадського контролю в сфері освіти, пропонують вважати таким діяльність суб'єктів освітньої політики, або ж їх бездіяльність. Практикою розвинутих країн вироблені такі конкретні повноваження громадських організацій щодо громадського контролю у сфері освіти:

- запитувати та отримувати від державних органів управління освітою, управлінь освіти органів місцевого самоврядування будь-які документи, за винятком тих, що містять державну таємницю;
- брати участь у складі громадських рад, дорадчих і консультативних органів з питань освіти;
- звертатися із пропозиціями, скаргами, клопотаннями щодо припинення порушення прав громадян на освіту, забезпечення прозорості і законності діяльності органів управління освітою;
- представляти інтереси громадян в судах, оскаржувати дії чи бездіяльність органів управління освітою;
- мати право невідкладного прийому посадовими, службовими особами органів державної влади, органів місцевого самоврядування з питань, які стосуються здійснення громадського контролю;

²¹⁹ Андрущенко В. П. Якість освіти в дзеркалі сучасних вимог та експектацій / В. П. Андрущенко, В. Г. Вікторов // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць.— К., 2010. – Випуск 37. – С. 224.

- ініціювати перевірку діяльності посадових, службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування²²⁰.

Особливе значення для забезпечення якості освіти мають такі форми громадського контролю як освітній аудит та експертиза з боку громадських організацій. Освітній аудит як система громадської експертної оцінки, не заміняє і не дублює державний контроль з боку органів управління освітою, а спрямована на додаткову громадську оцінку якості функціонування навчальних закладів, причому на добровільній основі з боку останніх. Для того щоб освітній аудит став невід'ємним складовим елементом системи оцінки якості та ефективності освітнього процесу, необхідно вирішити цілу низку проблем юридичного, соціально-економічного та психолого-педагогічного характеру, зокрема:

- розробити понятійно-категоріальний апарат такого аудиту;
- створити теоретичні та нормативно-правові основи (стандарти) аудиту освітньої діяльності та її результатів у відповідності до міжнародних стандартів;
- провести оптимізацію структури контролю, обґрунтувати дидактично виправдане поєднання державного та суспільного контролю, забезпечити ефективність аудиту;
- вирішити проблеми психології сприйняття результатів освітнього аудиту та готовності учасників навчального процесу до незалежної оцінки результатів їхньої праці;
- підготувати користувачів освітнього аудиту до орієнтації в потоках освітньої інформації;
- забезпечити стандартизовані формати надання даних, аналізу та коректної інтерпретації результатів освітнього аудиту тощо²²¹.

У літературі громадська експертиза в освіті визначається як систематизоване, експертне та об'єктивне дослідження освітньої політики, що має бути спрямована не лише на констатацію наявних в діяльності органів влади проблем, а й на розробку практичних рекомендацій усім гравцям (зацікавленим сторонам). Саме тому досягнення конкретних результатів освітньої політики неможливе без планового збору даних про конкретну

²²⁰ Терепищій С. О. Механізми громадського контролю за реалізацією освітньої політики України / С. О. Терепищій, К. А. Боднар // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Випуск 49. – С. 440–441.

²²¹ Мазурик О. В. Освітній аудит як механізм підвищення ефективності функціонування системи освіти / О. В. Мазурик // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Серія "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". – 2010. – №889. – С. 161–162.

освітню проблему, діяльність, а також опрацювання, аналіз і, що головне, оприлюднення даних моніторингу²²².

Громадська експертиза передбачає необхідність активного залучення представників громадськості до експертних комісій з ліцензування, атестації та акредитації вищих навчальних закладів. При цьому висловлюється думка про доцільність в майбутньому передачі питання акредитації громадським та професійним асоціаціям за активної участі Міністерства освіти і науки. Подібні демократичні механізми ліцензування та акредитації вищої школи вже підтвердили свою ефективність у розвинутих країнах. Оцінка діяльності навчального закладу повинна проводитись ззовні – за зразком аудиту – для забезпечення об'єктивності оцінювання. Базою для формування такої зовнішньої оцінки можуть слугувати професійні корпорації, які спроможні залучати до співробітництва професіоналів найвищого рівня²²³.

Реалізація потенціалу впливу громадськості, зокрема громадської думки, на розвиток системи освіти значною мірою залежить від **становлення державно-громадського типу управління освітою**. Це система управління, що ґрунтується на спільній, взаємодоповнювальній і взаємопідтримуючій діяльності державних органів та громадськості в галузі освіти, розподілі між суб'єктами повноважень, прав та відповідальності за їх реалізацію для забезпечення функціонування й розвитку системи освіти²²⁴.

За таких умов відбувається процес поєднання різноспрямованої діяльності державних та суспільних суб'єктів управління в інтересах людини, соціуму, влади. Основною його метою є інтеграція державного вертикального управління та партнерського горизонтального управління на основі врахування громадської думки та залучення громадян до прийняття управлінських рішень в інтересах людини, соціуму, влади. Предметом державно-громадського управління освітою є взаємоузгодження дії різних за природою та напрямом дії сил на розвиток освітньої системи.

Державно-громадська модель управління характеризується як інноваційна у керуванні навчальним закладом. Адже освіта розвивається як від-

²²² Терепищій С. О. Механізми громадського контролю за реалізацією освітньої політики України / С. О. Терепищій, К. А. Боднар // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Випуск 49. – С. 442.

²²³ Куделя П. О. Вища школа регіону як об'єкт соціального управління: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / П. О. Куделя. – Харків, 2003. – С. 13.

²²⁴ Гаєвська Л. А. Розвиток державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 / Л. А. Гаєвська. – К., 2010. – С. 24.

крита єдина державно-громадська система. Завдяки цьому громадяни стають активними учасниками навчально-виховного процесу. Держава розробляє напрями розвитку освітньої політики, забезпечує правове поле, гарантії населенню в здобутті освіти. Громадськість має змогу в межах визначеного правового поля впливати на формування освітньої політики. Нормативно-правові документи регламентують цю взаємодію. При цьому важливо передбачити органічне поєднання засобів державного впливу з громадським управлінням, що розширюватиме управлінські можливості громадської думки²²⁵.

У літературі визначено переваги й недоліки його державної і громадської складової. До переваг державної складової відноситься ідеологічна й ресурсна база та практика адміністративного управління, що сукупно забезпечує системі максимальний ступінь стійкості. До недоліків – авторитаризм управлінської позиції; бюрократизм у прийнятті і виконанні рішень; ставку на адміністративний режим і тиск на громадську ініціативу, намагання обмежити її роль і зменшити значення; тенденції до розростання структури управління; використання державного ресурсу в процесі визначення й реалізації освітньої політики; дотримання владної ієрархії; неприйняття позиції меншості.

До переваг громадської складової належать: незалежність дій органів самоврядування в спільному управлінні; широка соціальна основа участі громадськості в співуправлінні і діяльності школи; практика відкритих і публічних обговорень і ухвалення рішень; заохочення ініціативи; урахування думки меншості. Недоліками громадської складової є: нестача ресурсів і можливостей фінансування проектів розвитку; недостатній рівень професіоналізму більшості учасників²²⁶.

Головним завданням державно-громадського управління є забезпечення діалогу структур державного управління з органами громадського самоврядування, установами рухомої рівноваги між державним регулюванням та процесами самоорганізації, що відбуваються в соціально-педагогічних системах. Крім того, завданнями такого управління є реалізація законодавчо визначених прав педагогів, учнів та їх батьків на участь в управлінні навчальним закладом; демократизація державного управління освітою; задоволення потреб та інтересів учасників освітнього процесу;

²²⁵ Лалак Н. В. Сучасні інноваційні підходи в управлінні освітою / Н. В. Лалак // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки. – 2011. – № 20. – Ч. I. – С. 67.

²²⁶ Гаєвська Л. А. Розвиток державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 / Л. А. Гаєвська. – К., 2010. – С. 10.

розвиток узгоджувальних механізмів розв'язання протиріч і конфліктів між усіма суб'єктами²²⁷.

Змістом державно-громадського управління освітою є діяльність його суб'єктів за двома напрямками:

1) забезпечення функціонування освітньої сфери: участь у підготовці, прийнятті та реалізації нормативно-правової бази; взаємодія державних органів і громадських об'єднань та організацій, які сприяють гармонізації, гуманізації та громадсько-правовому закріпленню різноманітних організаційних та організаційно-правових форм взаємовідношень учасників навчального процесу; залучення в освіту сил і засобів юридичних та фізичних осіб;

2) розвиток системи освіти; розроблення та реалізацію відповідних програм, які спрямовані на її модернізацію; вдосконалення змісту, форм і методів освітньої діяльності; підготовку, прийняття і введення в дію нормативних документів щодо стимулювання діяльності закладів освіти та органів управління ними²²⁸.

Зміст державно-громадського управління складає діяльність його суб'єктів з інтеграції трьох напрямів роботи: демократизація діяльності органів державної влади й управління освітою; розвиток самоврядних асоціацій учасників освітньої діяльності (професійних асоціацій педагогів, органів учнівського й батьківського самоврядування всіх рівнів); створення та організація діяльності громадських органів управління освітою, де представлено всі верстви населення²²⁹.

Основними функціями державно-громадського управління освітою є: діагностична, координаційна, експертна. Зазначені функції мають реалізуватися в послідовному алгоритмі таких етапів: організаційний (домовленість про спільні дії з метою вирішення проблем в освіті; обговорення й ухвалення порядку дій у спільній діяльності); діагностичний (діагностика реальної ситуації в освітньому просторі; визначення та формулювання проблем; спільна постановка мети й завдань); етап узгодження дій (визначення основних напрямів діяльності; вибір способів вирішення поставле-

²²⁷ Зайченко О. І. Державно-громадське управління в системі освіти району / О. І. Зайченко [Електронний документ] // Теорія та методика управління освітою. – 2009. – №2. – Режим доступу до журналу: http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/ttmuo/2009_2/09saiesr.pdf

²²⁸ Див.: Стасюк Г. Є. Освіта як чинник державотворення: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.10 / Г. Є. Стасюк. – К., 2008. – 16 с.

²²⁹ Див.: Грабовський В. А. Державно-громадське управління загальною середньою освітою на районному рівні: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / В. А. Грабовський. – К., 2006. – 20 с.

них завдань; розробка критеріїв успішності вирішення поставлених завдань); практичний (реалізація способів вирішення намічених цілей і поставлених завдань; координація дій державних і громадських структур); аналітичний (експертиза й обговорення результатів державно-громадського управління; експертиза освітніх проектів, спрямованих на вирішення проблем регіонального освітнього простору); коригування (коригування намічених цілей і поставлених завдань, способів їх досягання та вирішення)²³⁰.

Важливу роль у розумінні сутності феномену державно-громадського управління освітою відіграють наступні його принципи:

- незалежності й паритетності органів державного і громадського управління освітою;
- комплексного використання економічних та інших ресурсів держави й суспільства суб'єктами державно-громадського управління освітою;
- цільової спрямованості діяльності суб'єктів державно-громадського управління освітою на реалізацію потреб та інтересів учасників освітнього процесу, суспільства, держави;
- правової обґрунтованості домагань учасників освітньої діяльності на участь у державно-громадському управлінні загальною середньою освітою як на рівні загальноосвітнього закладу, так і на місцевому, регіональному і центральному рівнях;
- відкритості й гласності, згідно з яким діяльність суб'єктів державно-громадського управління освітою відкрита для всіх учасників освітнього процесу і забезпечується одержанням інформації;
- свободи й самодіяльності, що означає можливість кожного суб'єкта державно-громадського управління освітою вільно обирати методи й засоби здійснення управлінської діяльності та виявляти при цьому активність і самодіяльність;
- узгодженого розподілу повноважень і сфер відповідальності між державними й громадськими органами управління освітою на кожному її рівні й етапі функціонування і розвитку;
- надання повноважень органам управління освітою в державній вертикалі згори донизу, у громадській навпаки – знизу вгору;
- цивілізованого розв'язання конфліктів і суперечностей між державними і громадськими органами управління на кожному рівні управ-

²³⁰ Див.: Тягушева О. Г. Розвиток механізмів державно-громадського управління регіональною системою освіти: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / О. Г. Тягушева. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

ління шляхом застосування загальноприйнятих узгоджувальних механізмів і процедур²³¹ [18, с. 10-11].

В організаційному плані державно-громадське управління освітою передбачає створення спеціальних органів та інституцій. С. Квятковський, узагальнюючи досвід країн ЄС, відзначає, що забезпечення широкої участі сторін, які залучені до управління освітою, вимагає створення відповідної організаційної бази. В першу чергу це Національні консультаційні ради, що функціонують майже в усіх країнах Європейського Союзу. Вони складаються з представників різних груп, що безпосередньо чи опосередковано пов'язані з управлінням освітою і результатами цього процесу: міністр освіти або уповноважений ним представник; представники інших міністерств (це не є обов'язковим); члени педагогічних товариств; батьки; учні; представники економічного сектора. Додатково у засіданнях рад беруть участь представники культурних товариств, національних меншин, а також церкви. На місцевому рівні суттєву роль мають виконувати дорадчі та консультаційні колективи, які підтримують директорів шкіл, та шкільні ради, в роботі яких беруть участь передусім батьки і вчителі, рідше – представники місцевого управління освіти та представники учнівської громади²³².

Серед різноманітних аспектів впровадження державно-громадського типу управління освітою особливого значення набувають питання її фінансування. Забезпечення переходу від державної до державно-громадської системи управління освітою потребує передусім переходу до державно-громадської системи її фінансування. Це доцільно розпочинати зі створення Фонду розвитку освіти та відповідних фондів розвитку шкіл, кошти до яких надходять на депозитні рахунки в банках. Куди і як використовувати ці кошти, вирішують громадські ради відповідних рівнів. При цьому фонд розвитку освіти формується з таких джерел:

- міського бюджету через цільове скерування частки місцевих податків;
- інноваційного фонду;
- цільових коштів підприємств і організацій, зокрема іноземних інвестицій;

²³¹ Гаєвська Л. А. Розвиток державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 / Л. А. Гаєвська. – К., 2010. – С. 10–11.

²³² Квятковський С. Тенденції змін в управлінні освітою у країнах Європейського Союзу / С. Квятковський // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 28. Вип. 15. Педагогіка. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 10–11.

- цільових внесків різних державних, приватних та громадських організацій, благодійних фондів;
- добровільних пожертвувань (внесків) окремих громадян, меценатів²³³.

Становлення державно-громадського типу управління освітою сприяє **формуванню інноваційного типу педагогічного процесу**. Перш ніж розглянути його основні характеристики та чинники формування, варто визначитись з поняттям «інновація» та специфікою інновацій в сфері освіти. Сучасні інтерпретації поняття «інновації», по-перше, містять нове вирішення актуальної проблеми; по-друге, їх використання зумовлює якісно нові результати; по-третє, їх впровадження зумовлює якісні зміни інших компонентів системи²³⁴.

У літературі мають місце два підходи до розуміння поняття «інновацій». Приблизники першого – «описового» – ототожнюють поняття «інновація», «новинка», «новизна» тощо. Наявність певної новизни є достатнім аби ті чи інші процеси, діяльність вважати інноваційними. Цей підхід не відображає предметного, функціонального змісту інновацій, не бере до уваги наслідків їх впровадження, оперуючи такою логікою: усе, що нове, те інноваційне.

Другий – «змістовний» підхід – пов'язує інновації насамперед з конкретними соціальними змінами, які вони обумовлюють. Інновація – це, у першу чергу, не те, що є новим, а те, що змінює середовище її впровадження. Таким чином, новизна є лише фактором інноваційності. Найбільше значення має не стільки сама інновація, її природа, скільки результативність її впровадження в конкретне соціальне середовище, її необхідність для розвитку та вдосконалення даного середовища. Інноваційну діяльність слід розуміти як діяльність щодо цілеспрямованого вдосконалення навколишнього середовища, а інноваційні процеси – як процеси, що пов'язані зі створенням, освоєнням та розповсюдженням інновацій, як поєднання різноманітних умов (організаційних, управлінських, економічних, соціокультурних тощо) впровадження інновацій²³⁵.

²³³ Рашитова Н. К. Проблеми впровадження державно-громадського управління освітою та шляхи їх розв'язання в Україні / Н. К. Рашитова [Електронний документ] // Публічне адміністрування: теорія та практика. – 2010. – №1. – Режим доступу до журналу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Patp/2010_1/10rnksru.pdf

²³⁴ Ганаба С. О. Інноваційна спрямованість освіти як філософська проблема / С. О. Ганаба // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2011. – Випуск 50. – С. 561.

²³⁵ Марущенко О. А. Становлення інноваційної освіти в Україні: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / О. А. Марущенко. – Харків, 2004. – С. 5–6.

Освітні інновації розкриваються через низку інших понять: інноваційна освіта, інноваційний розвиток освіти, інноваційний процес, інноваційна діяльність, управління інноваційною діяльністю.

При цьому визнається, що освітні інновації стосуються системи освіти, її структур, освітніх процесів, що в ній відбуваються, тому спрямовані на реалізацію цілей і задач освітнього рівня – поліпшення якості освіти, освітніх послуг. Вони охоплюють всі сторони й процеси, пов'язані з її цією системою та її структурами. Це управлінські, організаційні, економічні, соціальні, культурні, наукові, педагогічні, психолого-педагогічні аспекти й проблеми в освіті²³⁶.

Інновація в освіті є не лише кінцевим продуктом застосування новизни у навчально-виховному й управлінському процесах з метою зміни (якісного покращання) суб'єкта та об'єктів управління й отримання економічного, соціального, науково-технічного, екологічного та іншого ефекту, а й процедурою їхнього постійного оновлення²³⁷. Інноваційний розвиток освіти, за визначенням О. Скубашевської, є поняттям, що охоплює собою систему нововведень, які істотно змінюють результати освітнього процесу, створюючи при цьому удосконалені чи нові освітні, дидактичні, виховні системи; освітні педагогічні технології і практики; методи, форми, засоби розвитку особистості, організації навчання та виховання; технології управління навчальним закладом, системою освіти загалом²³⁸.

Окремий різновид освітніх інновацій складають педагогічні інновації. Вони охоплюють сферу педагогічного процесу й спрямовані на вирішення відповідних задач. Педагогічний процес виявляється як цілеспрямована система впливу на суб'єктів освітнього процесу, яка приводить до якісних змін індивіда. Система впливу включає педагогічні технології, педагогічну техніку, окремі елементи – форма, засіб, метод, зміст (навчання, виховання, організація, управління)²³⁹.

²³⁶ Буркова Л. В. Класифікація інновацій в освіті / Л. В. Буркова [Електронний документ] // Теорія та методика управління освітою. – 2010. – №4. – Режим доступу до журналу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/ttmuo/2010_4/10burcie.pdf

²³⁷ Даниленко Л. І. Теоретико-методичні засади управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Л. І. Даниленко. – К., 2005. – С. 12.

²³⁸ Скубашевська О. С. Філософія інноваційного розвитку освіти в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.10 / О. С. Скубашевська. – К., 2010. – С. 4.

²³⁹ Буркова Л. В. Класифікація інновацій в освіті / Л. В. Буркова [Електронний документ] // Теорія та методика управління освітою. – 2010. – №4. – Режим доступу до журналу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/ttmuo/2010_4/10burcie.pdf

Педагогічні інновації класифікуються за структурними компонентами педагогічного процесу. При цьому виокремлюються навчальні, виховні, управлінські інновації, масштабність їх застосування. Масштабними інноваціями є ті, що суттєво змінюють мету, зміст, структуру і результат педагогічного процесу; локальними – ті, що суттєво змінюють форми, методи і засоби навчання, виховання й управління²⁴⁰.

Інноваційний тип педагогічного процесу розглядається як альтернатива традиційному. А. Юніна, порівнюючи традиційне та інноваційне навчання, до ознак першого відносить об'єктність, авторитарність, сциєнтизм, роздробленість, інформативність, спрощення підготовки кадрів, поверховий підхід до навчання та виховання. Характерними рисами інноваційного навчання є суб'єктивність, діалогічність, екзистенціальність, інтегрованість, спрямованість на розвиток, фундаментальність підготовки педагогічних кадрів і освіти взагалі²⁴¹.

Реалізація інноваційного педагогічного процесу вимагає поєднання певних умов. Умови, які спонукають керівників і педагогів до здійснення системних і якісних змін у навчально-виховному й управлінському процесах, поділені Л. Даниленко на зовнішні і внутрішні. До зовнішніх віднесені політичні, економічні й соціальні зміни, які відбуваються в державі і суспільстві; до внутрішніх: соціально-педагогічні (залучення педагогічних працівників до науково-дослідних та науково-методичних досліджень); організаційно-педагогічні (створення системи спеціальних стимулів, встановлення зв'язків з науковими установами та вищими навчальними закладами, входження закладу освіти до інноваційної інфраструктури); психолого-педагогічні (розвиток інноваційної культури в колективі та інноваційного потенціалу працюючих)²⁴².

На думку О. Тимошенко, якість реалізації інноваційного процесу, як і будь-якої іншої діяльності, зумовлюється його цілями, методами і засобами, організованістю, знаннями, здібностями, зацікавленістю виконавців у досягненні найвищих результатів, особливостями комунікації між ними. Досягнення очікуваних від реалізації інноваційного педагогічного процесу результатів залежить і від мотивації виконавців. Це означає, що для вини-

²⁴⁰ Даниленко Л. І. Теоретико-методичні засади управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Л. І. Даниленко. – К., 2005. – С. 12–13.

²⁴¹ Юніна Е. А. Парадигма образования: сущность и технологии / Е. А. Юніна // Школьные технологии. – 2005. – № 2. – С. 32–34.

²⁴² Даниленко Л. І. Теоретико-методичні засади управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Л. І. Даниленко. – К., 2005. – С. 15.

кнення у них зацікавленості в досягненні необхідних результатів інноваційної діяльності потрібно створити відповідні умови, передбачити колективні, персональні стимули. Учасники інноваційного процесу, крім готовності і прагнення впроваджувати новації, повинні мати належну кваліфікацію для виконання покладених на них обов'язків²⁴³.

Вимога переходу до інноваційної освіти обумовлена закономірностями функціонування інформаційного суспільства. Розвиток телекомунікаційних технологій, обумовлений науково-технічним прогресом, досяг деякої критичної грані, після якої спостерігаються якісні зміни інформаційного середовища, що оточує індивіда, що у свою чергу викликало ланцюг якісних змін у всіх сферах його існування. Стосовно сфери освіти ці зміни класифікуються як зміна основної парадигми: якщо раніше для того, щоб навчатися викладач був головним джерелом професійної інформації, що зумовлювало репродуктивну методику навчання як провідну, то тепер студент зустрічається з безліччю цілком доступних джерел. Функція викладача стає іншою: він повинен навчити студента орієнтуватися в цьому інформаційному середовищі, розвинути його творчі та інтелектуальні здібності, у тому числі здібність до самоосвіти. Саме ця обставина робить використання інформаційних технологій, інформатизацію навчального процесу головним засобом здійснення переходу до інноваційної освіти²⁴⁴.

Ефективне управління інноваційними процесами передбачає відповідне кадрове забезпечення, організаційні, фінансові, інформаційні, технологічні ресурси; дотримання умов, необхідних для ефективного перебігу інноваційних процесів, подолання опору змінам тощо. До чинників, що сприяють успішному управлінню інноваційними процесами, належать: ціннісне спрямування розвитку навчального закладу, сприятливі умови для інноваційної діяльності, цілеспрямована система мотивації вчителя до змін, демократизація змісту управлінської праці тощо²⁴⁵.

Забезпечення ефективності інноваційних педагогічних процесів передбачає налагодження моніторингу педагогічних інновацій, під яким розуміється постійне відстежування процесу освіти з метою виявлення його відповідності бажаному результату або початковим припущенням. Особ-

²⁴³ Тимошенко О. І. Наукове забезпечення освітніх інновацій / О. І. Тимошенко // Гілея (науковий вісник). Збірник наукових праць. – К., 2009. – Випуск 21. – С. 287–288.

²⁴⁴ Скубашевська О. С. Філософія інноваційного розвитку освіти в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.10 / О. С. Скубашевська. – К., 2010. – С. 12.

²⁴⁵ Вознюк Л. В. Гуманістичні засади інноваційної діяльності загальноосвітніх навчальних закладів: управлінський аспект: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л. В. Вознюк. – Житомир, 2007. – С. 9.

ливо важливим при цьому є моніторинг мети впровадження інновацій. Тільки конкретність, прозорість, чіткість окреслених у ній параметрів дає змогу на основі її порівняння зі здобутими результатами прийняти рішення про доцільність тривалого використання нововведення або зупинення роботи щодо реалізації інноваційної ідеї²⁴⁶.

Експертиза інновацій – це складний процес, який включає в себе: діагностику інноваційної ідеї на предмет її новизни, своєчасності, можливості реалізації й актуальності; оцінювання очікуваного результату від здійснення інновації на предмет її педагогічної доцільності, практичності та теоретичної значущості; прогнозованість отримуваних кінцевих результатів від впровадження інновації на предмет її життєздатності та конкурентоспроможності²⁴⁷.

Посилення впливу громадського фактору безпосередньо пов'язане з подальшою демократизацією освіти. М. Яцейко, розглядаючи демократизацію освіти в якості об'єктивної тенденції розвитку на початку ХХІ століття, виокремлює як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, що сприяють її розгортанню. Перші з них формуються під впливом таких процесів, як глобалізація, створення єдиного європейського простору вищої освіти в рамках Болонського процесу, ринкова економіка, в умовах якої зростає конкурентна боротьба між випускниками вузів на ринку праці, все більш інтенсивна взаємодія народів і культур тощо. До суб'єктивних факторів, котрі зумовлюють потребу в демократизації освіти, можна віднести зростання громадської активності особистості від студентів до ректорів університетів і представників владних структур²⁴⁸.

У літературі демократизація освіти обґрунтовується як фундаментальна ідея її подальшого розвитку, що передбачає три напрями змін в системі «освіта – суспільство – особистість»: а) розповсюдження принципу доступності освіти на все вікові і соціальні групи населення; б) зростання самостійності в розробці, ухваленні і реалізації рішень, що стосуються діяльності освіти (автономія освіти); в) зміцнення колегіальних форм управ-

²⁴⁶ Тимошенко О. І. Наукове забезпечення освітніх інновацій / О. І. Тимошенко // Гілея (науковий вісник). Збірник наукових праць. – К., 2009. – Випуск 21. – С. 287.

²⁴⁷ Даниленко Л. І. Теоретико-методичні засади управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Л. І. Даниленко. – К., 2005. – С. 9.

²⁴⁸ Яцейко М. Г. Демократизація освіти: аналіз основних чинників / М. Г. Яцейко [Електронний документ] // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – № 56. – Режим доступу до журналу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_56/Jacejko.htm

ління навчальними закладами і самоуправлінських начал в навчальних колективах²⁴⁹.

Демократизація закладу освіти передбачає обов'язкову демократизацію управлінської діяльності його керівників, педагогічного та учнівського колективів, формування демократичного стилю керівництва, наявність та ефективність функціонування колегіальних органів управління, учнівського самоврядування, співробітництва, співтовариства. У прикладному плані демократизація управління закладом освіти включає такі напрями:

1) делегування певної частини прав і повноважень адміністрації таким громадсько-демократичним структурам, як педагогічна рада, методичні об'єднання, учнівське самоврядування;

2) забезпечення виборності та звітності цих управлінських структур;

3) уміле та максимальне використання творчого потенціалу керівників шкіл, учителів, учнів, батьків і широкої громадськості.

У цілому демократизація управління навчальним закладом – це насичення процесів регуляції його життєдіяльності елементами і рисами децентралізації і делегування повноважень, кооперації, партнерства; проявами ініціативи та новаторського ставлення до справи викладачів і учнів (студентів)²⁵⁰.

Демократизація навчання – це впровадження демократичних засад у спільну діяльність учителя та учнів на уроці. Вона докорінно змінює взаємовідносини між учителем та учнями, тобто змінює традиційну систему «суб'єкт – об'єктних» відносин на «суб'єкт – суб'єктні», сприяють підвищенню значущості і відповідальності учня за набуття знань, умінь та навичок, тобто ставлять його у більш активну позицію; сприяють усвідомленню кожним учнем себе як особистості, своєї соціальної ролі, свого місця в навчальному процесі, своїх функціональних обов'язків²⁵¹.

У цьому новому суб'єкт-суб'єктному відношенні викладач уже не стільки навчає, як допомагає вчитися студентові самостійно. Таке відношення – це активна співпраця, у результаті якої студент здобуває знання, уміння і навички, а викладач – майстерність. За новою парадигмою, викладачі мають створити для студентів активне навчальне середовище, але самі зовсім не обов'язково повинні бути присутніми в

²⁴⁹ Джура О. Д. Основні напрями демократизації освіти / О. Д. Джура // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2009. – Випуск 29. – С. 277–278.

²⁵⁰ Маргуліна Л. В. Демократизація освіти: український історичний досвід і сучасність / Л. В. Маргуліна // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Випуск 43. – С. 400–401.

²⁵¹ Там само. – С. 401–402.

окремих формах навчальної активності. Головне – сформувати потяг і творче ставлення до навчання, створити для цього відповідні умови. Викладач, таким чином, виступає не в ролі аудиторної «всезнайки», а скоріше – тренера, що розробляє план гри, вправи, дає поради і контролює роботу членів команди²⁵².

Успіх демократичних процесів в освіті багато в чому залежить від ключової фігури освітнього процесу – вчителя, що має вищий рівень особистісно орієнтованої педагогічної культури, яка має ряд наступних показників: гуманістична позиція вчителя по відношенню до дітей і його здатність бути вихователем; психолого-педагогічна компетентність і розвинуте педагогічне мислення, здатність вирішувати виникаючі проблеми з позиції учня; утворена у сфері предмету, що викладається, уміння працювати із змістом і технологіями навчання, додаючи їм особову спрямованість; досвід творчої діяльності, уміння обґрунтовувати власну педагогічну діяльність як особово-орієнтовану систему (дидактичну, виховну, методичну), здатність розробити авторський освітній проект; культура професійної поведінки, способи саморозвитку, уміння регулювати власну діяльність, готовність спілкуватися з учнями²⁵³.

Демократизація навчання передбачає формування демократичного стилю спілкування вчителя з учнями, який забезпечує учням максимальну самостійність (ставити мету та завдання навчання, шукати шляхи їх досягнення, вибирати зміст, форми, методи та засоби навчання, виробляти уміння та навички систематизувати і узагальнювати навчальну інформацію, робити висновки, оцінювати та коригувати результативність навчально-пізнавальної діяльності). Роль учителя при цьому зводиться до заохочення ініціативи учнів, створення доброзичливого мікроклімату, де панують пропозиції, поради, прохання, повага до думки та переконань інших²⁵⁴.

Велике значення у демократизації відносин між студентами і викладачами має технологія співпраці. Її становлення зумовлене зміщенням основного дидактичного акценту із взаємодії викладача та студентів на вза-

²⁵² Яцейко М. Г. Демократизація як закономірність модернізації освіти в контексті глобалізації: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.10 / М. Г. Яцейко. – К., 2009. – С. 11.

²⁵³ Джура О. Д. Основні напрями демократизації освіти / О. Д. Джура // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2009. – Випуск 29. – С. 280–281.

²⁵⁴ Маргуліна Л. В. Демократизація освіти: український історичний досвід і сучасність / Л. В. Маргуліна // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Випуск 43. – С. 402.

ємодію особистостей. Ця технологія базується на особистісній заінтересованості студентів, спільному з викладачем виборі цілей навчання, прагненні до самореалізації. До викладача висуваються вимоги поважати позицію студента, створювати позиції рівного партнерства, спиратися на позитивне в особистості студента, створювати емоційний клімат і високоінтелектуальний фон у студентській групі. За такої позиції студент і викладач виступають як колеги по інтелектуальній роботі, формується критичне ставлення до засвоєної інформації, ліквідується стереотипність мислення²⁵⁵ [42, с. 322].

В умовах демократизації освіти актуальним стає також питання розвитку таких складових особистості сучасного вчителя, як громадянська зрілість, громадянська свідомість, громадянська компетентність, політична та громадянська культура тощо. Громадянська зрілість – це, насамперед, моральний феномен, що визначається не віком, а поглядами, вчинками гармонійно і всебічно розвинутої людини з гуманістичним світоглядом. Громадянсько зрілій особистості притаманний процес постійного самовдосконалення, високий рівень національної самосвідомості і планетарної свідомості, знання культури й історії рідної країни, гуманістична мораль, знання і виконання обов'язків, соціальна відповідальність, високий професійний рівень, стійкі переконання. До якісних сторін громадянської зрілості належать: любов до Батьківщини і рідної мови, рідного краю, людяність, милосердя, доброта, чесність, відповідальність, працьовитість. Громадянська зрілість особистості припускає відповідний рівень громадянської самосвідомості, світогляду, наявність патріотизму, політичної і правової культури, соціальної активності. При цьому з-поміж критеріїв та показників громадянської зрілості виокремлюються:

- Громадянська самосвідомість з показниками: усвідомлення значущості громадянської зрілості, вибір ідеалів, що виступають як вирішальні життєві цілі, соціально-моральна самооцінка, рефлексивна позиція.
- Світогляд з показниками: тип громадянського поведіння і діяльності, ціннісні орієнтації, переконання.
- Патріотизм з показниками: готовність захищати інтереси Батьківщини, гордість за минуле, сьогодення своєї Батьківщини, готовність підпорядковувати особисті інтереси суспільним.

²⁵⁵ Бойко А. І. Філософія модернізації освіти в системі ринкових трансформацій: світоглядно-філософський аналіз: Дис. ... д-ра філософ. наук: 09.00.10 / А. І. Бойко. – К., 2010. – С. 322.

- Політична та правова культура з показниками: повага до законів і норм співжиття, політична активність, інтернаціоналізм.
- Соціальна активність з показниками: стійкий інтерес до суспільної роботи, активна громадянська позиція, прагнення до лідерства²⁵⁶.

У літературі особлива увага звертається на проблему формування політичної культури сучасного вчителя. В сучасних умовах переходу до дійсної демократії, реальної участі народу у прийнятті політичних рішень, багатопартійності і плюралізму думок зростає потреба формування у молодого покоління всебічної політичної освіченості, гнучкого політичного мислення, навичок суспільно-політичної діяльності, іншими словами, формування в молоді політичної культури. Вирішити ці завдання в змозі тільки соціально зрілий вчитель із сформованою власною політичною культурою. При цьому політична культура вчителя визначається як складова його професійної культури, що характеризує досягнення вчителя в засвоєнні політичних знань, умінь, норм і традицій суспільно-політичної діяльності, які дозволяють учителеві регулювати свої політичні дії, поведінку і виступають основою його готовності здійснювати громадянське виховання молодого покоління.

У структурі політичної культури майбутнього вчителя виділяються такі компоненти, як цільовий (система цілей), мотиваційно-ціннісний (система мотивів і цінностей, що актуалізують соціально-політичну і професійну активність), когнітивний (система політичних знань, знання методики політичного виховання), переконавчий (світогляд, ідеали, переконання, установки особистості), діяльнісний (система вмінь, необхідних для здійснення соціально-політичної і професійної діяльності), рефлексивний компонент (уміння аналізувати, оцінювати, коригувати свою діяльність), особистісний (гуманізм, громадянськість, чесність, гідність, відповідальність, об'єктивність, толерантність). Вони відбивають розмаїття зовнішніх і внутрішніх зв'язків і відносин, ціннісних орієнтацій, способів педагогічної діяльності і спілкування, професійного самовиховання майбутнього педагога, що характеризують його політичну зрілість і політичну компетентність²⁵⁷.

²⁵⁶ Див.: Мироненко Т. П. Формування громадянської зрілості в майбутніх учителів: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Т. П. Мироненко. – Одеса, 2001. – 19 с.

²⁵⁷ Грицай С. М. Формування політичної культури майбутнього вчителя в навчально-виховному процесі вищого педагогічного навчального закладу: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / С. М. Грицай. – Харків, 2009. – С. 16.

Глава 2.4

Роль національної традиції та релігійного чинника у підготовці нового учителя

Одним з найважливіших компонентів формування нового вчителя є, безумовно, такий компонент національної культури як народна педагогіка. Народна педагогіка передбачає передачу соціального досвіду, забезпечення етнічної соціалізації підростаючої генерації, залучення її до загальнонаціональних та загальнолюдських цінностей. Особливе значення в спадкоємності елементів та форм у самому механізмі передачі досвіду культурної спадщини від одного покоління до наступного належить традиціям та звичаям. Звичаї і традиції як соціальне явище в історично-виховному аспекті сприяють розвитку ціннісних орієнтацій дітей, їх вихованості, вони відіграють роль могутнього засобу стабілізації суспільних відносин, закріплюють події особливого історичного періоду, зберігають та передають наступним поколінням досягнення матеріальної та духовної культури у різноманітних умовах життя людей, сприяють розвитку самосвідомості, національної гідності.

Сучасний педагог повинен мати фундаментальну базу знань, які дають можливість чітко визначати призначення і місце педагогіки серед інших суспільно-значущих видів діяльності. Для цього недостатньо загальної ерудиції, інформаційної освіченості у системі соціальних знань. На перше місце виступає ціннісна зрілість фахівця, вміння обирати пріоритети у своїй фаховій діяльності. Це завдання для вчителя є на порядок вищим порівняно з іншими професіями – адже йдеться про формування майбутніх громадян, людини як члена суспільства, самодостатньої особистості, здатної жити, творити, перемагати²⁵⁸.

Важливою умовою формування національної культури є спадкоємність. Річ у тім, що кожне покоління входить у життя через соціалізацію та виховання у першу чергу на національних основах. Саме національно-культурні звичаї та традиції спрямовані на розвиток духовності людини, представника конкретного етносу, на засвоєння культурних цінностей, ідей і розширення знань, що перетворюють їх творчі здібності, відродження досягнень духовності минулих століть. Досвід засвідчує, що у формуванні самосвідомості етносу велику роль відіграє культура як специ-

²⁵⁸ Дорогань С. О. Українська література у формуванні світогляду майбутнього вчителя / С. О. Дорогань // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, – 2004. – № 39. – С. 195.

фічна форма життєдіяльності людського суспільства яка включає в себе і педагогічну культуру²⁵⁹. Національна складова педагогічної діяльності має в українського етносу глибокі коріння. Із давніх часів наші предки усвідомлювали важливу соціальну функцію вчителя. Київські князі зверталися до Константинополя зі словами: «Земля наша охрещена, а нема в нас учителя, який би нас учив, і повчав, і витолковував святі книги. Не розуміємо ми ні грецької, ні латинської. Ті ж нас учать так, а інші – інак, тому то не розуміємо ми написання букв, ані значення їх. Пришліть-но нам учителів, які можуть нам розказати [про] книжні слова і їх суть»²⁶⁰. Кирило і Мефодій були одними з тих, хто започаткував освітньо-учительські традиції в Україні, які ґрунтуються на жадобі до знань, усвідомленні важливості освіти й просвітництва для суспільного й індивідуального буття.

Упродовж століть в Україні розвивалися гуманістичні ідеї навчання і виховання. Виховання високих моральних якостей, духовності, етичного ставлення до сім'ї, роду, держави вважали вищою метою освіти, науки ще Митрополит Іларіон («Слово про закон і благодать»), літописець Нестор («Повість временних літ»), Володимир Мономах («Повчання дітям»), Никон, літописці Київської Русі. Гуманістичні ідеї виховання зустрічаються і в спадщині Г.Сковороди, який вважав, що основа світу і справжньої людини – духовна, що усі люди народжуються талановитими, але кожен талановитий по-своєму, що завданням освіти та виховання є допомогти кожному пізнати себе, бо тільки так можна прийти до щастя, найефективніше служити людям, Вітчизні. В цьому було відтворення філософії освіти Платона з його «Кожному своє», однак Сковорода зумів знайти власне українські корені цієї воістину універсальної гуманістичної ідеї²⁶¹.

Як за всіх часів, так і сьогодні бути вчителем – не тільки велика честь, а й висока відповідальність за долю нації. Все починається зі школи, а в школі все починається з учителя. Сучасний вчитель повинен прагнути втілити в собі якості ідеального педагога, постійно працювати над самовдосконаленням, спрямовувати навчально-виховну діяльність в русло інтелектуального посилення нації, формувати нову генерацію свідомих громадян

²⁵⁹ Редькіна Л. І. Етнопедагогічні традиції виховання підростаючого покоління у караїмів Криму: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Л.І. Редькіна; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2006. – С. 11.

²⁶⁰ Юрченко В.І. Проблеми підготовки вчителя національної школи: етнопсихологічний ракурс / В. І. Юрченко // Освіта і управління. – 2004. – Т. 7. – С. 106.

²⁶¹ Дорогань С. О. Українська література у формуванні світогляду майбутнього вчителя / С. О. Дорогань // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, – 2004. – № 39. – С. 196.

України²⁶². У зв'язку з цим досить актуально звучить заклик В'ячеслава Липинського про необхідність об'єднання на ґрунті пробудження почуття солідарності та єдності між усіма постійними мешканцями української землі попри відмінності їхнього етнічного походження, соціальної належності, віросповідання тощо. Він вважав, що національно-політична ідентичність визначається не етнічним, расовим чи релігійним походженням, а територією, на якій людина живе і працює²⁶³. Українцем є кожен, хто хоче, щоб Україна перестала бути колонією, щоб із різних її племен, рас і вір постали один народ і держава. Він закликав різні соціальні групи, національності, вірних різних Церков до єдності в ім'я творення такої держави. Патріотизм в його розумінні є любов'ю до своєї землі та усіх її мешканців попри різниці в їх національній чи релігійній належності. На його думку, брак такого патріотизму завжди відігравав, і зазначимо – відіграє, деструктивну роль у творенні української державності.

Тому в педагогічних університетах – основних осередках підготовки вчительських кадрів – значна увага повинна приділяється різноманітним формам становлення, виховання і самовиховання світоглядної культури майбутнього вчителя. Останнє досягається розвитком наукової та науково-методичної діяльності професорсько-викладацького складу, ефективно організованою виховною роботою, шляхом стимулювання соціально-творчої та організаційної активності студентів. Однак, системність і цілеспрямованість світоглядного впливу на студентів-майбутніх педагогів поза всяким сумнівом забезпечує, насамперед, навчальний процес. Відбір оптимального змісту навчання, його трансформація відповідно до викликів епохи, новітніх здобутків сучасної науки, культури і соціальної практики є, таким чином, першим і головним завданням підвищення ефективності процесу формування світоглядної культури майбутнього вчителя²⁶⁴.

Треба зазначити, що підвалини соціалізації особистості майбутнього вчителя закладаються задовго до стадії професійного самовизначення й періоду становлення як фахівця. З ранніх літ своєрідний ментальний стиль родини, її інтимно-моральна атмосфера сприяють трансформації в глибинне підсвідоме дитини певної системи морально-духовних надбань і

²⁶² Андрущенко В. Формування особистості вчителя в сучасних умовах / В. Андрущенко, І. Табачек // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 66.

²⁶³ Бебик В. Територіальний патріотизм – передумова державотворення (звертаючись до поглядів В'ячеслава Липинського) / В. Бебик, О. Самойленко // Віче. – 2007. – № 7-8. – С. 66.

²⁶⁴ Дорогань С. О. Українська література у формуванні світогляду майбутнього вчителя / С. О. Дорогань // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, – 2004. – № 39. – С. 197.

персоніфікованих батьками оцінних еталонів. При цьому закладається духовна основа життя: любов до людей, довіра до навколишнього світу, оптимізм щодо себе й інших, почуття обов'язку й відповідальності. Все це зазвичай складає гуманістичну складову структури особистості вчителя.

Актуальним напрямком є розвиток полікультурної освіти в Україні. Питому вагу в процесах реформування національної освіти становлять проблеми національної культури, самосвідомості. Освітній рівень української молоді суттєво впливає на рівень культурних інтересів і потреб, тобто необхідним є постійний взаємозв'язок процесів освіти і культури. Із здобуттям освітньої підготовки молодь підвищує свій культурний рівень, тому значення полікультурного компонента в змісті освіти зростає, спостерігається зсув культурних уподобань у бік таких, задоволення яких вимагає певних вольових та інтелектуальних зусиль, відхід від спрощених видів культурної діяльності, характерних для молоді з низьким рівнем освіти²⁶⁵.

У підготовці нового вчителя важлива також **роль національної ідеї**, як засіб консолідації нації та своєрідна мета, суспільний ідеал, до досягнення якого в майбутньому прагне нація. Національна ідея має бути фактором, що об'єднує в суспільстві і різні прошарки населення, і різні покоління. Система освіти у загальному вигляді має за мету, перш за все, передачу соціального досвіду зі здобування знань, а не тільки самі знання. Тому становлення української державності, утвердження національної ідеї, набуття особою етнічної ідентичності невіддільне від розвитку, освітньої системи. Освіта, як визначено «Національною доктриною розвитку освіти в Україні», повинна мати гуманістичний характер і ґрунтуватися на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності. Важливою умовою досягнення цієї мети є підготовка нової генерації педагогічних та науково-педагогічних кадрів, яким буде притаманний дух нашого народу, його самобутній менталітет. Національній школі потрібні фахівці високоосвічені й високодуховні, соціально активні й національно свідомі, здатні виплекати з кожної дитини індивідуально самобутню особистість на основі цінностей вітчизняної і світової культур²⁶⁶.

Українська нація продовжує переживати докорінні революційні трансформації. Історія свідчить – будь-яка країна здатна піднятися з руїни

²⁶⁵ Дорогань С. О. Українська література у формуванні світогляду майбутнього вчителя / С. О. Дорогань // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, – 2004. – № 39. – С. 198.

²⁶⁶ Юрченко В.І. Проблеми підготовки вчителя національної школи: етнопсихологічний ракурс / В. І. Юрченко // Освіта і управління. – 2004. – Т. 7. – С. 113.

тільки якщо вона спирається на власну національну ідею, а її народ є самодостатнім у духовному плані, що і забезпечує поступальний внутрішньополітичний розвиток та надійний захист від зовнішньої експансії²⁶⁷. Національна ідея, як інтегративний фактор створює підґрунтя для розвитку національної свідомості, але її формулювання та впровадження неможливо без створення в суспільній свідомості такого компонента як патріотизм.

Вимоги до вчителя, які висувають держава і суспільство, полягають також у тому, щоб педагог своєю творчою діяльністю у процесі навчально-виховної роботи мав змогу проектувати розвиток особистості, чітко уявляв, яким повинен стати його вихованець як громадянин незалежної України. Для досягнення найважливішої мети національного виховання – формування свідомого громадянина-патріота – вчитель має створювати умови для всебічного та гармонійного розвитку особистості, сформувати основи громадянської свідомості, активності, відповідальності. Чільне місце в цьому процесі посідає формування громадянської відповідальності, яка передбачає добровільний вибір особистістю поведінки, що відповідає таким важливим категоріям, як обов'язок, ініціативність, дисциплінованість, самостійність, вимогливість, принциповість²⁶⁸. Але ж для формування громадянської відповідальності учнів вчитель сам повинен бути активним громадянином, усвідомлювати національну ідею як мету розвитку суспільства та особистості.

Національна ідея, – зазначає Ю. Канигін, – це те, що об'єднує народ, гуртує і надихає його на подвижництво; це духовна концентрація національної свідомості, розуміння народом суті свого існування, свого призначення. Для українців, це:

- незалежність (самостійність);
- державність;
- соборність.

На цих трьох «китах» ґрунтується одвічна українська мрія, невмируща національна ідея²⁶⁹.

Традиційно в літературі визначення поняття «національна ідея» залежить від того, як ми розуміємо процеси етногенеза і націогенеза, ба-

²⁶⁷ Петрик В. М. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: Монографія (навчальний посібник) / В. М. Петрик, С. В. Сьомин: За ред. З. І. Тимошенко. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – С. 165.

²⁶⁸ Табачек І. В. Формування та розвиток особистості сучасного вчителя: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.10 / І. В. Табачек; Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2005. – С. 12.

²⁶⁹ Канигін Ю. Українська мрія / Ю. Канигін, З. Трачук – К.: Лексикон, 1996. – С. 73.

зову категорію нація, яка є підставою, оскільки ґрунтується на тривалій інтелектуальній традиції з'ясування її змісту. Тобто, які з об'єднувальних чинників (політичні, економічні, культурні, релігійні, правові) вважаються суттєвими стосовно певної нації. Нація, віддзеркалюючи багатство етнопсихологічних, культурно-історичних і соціально-побутових форм людства, уособлює його горизонтальну диференціацію. Саме нація, на відміну від соціальної страти, класу, демографічної, конфесійної чи іншої групи, є наймасштабнішою і найстійкішою внутрішньо структурованою групою інтересів, спроможною витворювати окреме суспільство. В сучасному світі роль націй неухильно зростає, оскільки вони все виразніше виступають як базові елементи людської спільноти, головні дійові особи політики та історичного процесу. Нація, як спільнота етнополітична, характеризується високим рівнем консолідації, самоусвідомлення і прагнення до творення власної національної держави²⁷⁰. З таким визначенням неможливо не погодитися, але серед перелічених чинників, що об'єднують чи не на перше місце потрібно ставити освіту, як фактор не тільки наслідування поколінь, а відтворення певного типу формування соціального досвіду, притаманний певній нації, своєрідний національний світогляд, що буде лежати в основі як національної ідеї так і її віддзеркаленні у індивідуальній свідомості.

Джерела українського дискурсу національної ідеї досить глибокі. О. Забужко справедливо зауважує, що філософська рефлексія над національною ідеєю була єдиною прямою, нічим не опосередкованою формою самопізнання української національної спільноти. «Вона була дослівно занурена – і, відповідно, розчинена – в товщі тих інтенсивних культурних процесів, котрими напівпробуджений до історичного життя український народ намагався об'єктивувати суверенітет свого духовного буття...»²⁷¹. Водночас матеріали соціологічних опитувань однозначно засвідчують, що фундаментальні розколи, притаманні сьогодні масовій свідомості в Україні, пов'язані, передусім, з глибокою соціокультурною кризою, котра спричиняє втрату стратегічних орієнтирів суспільного розвитку. На нашу думку, в публічному дискурсі щодо національної ідеї на свідомому чи напівсвідомому рівні якраз і відбувається пошук соціокультурного підґрунтя інтеграції українського суспільства.

²⁷⁰ Медвідь Ф. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 36.

²⁷¹ Ромашко О. Українська національна ідея в дзеркалі преси / О. Ромашко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С. 118.

Національну ідею не можна зрозуміти без врахування особливих умов життя народу протягом його історії. Вона відображає глибинний рівень національної свідомості, виступає всіма формами рефлексії нації (людини) над питаннями сутності національної спільноти та сенсом її існування. Вона відображає також сукупність ціннісних орієнтацій нації, спрямування мислення народу, здатність відчувати і діяти суголосно з національними інтересами. Національна ідея як своєрідний духовний стан народу, його менталітет, формується залежно від традицій, культури, всього середовища буття людини і водночас сама впливає на них. Реалізація національної ідеї постає як національний ідеал, що має інтегративний характер і спрямовується на позитивний результат. На підґрунті національної ідеї відбувається національна мобілізація, потенційна чи реальна участь людей, що належать до певної нації, у спільних діях.

Найяскравішим ціннісним вираженням самобутніх індивідуально-національних рис особистості є національні особливості світогляду, світосприймання та світорозуміння, котрі формують національну унікальність життєвих позицій та активності людини²⁷².

Безперечно, слід враховувати, що завдання штучного конструювання національної ідеї завжди мало і сьогодні має як своїх прихильників, так і затятих супротивників. Останні, посиляючись на історичні факти, підкреслюють, що природна національна ідея може бути сильнішою і довговічнішою навіть за саму державність. Інші дослідники слушно вважають, що у нас поступово проблема обирання народом бажаного суспільного устрою країни стала об'єктом політичних спекуляцій, сучасної міфотворчості та відвертої демагогії. Тому сьогодні говорити про роль національної ідеї у навчанні та вихованні як учнів так і вчителів треба вкрай виважено, оскільки освітні технології закладають фундамент на майбутнє, а в запеклих дискусіях про національну ідею неважко скотитися до націоналізму та нетерпимості.

Взагалі будь які інновації в освіті повинні бути ретельно виважені. Не завжди безоглядна інноваційна діяльність несе тільки позитивні наслідки, а відкидання традицій теж не завжди доречно. Традиції та інновації завжди знаходяться у діалектичному зв'язку, оскільки ці категорії існують та розвиваються за законами діалектики. Вони, як протилежності не існують одна без одної, взаємно переходять одна в одну та постають умовою розвитку не тільки освітньої системи, а й суспільства взагалі. У зв'язку із зазначеним потрібно визначити **діалектику традиційного та інноваційного у підготовці сучасного вчителя.**

²⁷² Медвідь Ф. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С.42.

Традиційна компонента постає у значущості ідей національної народної педагогіки через народну мудрість та традиції. «Вік живи – вік учись», – говорить народна мудрість. Водночас, народна дидактика пройнята життєрадісним духом, глибокою вірою в інтелектуальні можливості людини. Це передається, зокрема, закликотом: «Не кажи – не вмію, а кажи – навчусь». «До нас в науку – ми навчимо» – вселяється педагогічний оптимізм тому, хто прагне навчатися. У традиціях українського народу було вшанування особи вчителя, який користувався заслуженим авторитетом. «Шануй учителя, як родителя!» – таку настанову давали дитині, яка вперше йшла до школи²⁷³. Ці та подібні традиції вкрай необхідно зберегти в системі освіти та підготовки сучасного вчителя.

Інноваційність – основна риса постіндустріального суспільства. Для підготовки професіоналів з інноваційним мисленням потрібна така система вищої освіти, яка відповідає потребам особистості, здатної реалізувати себе в постійно змінному суспільстві, яка, долаючи притаманний їй консерватизм, стає гнучкою, націленою на дотримання таких принципів, як органічна єдність наук, що забезпечує широту світогляду; єдність навчання досліджень та просвіти; єдність масового навчання з індивідуалізацією виховання; єдність у різноманітності; свобода творчості у процесі досліджень, викладання та навчання; самооновлення шляхом підготовки вчених-викладачів; повнота пропонованого наукового знання; автономія при достатньому державному фінансуванні; поширення культурних традицій; індивідуалізація форм навчання за темпом засвоєння знань; кооперація навчання за різними типами та рівнями; толерантність та повага до культурних відмінностей; регіональна відмінність; вільний відповідальний вибір; розширення нерегульованої соціальної діяльності; демократичне виховання; перехід від кількісного зростання до якісного розвитку; формування гуманітарних традицій через принципи різноманітності, наукового аналізу, індивідуальної відповідальності, забезпечення свободи вибору, принципівість та вимогливість, повага до унікальності і дух жорстокої конкуренції, науковість, гуманізм, демократизм, поступовість та неперервність, рівність можливостей²⁷⁴.

Діалектичне поєднання традицій та інновацій у навчальному процесі створює оптимальний результат підготовки нового вчителя. За визначенням науковців структура професійної діяльності педагога містить у собі мотиваційно-ціннісну, змістовну й процесуальну складові, що передбачає

²⁷³ Юрченко В.І. Проблеми підготовки вчителя національної школи: етнопсихологічний ракурс / В. І. Юрченко // Освіта і управління. – 2004. – Т. 7. – С. 104.

²⁷⁴ Мещанінов О.П. Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні: Монографія / О. П. Мещанінов. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 197.

володіння системою особистісних якостей і соціально-психологічних рис, педагогічною технологією, наявність високого рівня освіченості, педагогічних здібностей і творчого потенціалу. Розроблена О. Морозом та В. Юрченко²⁷⁵ психолого-педагогічна модель сучасного вчителя національної школи включає в себе:

- • Загальногромадянські риси: громадянська активність задля творення Української держави; національна самосвідомість, патріотизм і толерантність щодо інших народів і культур; володіння українською мовою як державною; соціальний оптимізм, відповідальність і працелюбність.
- • Морально-педагогічні якості: любов до дітей і потреба взаємодіяти з ними; принциповість і стійкість переконань; високий рівень загальної та психологічної культури; чесність і щирість стосунків, гуманістичне налаштування на взаємини з дітьми; дисциплінованість і вимогливість, справедливість і об'єктивність.
- • Індивідуально-психологічні особливості: професійно-педагогічна спрямованість; висока інтелектуально-пізнавальна зацікавленість і допитливість; позитивна «Я-концепція», професійна ідентичність, високий рівень домагань; емоційна стійкість, витримка й самовладання; саморегуляція, самостійність і діловитість у досягненні життєво важливих цілей; педагогічні якості (педагогічна витримка та працездатність; педагогічна спостережливість; педагогічна увага; педагогічна інтуїція; педагогічний такт).
- • Фахова компетентність і спеціальна підготовка: ґрунтовні знання із загальноосвітніх і фахових дисциплін; педагогічне спрямування наукової ерудиції; володіння ефективною педагогічною технологією; уміння користуватися сучасною комп'ютерною технікою.
- • Психолого-педагогічні здібності: проектування цілей навчання та прогнозування шляхів особистісного становлення дитини; конструювання методичних підходів і здатність передбачати можливі результати; педагогічна творчість; адекватне сприйняття вихованця та безумовне прийняття його як особистості; педагогічний оптимізм; духовно-виховний вплив на дитячий колектив і особистість дитини, організація ефективної педагогічної взаємодії з ними; соціально-перцептивні та комунікативні здібності (комунікабельність; гнучкість і швидкість мислення у педагогічних ситуаціях; висока культура мови та мовлення – фонетична чіткість, лексична науковість і то-

²⁷⁵ Мороз О. Г. Педагогіка і психологія вищої школи: Навч. посіб. / О. Г. Мороз, О. С. Падалка, В. І. Юрченко. – К., 2003. – С. 32–34.

чність, експресивність, емоційність і виразність; володіння мімікою, тоном голосу, поставою, рухами та жестами).

Учені вважають, що потрібно змінювати традиційну парадигму педагогічного навчання. Шкільним закладам, які перебувають у стані оновлення, потрібні вчителі, які здатні оцінювати, освоювати, використовувати та розробляти інноваційні проекти. З. Абасов слушно вважає, що передача студентам достатньо визначеної кількості знань передбачає установку майбутнього вчителя в професійній діяльності. «Знання, вміння та навички є лише засобом професійно-особистого становлення вчителя. ... Такий педагог розглядає себе в першу чергу як викладач-предметник, головна задача якого полягає в озброєнні учнів передбаченим програмою об'ємом знань»²⁷⁶. Таким чином, інноваційна діяльність вчителя повинна базуватися на традиційних складових педагогічного процесу, на ідеалах народної педагогіки, але виключати бездіяльність, обмеженість та парадигму передавання знання змінити на парадигму самостійного опанування методів надбання знань.

Останнім часом відбувається актуалізація релігійного чинника в системі освіти. За результатами соціологічних досліджень від 66 до 86 відсотків наших співгромадян декларує свою релігійність. Серед релігійних спільнот виразну чисельну перевагу за кількістю прибічників мають православні церкви Київського та Московського патріархатів – сумарно до 50 відсотків опитаних, а також Греко-католицька церква – 7,8 відсотків²⁷⁷. Україна на законодавчому рівні закріпила положення про те, що всі громадяни країни незалежно від їхнього конфесійного, етнічного та іншого походження є рівними. Українська держава гарантує всім національним і релігійним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права незалежно від їхньої національної чи конфесійної належності, забороняючи будь-яку дискримінацію за національною чи релігійною ознакою.

Релігійна складова освіти може розглядатися із двох боків: як створення специфічних навчальних закладів та введення релігійного компоненту до загальної, спеціальної та вищої освіти, яка носить світський характер. Створювати духовні навчальні заклади мають право тільки релігійні управління і центри, котрі мають зареєстровані статuti з відповідними

²⁷⁶ Абасов З. Подготовка к инновационной деятельности / З. Абасов // Педагогика. – 2002. – №3. – С. 106.

²⁷⁷ Оцінка етно-релігійної толерантності в українському суспільстві: Оперативно-аналітичний відділ НІСД // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor_3/01.htm#a1

положеннями, згідно яких це релігійне управління (центр) вправі створювати духовні навчальні заклади. Це стосується і зарубіжних релігійних центрів, що мають свої представництва в Україні²⁷⁸. Інший бік – релігійний компонент у загальній та вищій освіті. Його розглядають також у двох аспектах: як історико-релігієзнавчий (це полягає у створенні знань про історію різноманітних релігій, їх роль у розвитку суспільства, їх значення та порівняльний аналіз, тобто створення людини знаючої) та як суто релігійний (це полягає у вивченні християнських догматів, традицій, тобто створення людини віруючої). Для виконання першого аспекту потрібні значні наукові та методичні доробки, формування відповідних викладацьких кадрів. Саме тому здебільшого на практиці релігієзнавчі аспекти практично відсутні. На це є кілька причин, з яких виокремимо найважливіші:

- недостатність методологічної бази;
- недостатність відповідності програм щодо підготовки майбутніх учителів дисциплін галузі «Суспільствознавство» до сучасних вимог щодо обсягу та характеру знань;
- тяжіння до оперування нейтральними або однозначними темами;
- поверхневий аналіз історичних подій, наслідків та тенденцій, що не торкається сфери суспільних та культурних змін²⁷⁹.

Звичайно, можна говорити й про інші проблеми, як то недостатнє матеріальне забезпечення шкіл (підручниками, наочними матеріалами тощо), проте, найвагомішою проблемою на сьогодні є нерозуміння переважною більшістю важливості врахування релігійних чинників не лише для виховання, духовної сфери, але й для розуміння сучасної ситуації в соціумі, в тому числі й для пояснення політико-економічних реалій.

На думку М. Лагодича для прискорення процесу задекларованої урядом взаємодії світської та релігійної освіти й виховання, у світських навчальних закладах потрібно:

- у вузах, що займаються професійною підготовкою вчителів потрібно відкрити відділення релігійної педагогіки;
- розробити та запровадити в середній і вищій школі програм релігійного навчання, побудованих на засадах релігійної толерантності та принципах не обов'язковості;

²⁷⁸ Петрик В. М. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: Монографія (навчальний посібник) / В. М. Петрик, С. В. Сьомин: За ред. З. І. Тимошенко. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – С. 162.

²⁷⁹ Кришмарел В. Ю. До питання про впровадження релігієзнавчого компоненту в курс «Історія України» (10 – 11 класи) / В. Ю. Кришмарел // Зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту. – Ч. 1. – 2011. – С. 129.

- об'єднати та координувати зусилля педагогів, богословів і релігієзнавців в області науково-методичної і дослідницької роботи;
- сприяти підвищенню кваліфікації вчителів, які займаються релігійним вихованням у школі шляхом організації семінарів, лекцій, видання методичних посібників;
- організувати колоквиуми та круглі столи з вітчизняними та закордонними фахівцями на предмет впровадження та розвитку релігійної²⁸⁰.

Одночасно з цим, держава повинна забезпечити своїм громадянам право і можливість задовольняти свої духовні потреби на умовах рівності для всіх соціальних, національних, конфесійних груп населення. Без цього неможливий розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу. У Конституції України зазначено: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність... Церква і релігійні організації відокремлені від держави... Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова»²⁸¹.

Історія українського народу тісно прив'язана до історії Української Православної Церкви. Важко переоцінити тисячолітній внесок Християнства у формування ментальності нашого народу. Одним із напрямків культурницької діяльності Православної Церкви в Україні була її освітня діяльність. У побудові сучасних церковно-державних відносин, віруючими та невіруючими громадянами актуальною є наявність, з одного боку, форм оптимальної взаємодії світської та релігійної освіти й виховання, з іншого, – припустимих меж впливу релігійного виховання на освітній процес, здійснюваний у світських навчальних закладах²⁸².

Природовідповідність людини, викристалізована античною філософією, досить довго слугувала ідеалом вчителя, його світоглядної та моральної позиції, загальної культури. Їй на зміну прийшов ідеал християнський,

²⁸⁰ Лагодич М. Релігійна освіта в Україні: сучасний стан та її перспективи / М. Лагодич // Труди Київськ. Духовної акад. Богословсько-історичний щорічник Київської Духовної Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К., 2005. – № 2 (2). – С. 265-269.

²⁸¹ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Просвіта, 1996. – С. 14.

²⁸² Лагодич М. Релігійна освіта в Україні: сучасний стан та її перспективи / М. Лагодич // Труди Київськ. Духовної акад. Богословсько-історичний щорічник Київської Духовної Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К., 2005. – № 2 (2). – С. 267.

де визначення ідеальної людини здійснювалося крізь призму християнської моралі. Абсолютним ідеалом виступив образ Ісуса Христа, оскільки Боголюдина втілювала такі чесноти, як любов до ближнього, доброту, чесність, мудрість, самопожертву. Згаданий ідеал аж до початку ХХ століття слугував універсальним орієнтиром підготовки вчительських кадрів. Релігійна криза, пов'язана з посиленням церковного формалізму, породила інше бачення як ідеалу людини, так і вчителя. Філософи матеріалістичного спрямування відштовхувалися від потреб практики, зокрема, такого соціального класу, як пролетаріат. У марксистській філософії та педагогіці поступово утвердився ідеал героя-революціонера, характерними рисами якого виступали мужність, сміливість, відданість справі боротьби, самопожертва²⁸³.

Останнім часом надзвичайно актуалізувалася в Україні проблема інкорпорації релігійного компонента в систему світської освіти. Ця проблема систематично піднімається і на зустрічах Президента України з представниками церков, у засобах масової інформації. Суттєво впливає на актуалізацію цієї проблеми екстраординарна значущість як для держави, так і для релігійних організацій такої важливої сфери буття українського соціуму, як освіта. Саме тут найбільш чітко перетинаються їхні інтереси. Адже в царині освіти виховуються, формуються інтелектуально і морально громадяни як «Граду земного», так і певною мірою «Граду Божого». Тому не дивно, що релігійні організації активізували свої зусилля щодо уможливлення своєї присутності в загальноосвітньому просторі держави. Публічне обґрунтування ними цього прагнення не викликає заперечень. За своєю суттю воно спрямоване на зміцнення засад морально-етичного виховання покоління, яке підростає, утвердження християнських у своїй основі духовних, моральних і культурних цінностей. Але акцент робиться саме на християнській етиці, на необхідності формування християнського світогляду. І, що характерно, при цьому практично заперечується важливість загальнолюдських духовних і моральних цінностей²⁸⁴.

При цьому, із змісту вищої освіти, яка забезпечує підготовку фахівців і для системи дошкільної, загальної середньої освіти, вихолощені спекурси духовно-морального спрямування, які б виховували молодь на кращих християнських традиціях, сприяли б зміцненню духовної життєдіяльності

²⁸³ Табачек І. В. Формування та розвиток особистості сучасного вчителя: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.10 / І. В. Табачек; Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2005. – С. 10.

²⁸⁴ Бабій М. Релігійний компонент у світській школі за умов свободи совісті: український і міжнародний правовий контекст / М. Бабій // Філософія освіти. – 2006. – № 1. – С. 209.

та життєтворчості особистості, її духовному єднанню, а богословські знання в умовах кризи і глобалізаційних процесів у значній мірі слугували формуванню духовного стану громадянського суспільства. Саме три універсалії повинні бути цементуючими у сучасному університеті: наука, знання як плід продуктивного спілкування зі світом і з Богом на основі глибинного прагнення до істини, краси, справедливості, християнської любові та досліджень як на публічному, так і особисто церковному рівнях. Сучасний український філософ О. Філоненко стверджує: «Коли богослов'я існує всередині університету, процес підтримки й продуктивності один одного взаємні. Наука завдяки присутності богослов'я в університеті може одержати публічні дискусії про єдність і гармонізацію людського знання; богослов'я, церковне богослов'я, входячи в університет, отримує безсумнівну перевагу, тому що воно зустрічається із загубленими з відомих причин богословськими науковими стандартами, які необхідно повертати»²⁸⁵.

Щодо форм надання релігійних знань, то думки науковців в цілому збігаються щодо доцільності загально просвітницької, культурологічної, етичної спрямованості релігійних навчальних дисциплін. Варто погодитися з трьома основними формами надання релігійних знань, які визначає І. Понкін²⁸⁶. Він характеризує релігійно-культурологічну освіту як цілеспрямований процес набуття знань про конкретне релігійне віровчення, культуру і життя певної релігії. Релігієзнавча освіта пов'язується з викладанням порівняльного аспекту знань про існуючі віровчення, їх особливості, практику, основні події та історично значущих осіб, історико-політичну і соціально-культурну роль релігії як явища соціального життя. Змішана форма навчання подається як поєднання релігійно-культурологічної і релігієзнавчої – етноконфесійна освіта, що одночасно з загально просвітницькими релігійними знаннями прилучатиме учнів до духовно-моральних цінностей і культури традиційної релігії як невід'ємної частини національної культури²⁸⁷.

Освіта – це, насамперед, діяльність здійснювана професійно підготовленими особами, що покликана передавати доктрини, досвід, практику, а також здійснити підготовку педагогічних кадрів для системи освіти. Серед

²⁸⁵ Бойко О. Інтерв'ю з Олександром Філоненко. „Я думаю, що ВАКівське визнання якоїсь спеціальності – це перший крок... [Електронний документ] – Режим доступу: risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/371...

²⁸⁶ Понкин И. В. Правовые основы светскости государства и образования / И. В. Понкин. – М.: Про-Пресс, 2003. – 416 с.

²⁸⁷ Романова О. Релігійний компонент в системі освіти: підходи до державного регулювання / О. Романова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6 (21). – С. 59.

найбільш важливих функцій, що властиві конфесійній освіті, можна виокремити наступні: 1) природне відтворення релігійності; 2) залучення за допомогою релігійної освіти та виховання нових вірних до складу тієї або іншої конфесії; 3) соціалізація особистості протягом усього життя; формування і розвиток духовно-моральної культури, вплив на культуру нерелігійних людей, насамперед – їхні морально-патріотичні позиції; 4) вдосконалення спеціалізованої релігійної освіти, котра б спиралась на позитивний досвід минулого та сучасні науково-методичні досягнення²⁸⁸.

Ведучи мову про спроби інкорпорації релігійного компонента в систему освіти, маємо брати до уваги й світський характер нашої держави й освіти. Маємо достатньо прикладів, коли цей важливий принцип, це й своєрідний статус-кво у ставленні нашої держави до світоглядних уподобань своїх громадян порушується, зокрема через освячення, ритуалізацію релігійними організаціями державних заходів, зокрема й під час офіційного відкриття нових шкіл і навіть кабінетів у державних установах тощо. У цьому разі забувається фундаментальне правило: базова цінність демократичного суспільства – світськість. Екстраординарною особливістю вияву останньої є світоглядна нейтральність держави, яка розповсюджується не лише на релігію, але й на інші типи світогляду.

Світська держава має забезпечувати такий стан речей, за якого ніяка конфесія (велика чи мала, «традиційна» чи «нетрадиційна»), а тим більш ніяка владна структура, не могли б нав'язувати будь-кому (зокрема батькам, дітям, віруючим, атеїстам) певні конфесійне обґрунтовані моральні, культурно-духовні засади, певну віросповідну ідентичність.

Світськість у контексті функціонування системи державної освіти має забезпечити набуття дітьми «інтелектуального інструментарію», який сприяв би формуванню їхньої здатності до самостійного мислення і вільного самовизначення у духовній, світоглядній сфері. Тому учні, студенти, вчителі безперечно, повинні мати ґрунтовні наукові знання про релігію, її конфесійні вияви, напрями, течії, знати їх історію, базові положення їх вчень, моральні настанови. Збагачення знаннями про релігії в системі загальної і вищої освіти повинне дати майбутнім громадянам України «якісний інтелектуальний багаж», на базі якого вони могли б вільно виносити свої судження щодо релігійних питань, зокрема і морально-етичного виміру. Цьому може сприяти викладання релігійно-пізнавальних, релігієзна-

²⁸⁸Лагодич М. Релігійна освіта в Україні: сучасний стан та її перспективи / М. Лагодич // Труды Київськ. Духовної акад. Богословсько-історичний щорічник Київської Духовної Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К., 2005. – № 2 (2). – С. 265.

вчих дисциплін в усіх навчальних закладах. Християнський, а також інші конфесійні компоненти морально-етичного вчення повинні знайти своє повноцінне відображення в курсі морально-етичних предметів з кореляцією для різних вікових груп. Однак викладання релігієзнавчих курсів має бути позаконфесійним²⁸⁹.

Крім того, за зазначених вище умов зростає загроза проникнення в систему освіти нетрадиційних релігій та їх руйнівний вплив. На порозі третього тисячоліття нові ознаки відродження релігійного життя виявилися не тільки в зверненні до ортодоксального віровчення, відновленні ustalених релігійних традицій. Це також пошук нових цінностей, духовних орієнтацій з допомогою нових релігій. Часто серед них виявляються еклектичні синкретичні вчення, які становлять строкату суміш елементів традиційних релігій, а також окультизму, спіритизму, теософії²⁹⁰. За даними Державного комітету у справах релігій, за станом на кінець 2008 р. в Україні діє понад 550 новітніх релігій майже 30-ти віросповідних напрямів переважно закордонного походження²⁹¹.

Прагнучи побудувати демократичне суспільство, Україна проголосила одним із своїх державотворчих принципів забезпечення права кожного громадянина на свободу світогляду і віросповідання. Однак, необмежене розповсюдження неорелігійних культів значною мірою ставить під загрозу як безпеку людини, так і національні інтереси України, а саме: впливаючи через свою паству на загальну соціально-політичну ситуацію в Україні, формується електоральна поведінка населення та громадська думка; діяльність цих організацій загалом не сприяє відродженню національної самосвідомості українського народу, збереженню й розвитку його історичних традицій і культури; така діяльність є дестабілізуючим фактором у міжконфесійній ситуації, підриває систему народної освіти, поширює серед населення вірування, пов'язані з псевдомедичними та знахарськими способами лікування, негативно впливає на психічне здоров'я населення.

²⁸⁹ Бабій М. Релігійний компонент у світській школі за умов свободи совісті: український і міжнародний правовий контекст / М. Бабій // *Філософія освіти*. – 2006. – № 1. – С. 212.

²⁹⁰ Лубський В. Релігієзнавство: Навч. посіб. / В. Лубський. – К.: Вілбор, 2002. – С. 314.

²⁹¹ Слободинська О. А. Активність нетрадиційних релігій в українському суспільстві / О. А. Слободинська // [Електронний документ] *Соціум. Наука. Культура. Матер. восьмої міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* – Режим доступу: intkonf.org/kin-slobodiska-oa-aktivnist-netradits

Тому важливо на державному рівні захистити гуманітарну сферу національних інтересів держави, особливо щодо релігійних відносин²⁹².

На сьогоднішній день дуже поширилися так звані нові культу або релігії «Нового віку». Ці новоутворення в духовному житті західного суспільства в 60-ті роки виникли і поширилися у США, а згодом і у Західній Європі, на даний момент вони наявні і в Україні. Нетрадиційна релігійність небезпідставно може розглядатися як симптоматичний прояв глибоких кризових процесів в ідеології і масовій свідомості людей, як несподівані метаморфози, що їх переживає релігія в сучасну епоху. Певним чином ці культу можна розглядати як єдину ідейно-політичну течію, як продукт сучасного етапу розвитку суспільства, породжений спільними причинами, і тому мають спільні характерні риси і особливості²⁹³.

До головних ознак нетрадиційних релігій можна віднести: 1) Очолює релігійну громаду харизматичний лідер, який вважає, що він нібито покликаний виконувати роль нового месії. 2) Лідер створює власну релігійну громаду, яку називає «сім'єю», «комуною», «місією», «колонією» або «центром». У цій релігійній громаді лідера називають «батьком» або «вчителем», «гуру». Він має необмежену владу. 3) Лідер, як головний керівник релігійної громади, встановлює обов'язкові правила та норми поведінки членів громади, що оголошуються священними. Сам лідер не обов'язково дотримується встановлених правил і живе в значно кращих умовах, ніж його послідовники. 4) Релігійна громада дотримується, як правило, апокаліптичних поглядів на світ, її члени відмовляються від власного майна на користь релігійної групи, змінюють місця проживання, а також власні імена. 5) Члени релігійної громади в основному ізолюються від зовнішнього світу за допомогою своєї техніки контролю за поведінкою віруючих. Це досягається максимальною насиченістю програми різними груповими заходами, що проводяться протягом доби. Участь в заходах такої програми розглядається віруючими та їх наставниками як зразок високої релігійної дисципліни²⁹⁴.

²⁹²Слободинська О. А. Активність нетрадиційних релігій в українському суспільстві / О. А. Слободинська // [Електронний документ] Соціум. Наука. Культура. Матер. восьмої міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. – Режим доступу: intkonf.org/kin-slobodiska-oa-aktivnist-netradits.

²⁹³Лубський В. Релігієзнавство: Навч. посіб. / В. Лубський. – К.: Вілбор, 2002. – С. 315.

²⁹⁴Слободинська О. А. Активність нетрадиційних релігій в українському суспільстві / О. А. Слободинська // [Електронний документ] Соціум. Наука. Культура. Матер. восьмої міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. – Режим доступу: intkonf.org/kin-slobodiska-oa-aktivnist-netradits

Згідно з існуючою типологією на сьогоднішній день відокремлюють сім груп нетрадиційних релігійних вірувань²⁹⁵:

- 1) Неохристиянські рухи на загальнохристиянській основі.
- 2) Релігії орієнталістського напрямку. Вони в основному репрезентовані неоіндуїзмом.
- 3) Езотеричні об'єднання.
- 4) Неоязичництво.
- 5) Синтетичні неорелігії.
- 6) Сайєнтологічні рухи.
- 7) Сатанізм.

Часто молоді люди не можуть знайти своє місце у житті. Звідси намагання віднайти нові духовні орієнтири. Ними і стають неокульти. Вони відкидають церковний деспотизм, пропонують своїм прибічникам йти богорівним шляхом самовдосконалення. У нових релігіях молодих людей приваблюють заклики до самотворчості, спасіння душ саме зараз, а не в потойбічному світі. Крім того, неокульти мають у своєму розпорядженні цілий арсенал методів психологічного залучення до своїх сект, уміння створити ейфорію щасливого життя.

Активізація релігійного містицизму викликана ускладненням і загостренням проблеми людини в сучасному індустріальному суспільстві. Переважна більшість людей, що не належать до «правлячої еліти», все частіше відчують своє повне безсилля в царстві «великого бізнесу», із зростаючою тривогою усвідомлюють безперспективність свого існування в умовах панування державно-бюрократичних інститутів всевладдя. Традиційні засоби маніпуляції свідомістю виявляються вже не в змозі вселити їм надію на позбавлення від тягот повсякденного існування, зберігати стійкість офіційних ідеологічних стереотипів і прийнятої системи ціннісних орієнтацій. Вони втрачають відчуття соціального оптимізму і все більше втрачають сам сенс життя²⁹⁶.

При розгляді причин поширення нетрадиційних релігій в країні слід говорити не лише про активність нових релігійних організацій і слабкості впливу православ'я, але і про пошуки сучасною людиною своєї ідентичності, сенсу і цілей існування, про його прагнення до самореалізації, до зміни і вдосконалення свого онтологічного статусу і сакрально-етичного рівня, про його потребу в реалізації свого творчого потенціалу, нехай на-

²⁹⁵ Лубський В. Релігієзнавство: Навч. посіб. / В. Лубський. – К.: Вілбор, 2002. – С. 316.

²⁹⁶ Балагушкин Е. Г. Нетрадиционные религии в современной России: морфологический анализ / Е.Г.Балагушкин. – М.: ИФРАН, 1999. – С. 44.

віль у формі надії знайти християнське обожіння або досягти Святих Небес буддистів. Не можна не відмітити потреби сучасної людини в надійній референтній групі, яка слугує критерієм його поведінки, в непохитних імперативах, нехай навіть у формі уявлень про свій зв'язок з абсолютним, трансцендентним початком, що визначає спрямованість життєдіяльності.

Як відзначає С. Аверінцев, «за вибором християнського, парахристиянського або внехристиянського сектантства найчастіше стоїть спрага відчувати себе в общині. У приході чоловік частенько достатньою мірою не відчуває солідарності і братських уз... Будь-яка секта дає їм відчуття участі в малому мікрокосмосі, де все один одного знають і всі солідарні»²⁹⁷. Загрозою для шкільної освіти є те, що діти та підлітки, згідно з особливостями власного психофізіологічного розвитку найчастіше відчувають непорозуміння та самотність, а тому є найкращою аудиторією для впровадження псевдорелігійних ідей. Такі заклади здебільшого орієнтуються на людей, які мають якісь соціальні, психічні чи психологічні проблеми, а школярі у підлітковому віці не мають власних соціальних орієнтирів та, відчуваючи себе в опозиції до всього світу, здатні шукати альтернативних шляхів існування.

Іншу загрозу складають східні і неосхідні релігії, які за останні десятиліття стали популярними на терені західної цивілізації, приваблюють глибоким філософським змістом, а його, як правило, передано не лише в суто релігійних, а й у наукових термінах. Іншою причиною поширення східних релігійно-філософських систем є прагнення багатьох їх прихильників за допомогою медитативної практики, яку використовують ці системи, досягнути цілісності та сутності світобудови, навчитися по-новому, гармонійніше будувати свої відносини з оточуючим світом, а також спроба перевести вирішення своїх проблем з формально-логічного на інтуїтивно-евристичний рівень²⁹⁸. Такий підхід, здавалося б, позитивний, але найчастіше під виглядом медитативних практик самовдосконалення та лікування криються небезпечні шкідливі дії. Крім того дійсні східні релігійно-філософські системи досить складні для сприйняття та потребують від людини багато часу та зміни світогляду, менталітету. Найчастіше відбувається поверхневе засвоєння деяких загальних положень, їх перекручування та вільна інтерпретація, що само по собі може нанести соціально незрілій особистості шкоди.

²⁹⁷ Аверинцев С. Русское православие переменных времен: Интервью // Церковно-общественный вестник. – 1996. – № 3. – 14 нояб. – С. 3.

²⁹⁸ Матвеев В. Актуалізація проблеми самореалізації особистості в сучасній Україні та можливість залучення релігійного потенціалу / В. Матвеев // Персонал. – 2006. – №2. – С. 67.

Для неорелігій характерний універсализм і синтетизм. Вони поєднують в собі елементи не тільки багатьох релігій, але й використовують ідеї і концепції теософії, антропософії, сучасної філософії, окультизму, астрології. А це означає, що до нових культів входять люди освічені, з високим інтелектуальним рівнем, які здатні ставити перед собою смисложиттєві проблеми і шукати на них відповіді. Неорухи є постійно відкритими для нових ідей та вчень²⁹⁹. Це дуже приваблює молодь та постає загрозою суспільству, особливо якщо з'являється можливість застосувати такий потужний потенціал виховного впливу, як освіта. Тому, виконуючи вимоги чинного законодавства України, освітяни повинні ретельно слідкувати за обмеженням дій нетрадиційних релігійних організацій серед дітей та підлітків не тільки в школі, а й поза нею, для чого бути обізнаними у соціальних та психологічних особливостях їх діяльності. З боку держави діяльність з протидії таким впливам повинна базуватися на реалізації чотирьох найбільш поширених механізмів конституційно-правового забезпечення волевиявлення особистості на ґрунті свободи совісті і релігії³⁰⁰, зокрема:

- 1) легітимація історично домінуючих (Православної) церкви або віросповідання;
- 2) узаконення статусу традиційних церков чи віросповідань;
- 3) утвердження партнерського нейтралітету між державою та релігійними інституціями;
- 4) санкціонування виваженого взаємовідокремлення релігійних організацій і держави;

Крім того, одними із серйозних суперечностей, що заважають здійсненню консолідації українського суспільства є існуючі на сьогодні протиріччя і конфлікти в релігійній сфері. На сьогодні саме церква має один із найбільших показників довіри українців. Але постійні суперечки між церквами різного підпорядкування приводить до втрати симпатій з боку населення³⁰¹. Конфесійні суперечності також можуть провокувати звернення людей до нетрадиційних релігій та водночас ставати тим наріжним каменем, що заважає освіті виконувати власні функції із формування національно свідомої та морально вихованої особистості.

²⁹⁹ Лубський В. Релігієзнавство: Навч. посіб. / В. Лубський. – К.: Вілбор, 2002. – С. 367.

³⁰⁰ Здіорук С. І. Розбудова партнерської моделі державно-конфесійних відносин в Україні та утвердження Української Помісної Православної Церкви / С. І. Здіорук, В. В. Токман // [Електронний документ] Розбудова партнерської моделі державно-конфесійних відносин. – Режим доступу: old.niss.gov.ua

³⁰¹ Чупрій Л. В. Релігійна безпека України: стан і проблеми / Л. В. Чупрій // [Електронний документ] – Режим доступу: www.bogoslov.org.ua/pdf/publikacii/doklad/innovac...

Конфесійні суперечності в Україні та освіта повинні розглядатися з точки зору їх впливу на формування освітньої парадигми на довгострокову перспективу.

Але сьогодні навпаки, наявні міжконфесійні конфлікти, розкол в українському Православ'ї, політизація релігійного середовища, прояви розпалення релігійної ворожнечі, випадки порушення права громадян на свободу совісті об'єктивно перешкоджають подальшій консолідації української нації, становлять загрозу суспільному миру та національній безпеці держави. За належного ж рівня культури міжконфесійного спілкування, до якого мають прагнути усі релігійні спільноти, жодна з релігійних організацій, що легально діють в Україні, не становить загрози національній самобутності, етнічній ідентичності, суспільно-політичній стабільності та безпеці держави, а цивілізоване співробітництво релігійних організацій безумовно сприяє як їх суспільній інтеграції, так і стабілізації соціально-політичної ситуації, оскільки спрямоване на захист їхніх прав, на пошук взаємоприйнятних форм і методів розв'язання соціальних, економічних, релігійних та культурних проблем³⁰².

У ході посттоталітарних перетворень, що супроводжувалися політичною боротьбою в самих різних формах, церкви не могли не опинитися втягнутими в цей процес. Релігійні інституції в багатьох випадках несуть і свою долю відповідальності за нагнітання напруги, використання релігійних лозунгів і пропаганди в розпалюванні міжетнічної і політичної ворожнечі. Тим більше, що ці релігійні інститути, з їх розвиненою структурою і високим авторитетом серед населення, на фоні недорозвинених політичних партій і громадських утворень стали особливо привабливими для політичних сил, що прагнуть до досягнення або збереження влади. Це також потягло за собою політизацію церков і ускладнення релігійної ситуації. Нарешті, величезна кількість внутрішньо-церковних проблем призвела до цілої серії гострих церковних конфліктів і розколів³⁰³.

Поліетнічність, поліконфесійність, розмаїття культур та ідентичностей вочевидь стали атрибутом суспільства XXI століття. Розпалення ж національної, політичної чи релігійної нетерпимості, протиставлення етніч-

³⁰² Любчик В.П. Методологічні проблеми етноконфесійних досліджень: пострадянська етнізація, конфліктність формування і розвитку / В. П. Любчик // Актуальні питання міжконфесійних взаємовідносин в Україні: Зб. наук. матеріалів за загальною редакцією В.Андрущенко, В.Бондаренка, М.Заковича та ін. – К., 2005. – С. 37.

³⁰³ Петрик В. М. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: Монографія (навчальний посібник) / В. М. Петрик, С. В. Сьомин: За ред. З. І. Тимошенко. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – С. 164.

них українців іншим громадянам, чи мешканців однієї території іншим, зокрема на думку В.Липинського, здатне призвести лише до взаємної ненависті та руйнування будь-яких державницьких творень українського народу, що ми власне зараз і спостерігаємо³⁰⁴.

Як було зазначено вище, чим гостріше український православний розкол, тим більше людей шукає Бога у новостворених церквах. Кожного року в Україну приїзять десятки груп місіонерів, проповідників, освітян тощо. Відповідно до нашого законодавства вони можуть відкривати у нас свої релігійні місії і нести правдиве слово віри, але частина з них переслідує здебільшого утилітарні та прагматичні цінності, намагаючись заробити на духовному невігластві українських громадян значні кошти. Релігійний вакуум країни заповнюють американські, західноєвропейські, японські і навіть африканські місіонери. Тільки в останні 3-4 роки за участю іноземних місіонерів в Україні створено близько чотирьохсот осередків нетрадиційних культів. Погано володіючи мовою, не знаючи національних традицій і звичок, закордонні емісари досить часто виявляють відверту неповагу до українських законів, не беруть до уваги складність релігійної ситуації та наші глибокі релігійні історичні підвалини. Значна частина зарубіжних проповідників і місіонерів прибуває в Україну під виглядом туристів, фахівців освіти, охорони здоров'я, культури та представників комерційних фірм. А потім, усупереч чинному законодавству, ці емісари розпочинають релігійну діяльність³⁰⁵.

Сучасна Україна – багатоконфесійна держава, де діє понад 27 тис. релігійних організацій, які представляють більш ніж сотню конфесій. На нинішньому етапі українського державотворення релігія як форма суспільної свідомості та церква як інститут громадянського суспільства – стали важливими чинниками політичного процесу та суспільного життя³⁰⁶. Конфесійні суперечності впливають не тільки на стан релігійного життя суспільства, а й на соціокультурне становище та навіть на національну безпеку країни.

³⁰⁴ Бебик В. Територіальний патріотизм – передумова державотворення (звертаючись до поглядів В'ячеслава Липинського) / В. Бебик, О. Самойленко // Віче. – 2007. – № 7-8. – С. 67.

³⁰⁵ Чупрій Л. В. Релігійна безпека України: стан і проблеми / Л. В. Чупрій // [Електронний документ] – Режим доступу: www.bogoslov.org.ua/pdf/publikacii/doklad/innovac...

³⁰⁶ Петрик В. М. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: Монографія (навчальний посібник) / В. М. Петрик, С. В. Сьомин: За ред. З. І. Тимошенко. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – С. 167.

При цьому найважливішими чинниками національної безпеки у духовно-релігійній сфері є:

- внутрішньорелігійна стабільність (міжцерковна та міжконфесійна злагода – здатність до вирішення релігійних конфліктів, насамперед ненасильницькими методами);
- зовнішньорелігійна стабільність (зміцнення міжнародного авторитету України як великої європейської християнської держави, збереження її національно-культурної самобутності та незалежності – наявність для цього ефективного механізму);
- повне задоволення релігійних потреб, свобода волевиявлення та віросповідання окремих людей та груп віруючих;
- наявність комплексної стратегії суспільно-політичного й духовного розвитку держави, у тому числі й у галузі забезпечення духовно-релігійної безпеки України³⁰⁷.

Релігійні конфлікти в середині суспільства мають неабияке значення для формування наступних поколінь. Однією із найважливіших ознак цивілізації, за С. Гантінгтоном, є релігія. А найгостріші конфлікти відбуватимуться на кордонах, що розділяють цивілізації. Ці конфлікти можуть бути жорстокими, кривавими (напр., події в Югославії, сутички між євреями та палестинцями тощо). У майбутньому зіткнення цивілізацій зростатиме, оскільки спостерігається посилення релігійних почуттів, тенденція повернення до витоків національного буття народів незахідних країн³⁰⁸.

Разом із тим, вітчизняний історичний досвід переконує³⁰⁹, що нерозуміння особливостей й некерованість процесами, які відбуваються у гуманітарній сфері загалом та релігійному житті зокрема, може призвести до серйозних соціально-політичних конфліктів. Поширення в Україні окремих нетрадиційних релігійних віровчень нині перестало бути лише проблемою міжконфесійних взаємовідносин і дедалі більше впливає на стабільність в державі. З огляду на складну економічну, соціально-політичну і культурно-релігійну ситуацію в Україні, серйозної уваги потребує розгляд

³⁰⁷ Чупрій Л. В. Релігійна безпека України: стан і проблеми / Л. В. Чупрій // [Електронний документ] – Режим доступу: www.bogoslov.org.ua/pdf/publikacii/doklad/innovac...

³⁰⁸ Саган О. Релігія як чинник міждержавних відносин / О. Саган // [Електронний документ] Матер. наук. конф. "Релігія в Україні", 3 бер. 2011 р. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/8633-religiya-yak-chinnik-mizhderzhavnix-vidnosin.html>

³⁰⁹ Петрик В. М. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: Монографія (навчальний посібник) / В. М. Петрик, С. В. Сьомин: За ред. З. І. Тимошенко. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – 331 с.

питання стосовно розширення експансії іноземних місіонерів, фактів їхньої безконтрольної проповідницько-вербувальної діяльності, протиправної, а подекуди й відверто ворожої щодо нашої країни. Саме тому освіті належить головна роль у орієнтуванні підростаючого покоління у вирії різноманітних ідей та вірувань.

Релігія і школа, вчитель і духовник у навчанні та виховання в сучасній Україні повинні об'єднатися у одну складну систему формування особистості. Новий тип учителя – це людина, яка здатна вчитися у своїх учнів, встановлювати з ними активний позитивний зв'язок, будувати гуманні відносини з тими, кого він навчає, бути їх духовним наставником³¹⁰. Серед найголовніших функцій національного вчителя Г. Ващенко виділяв служіння Богу і Україні. Варто задуматися також над словами іншого педагога-патріота Я. Чепіги: «Для вчителя-українця національне самовиховання так само неодмінне, як неодмінне для вчителя активне життя, а не пасивне животіння»³¹¹.

Духовність вчителя – це не тільки приналежність його до релігії, а це перш за все стан морального світосприйняття. Адже «Духовність, – як стверджує С. Кримський, – це завжди ціннісне домобудівництво особистості. Це отой безкінечний шлях до формування свого внутрішнього світу, що дозволяє людині не залежати повністю від контексту, зовнішнього життя, тобто залишатися собі тотожним»³¹².

Вищезазначене в якості найбільших імперативів і пріоритетів на наступні десятиріччя вимагає від учасників навчально-виховного процесу концептуально визначитися в меті, завданнях, принципах, основних підходах щодо реалізації програмних положень модернізації на основі подальшого духовного розвитку особистості та одухотворення нації, що зумовлено кількома причинами:

по-перше, переходом світової спільноти до інформаційного суспільства, де пріоритетним вважається не просте накопичення знань та предметних умінь і навичок (мета так званої «знаннєвої педагогіки»), а й формування уміння вчитися, оволодіння навичками пошуку інформації, здатності до самонавчання упродовж життя, де ці новоутворення стають визнача-

³¹⁰ Дорогань С. О. Українська література у формуванні світогляду майбутнього вчителя / С. О. Дорогань // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, – 2004. – № 39. – С. 199.

³¹¹ Юрченко В.І. Проблеми підготовки вчителя національної школи: етнопсихологічний ракурс / В. І. Юрченко // Освіта і управління. – 2004. – Т. 7. – С. 103–113.

³¹² Кримський С. Принципи духовності XXI століття // Директор школи. – 2003. – №15. – С. 8.

льною сферою професійної діяльності людини, досягнутого рівня духовного розвитку³¹³;

по-друге, упровадженням нових підходів, що зумовлює перехід від педагогіки з ознаками авторитаризму до педагогіки тактовності та толерантності, за якої у навчанні студентів ураховуються їхні природжені здібності, духовний стан, психологічні особливості кожного з них, а упровадження моделі особистісно-орієнтованого навчально-виховного процесу як оновленої парадигми освіти саме передбачає визнання студента суб'єктом цього процесу, носієм двох груп якостей через уміння навчатися та бажанням вчитися, що можливе за умови, з одного боку, оволодінням ним продуктивними (загальнонавчальними) вміннями і навичками та розгорнутою рефлексією, а з іншого – сформованістю позитивного емоційно-ціннісного, морально-етичного ставлення як до процесу діяльності, її результату, самореалізації духовно цілісної особистості³¹⁴;

по-третє, створенням духовних засад в освітньому просторі на основі гармонізації суспільно-релігійних відносин, які забезпечували б усталеність і безпеку світоустрою, його суспільного розвитку на основі принципів духовності ХХІ століття, у контексті запропонованої УПЦ Концепції духовного розвитку України за сталими моральними взірцями, канонами Десяти християнських заповідей, ієрархії морально-етичних цінностей (від нормативних, таких, як добро і зло, справедливість, прекрасне і потворне до призначення людини, людських ідеалів, норм, принципів життєдіяльності тощо, що лежать у основі всіх вчинків, діяльності людини) та складових моральності (моральні почуття, переконання, діяльність, стосунки), переорієнтації свідомості з утилітарних, споживацьких на вищі ціннісні основи, актуалізації екологічних імперативів і повернення до духовних витоків перш за усе в Україні, що сприятиме вирішенню проблем збереження духовно-релігійної, культурної та громадянської самоідентифікації українського народу через стратегічно визначене досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на

³¹³ Кодлюк Я.П. Компетентнісний підхід у підготовці майбутніх педагогів як пріоритет модернізації вищої освіти України / Я. П. Кодлюк // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / За заг. ред. О.В.Овчарук. – К.: „К.І.С.”, 2004. – С. 10–11.

³¹⁴ Приходько В. Про два типи сучасних систем вищої освіти і майбутнє України / В. Приходько, В. Виктор // Вища освіта України. – 2006. – №3. – С. 57.

основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина³¹⁵.

Отже, духовні цінності, функціонуючи як специфічні сенсоутворюючі джерела існування людини, стали серцевиною механізму самоорганізації безпеки суспільства і набувають значення важливого чинника соціально-політичної стабільності Української держави, її міжнародного визнання та стають провідними критеріями сталого просування в геополітичному просторі. Одночасно з цим, держава повинна забезпечити своїм громадянам право і можливість задовольняти свої духовні потреби на умовах рівності для усіх соціальних, національних, конфесійних груп населення, оскільки без цього неможливий розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу. «На тлі нових інтерпретацій та феноменів духовності фундаментальне значення зберігає і в ХХІ столітті християнський Дакалог і, насамперед, трійця: Віра – Надія – Любов. Вона є наскрізною для європейської культури, хоч і набуває різного тлумачення в різні часи», – писав С. Кримський³¹⁶.

Необхідно також враховувати, що надмірна роль релігії в освіті також може мати негативні наслідки. Майже 150 років тому (у 1859 році) відомий англійський філософ Джон Мілль застерігав, що намагання сформувати тільки релігійну свідомість і почуття та відкидання тих світських норм, які до цього співіснували з християнською етикою і доповнювали її, переймаючи щось з її духу, призведе і навіть уже призводить до формування нищого, жалюгідного, рабського типу характеру. «Я вважаю, – наголошував Дж. Мілль, – що для морального відродження людства пліч-о-пліч з християнською етикою повинні існувати й інші етичні системи... Інтереси істини вимагають розмаїття точок зору³¹⁷. Такий висновок мислителя, як кажуть, на часі. Поспішність, непродуманість у цій важливій справі може лише завдати шкоди.

Прагнення вирішити зазначену проблему саме явковим порядком, ігнорування при цьому вимог закону, бажання прискорити процес підвищення духовності політичними методами, без глибокого аналізу і врахування конкретних умов та особливостей релігійної ситуації в

³¹⁵ Артьомова М. Г. Інноваційні підходи до модернізації вищої духовної та світської освіти у ДННК „УУБА – КаУ” у контексті упровадження в навчально-виховний процес компетентнісного підходу / М. Г. Артьомова, В. Бедь [Електронний документ] – Режим доступу: www.bogoslov.org.ua/...s-kompetentnisnogo-pidxodu.pdf

³¹⁶ Кримський С. Принципи духовності ХХІ століття // Директор школи. – 2003. – №15. – С. 9.

³¹⁷ Мілль Дж. Про свободу: Есе: Пер. з англ. – К: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001.. – С. 59.

державі, чітких тенденцій до її антагонізації може призвести до негативних наслідків, зокрема, посилити протистояння між конфесіями, конфліктогенність між батьками і дітьми – адептами різних віросповідань³¹⁸. Як для державних чинників, так і для окремих релігійних організацій факт порушення у цьому разі вимог Конституції України, Закону України «Про освіту» залишається поза увагою, постає «безневинним» актом. При цьому свідомо нехтуються основні принципові положення Закону України «Про освіту», зокрема такі як: пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій; науковий, світський характер освіти (це положення ст. 6). А стаття 8 цього Закону конкретизує ці принципи. У пункті другому цієї статті чітко записано, що залучення учнів, студентів до участі в політичних, релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допустиме. Закон (ст. 9) дає також розгорнуте положення конституційного принципу відокремлення закладів освіти від церкви (релігійних організацій), стверджує світський характер освіти в Українській державі. До цього можна додати й чіткі принципові положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Важливе у контексті означених законодавчих актів те, що навчально-виховний процес у системі державної освіти має бути вільним від втручання релігійних організацій, так само, як освітня сфера церкви, інших релігійних спільнот – від втручання владних чинників. Проте факт залишається фактом – вимоги Конституції України, законодавство щодо свободи совісті ігнорують як окремі державні структури, так і релігійні організації, особливо на регіональному рівні, вони забувають, що держава не бере на себе релігійного навчання і виховання своїх громадян³¹⁹.

Саме для виховання толерантності, поваги до носіїв інших світоглядних принципів та неприйнятності конфліктів на основі релігійних питань розгляд таких прикладів в історичних реаліях є необхідною умовою формування та становлення демократичного суспільства, яке визнає свободу совісті та віросповідання. Зважаючи на складність та багатовимірність взаємовідносин між державою та релігійними організаціями, на висвітлення цього питання має бути виділено достатню кількість часу та тема-

³¹⁸ Бабій М. Релігійний компонент у світській школі за умов свободи совісті: український і міжнародний правовий контекст / М. Бабій // Філософія освіти. – 2006. – № 1. – С. 211.

³¹⁹ Бабій М. Релігійний компонент у світській школі за умов свободи совісті: український і міжнародний правовий контекст / М. Бабій // Філософія освіти. – 2006. – № 1. – С. 210.

тичного висвітлення, адже це є основою виховної, освітньої та інших суспільних систем України³²⁰.

Історично завжди роль вчителя у житті людини панівна. Водночас висувалися високі вимоги як до школи, так і до особи вчителя, який мав бути наділений не тільки інтелектуальними рисами, а й духовними якостями. Українська народна педагогіка традиційно розглядає проблему навчання й виховання підростаючого покоління, передусім у контексті функціонування сімейно-родинної сфери. Дитина вперше зустрічається з тією повсякденною педагогікою яку сповідують її батьки. Батько й мати фіксуються в глибинних прошарках підсвідомості дитини прообразами вихователя і вчителя, що в майбутньому може стати морально-духовним підґрунтям для формування її уявлення про ідеал шкільного вчителя від якого залежатиме ставлення школяра до педагогів³²¹.

Важливими завданнями для вчителя ХХІ ст. є поглиблення гуманістичної мотивації, моральної культури та культури почуттів, емпатії до іншого (учня), розвиток педагогічного, синтетичного, аналітичного, рефлексивного, концептуального, критичного мислення, зміна ієрархії цілей, формування сучасної національної культурної позиції, універсалізм як потреба поважати право іншого на відмінність, а також своєрідність, оригінальність думок і позицій. Важливим є особистісно-діяльнісний підхід, інтерес до особистості учня, розвиток його творчого потенціалу, а не обмеження розв'язання цих завдань тільки вдосконаленням пам'яті, розширенням обсягу запам'ятовування інформації, що надається³²².

Нова школа є місцем, де дитина дістає перші уроки моралі, вчиться встановлювати соціальні контакти, від яких залежатиме її успіх у житті. Тому необхідним є пошук шляхів подальшої гуманізації, демократизації освіти, формування мотиваційної сфери у учнів на різних вікових етапах, розвиток у майбутніх педагогів концептуального педагогічного мислення й формування спеціальних педагогічних вмінь.

³²⁰ Кришмарел В. Ю. До питання про впровадження релігієзнавчого компоненту в курс «Історія України» (10 – 11 класи) / В. Ю. Кришмарел // Зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту. – Ч. 1. – 2011. – С. 131.

³²¹ Лагодич М. Релігійна освіта в Україні: сучасний стан та її перспективи / М. Лагодич // Труди Київськ. Духовної акад. Богословсько-історичний щорічник Київської Духовної Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К., 2005. – № 2 (2). – С. 266.

³²² Дорогань С. О. Українська література у формуванні світогляду майбутнього вчителя / С. О. Дорогань // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, – 2004. – № 39. – С. 197.

Глава 2.5

Менеджмент організації розвитку культурного середовища як основи підготовки нового учителя для ХХІ століття

Культурне середовище – це унікальний вияв життєдіяльності людей. Видатний філософ та історик І. Тен надавав великого значення поняттю середовища, тобто психічного, духовного, культурного, соціального оточення³²³. В. Чижиков визначає культурне середовище так – «...це не набір художньо-ціннісних елементів, що сприяють середовищтворенню й функціонуванню інших наочно-просторових систем, а самостійна, самоцінна загальнокультурна система, що має власну базу, мету, завдання, форми існування й діяльності...»³²⁴. Культурне середовище – це те, «що оточує людину, простір, який освоєний нею і неосвоєний, наочне й знакове, ціннісне для неї й нейтральне одночасно. Це й макросередовище, і безпосереднє соціокультурне поле спілкування, мікросередовище, де вона активно діє й реалізує себе як суб'єкт культури і де вибирає найбільш значуще як матеріал для самоосвіти й самобудівництва»³²⁵.

Відомо, що лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стало можливим зрозуміти феномен культури у вимірі всезагальності, тобто досягнути його у справжньому сенсі людського буття. За такого підходу, культура – це:

- форма одночасного буття і спілкування минулих, сучасних і майбутніх культур, їх взаємовиникнення і діалогу;
- форма детермінації індивіда в горизонті особистості, самодетермінації людського життя, свідомості, мислення; тобто форма вільного вирішення і переосмислення своєї долі у свідомості її історичної і загальної відповідальності;
- знаходження «світу вперше»³²⁶.

Культурне середовище як самокоштовне явище являє собою органічну єдність предметного оточення і процесу діяльності, активної участі в ньому людини і несе в собі певне значення навантаження. Культурне середовище є чинником активного формуючого впливу на людину. Ство-

³²³ Цит. за Белякова О. С. Культурно-діяльнісне освітнє середовище [Електронний ресурс] / Белякова О. С. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pedalm/texts/2010_6/015.pdf.

³²⁴ Чижиков В.В. Дизайн в формировании культурной среды / В.В. Чижиков. – Дисс. ... канд.философ.н. – М., 1997. – 152 с.

³²⁵ Крылова Н. Б. Культурология образования [Текст] / Н. Б. Крылова. М.: Народное образование, 2000. – 272 с. – С. 75.

³²⁶ Цит. за Педагогічна етика: навч. посіб. / Г.П. Васянович. – К.: Академвидав, 2011. – 256 с.

рюючи стійке культурно-просторове середовище, дозвіллеві установи в цілому формують певне емоційне відношення до навколишнього середовища, і до діяльності людини в цілому. Таким чином, культурне середовище виступає в ролі простору для діяльності, де здійснюються переживання ціннісного стану, що виявляє собою культуру і духовні цінності. Це, в свою чергу, є основою особистості і її способу життя.

Гармонійність культурного середовища зумовлюється дотриманням основних критеріїв її сприйняття й оцінок:

а) усвідомлення (людиною) себе в культурному середовищі, здатність орієнтуватися в ньому, у його культурному значенні; самооцінка, яка виражається у відчутті спокою, упевненості, натхненності, комфорту, ідентифікації себе з естетикою культурного середовища;

б) власна естетична оцінка, яка спричинює почуття радості, здивування; образ культурного середовища, його естетичне наповнення визначає відчуття причетності не тільки до культурного середовища, а й до зовнішнього, навколишнього середовища – будинку, міста, краю;

в) оцінювання соціальної значимості культурного середовища включає: усвідомлення значимості історичного культурного минулого, сучасності, пам'ять про події і людей, пам'ятники культури, мистецтва, почуття гордості, поваги і самоповаги, відчуття причетності до культури, мистецтва й історії;

г) оцінка практичної зручності і психологічного комфорту, мікроклімату культурного середовища, що, в свою чергу, формує загальне уявлення про міру взаємної відповідності (або невідповідності) рівня культури людини і культурного середовища.

Створення культурного середовища установами культури – це розроблення культурних, виховних програм і в кінцевому результаті – ситуацій діяльності в цьому середовищі. Людина, знаходячись у контакті з культурними цінностями ніби переноситься в пережитий світ і в той же час зберігає свідомість своєї присутності в реальному світі³²⁷.

Зазначимо, що переорієнтація культурних установ на політику активної співпраці на сучасному етапі розвитку українського суспільства має великі переваги: ефективно вирішуються економічні, соціальні, господарські питання, фінансові та технічні аспекти діяльності культурних установ, маркетингові проблеми. Але важливо наголосити й на тому, що іноді кооперування зусиль закладу культури з іншими організаціями передбачає можли-

³²⁷ Цит. за Бочелюк В. Й. Дозвіллезнавство. Навчальний посібник [Електронний ресурс] / Бочелюк В. Й., Бочелюк В. В. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 208 с. – Режим доступу до ресурсу: http://tourlib.net/books_ukr/bocheluk.htm.

вість виникнення проблем різного характеру: невміння налагодити стосунки між громадськими установами, соціальними організаціями, урядовими структурами; ускладнення вирішення законодавчих, політичних, організаційних чи фінансових питань; обмеження участі окремих структур лише проблемами фінансування та місцезнаходження об'єкта, а не управління ним; орієнтація закладу культури не на задоволення потреб своїх членів, а на задоволення бажань спонсорів та пристосування культурної діяльності до їхніх вимог. Усе це заважає реалізації поставлених перед культурною установою планів та завдань, створенню відповідної до закладених цілей структури. Поєднуючим фактором у вирішенні цієї проблеми має бути врахування потреб відвідувачів, їхніх життєвих інтересів, художньо-естетичних запитів, сприяння духовному взаємозбагаченню населення.

Гуманітарними науками доведено, що духовна культура є вітальним стрижнем особистості, вираженням автентичних загальнолюдських цінностей, які утверджувалися людством у процесі розгортання всієї історії світової культури. До таких слід віднести три фундаментальні духовні початки: пізнавальний, моральний і естетичний (які втілюються у ціннісній тріаді істини, добра і краси, що є основою духовності, котра детермінує загальнолюдський сенс буття). Саме співіснування цих цінностей виходить за онтологічні межі людини як соціокультурного суб'єкту. Вони є загальним підґрунтям усіх культурних явищ, їх внутрішньою сутністю, що дозволяє розглядати духовність не тільки як філософську, але й педагогічну категорію.

Духовність є атрибутом та пріоритетом практично всіх існуючих в Україні положень та концепцій освіти, де визначається як «... система, уклад життя народу, нації, сім'ї, умова, яка забезпечує здійснення розумового, інтелектуального, морального, естетичного, емоційно-чуттєвого розвитку особистості та формування її світогляду, включення у всі сфери життя народу»³²⁸.

Ідеалом науки й культури лишається людина, яка постійно перебуває у пошуках – пізнаннях сенсу світу, себе, оточуючих, яка здатна до вдосконалення докільця та самовдосконалення. Саме гуманітарне знання «...є джерелом моральної обов'язковості, воно – космополітичне. Міра людського, гуманістичного ніколи не дана наперед. Її мають завжди відкривати людська і суспільна індивідуальність заново», – проголошував М. Драгоманов³²⁹. Ідеї Драгоманова дали поштовх до формування концепції гуманізації школи. Тому концепція

³²⁸ Концепція «Сім'я і родинне виховання». Робоча книга вихователя. / Укладачі О. Тимчишин, В. Уруський. – Тернопіль: Астон, 2001 – С. 71-90. – С. 83.

³²⁹ Огородник І. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: Навчальний посібник [Текст] / Огородник І., Огородник В. – К.: Вища школа: Товариство «Знання», КОО, 1999. – С. 39.

гуманітаризації школи за авторством С. Гончаренка, Ю. Мальованого, набула авторитетної впевненості у широких колах теоретиків та практиків освіти. О. Гомілко, І. Зязюн, А. Касьян, В. Кизима, І. Лушников, М. Никандров, В. Панкратов, П. Саух, В. Свириденко, Ю. Сенько та ряд інших учених під гуманітаризацією розуміють світоглядне бачення науки як здатності до пізнання людської індивідуальності як цілісної єдності в людині загального, особливого та одиничного, тобто людина осягається як форма буття, яка прогресує від рівня одиничного існування до рівня унікального, незамінимого і неповторюваного ніким. Оскільки зміст освіти включає не лише знання, вміння, навички, а й досвід творчої діяльності, емоційно-ціннісного ставлення до себе і до світу, що є внутрішньою сферою самовизначення людини, її здатністю будувати власний світ домагань та оцінок і відображати через свій інтелектуальний та морально-психологічний потенціал дійсність, то зміст освіти включає і власне духовність (за визначенням С. Гончаренка)³³⁰.

Безпосередньою ознакою духовності виступає моральна культура. В. Сухомлинський пов'язував моральну культуру вчителя не тільки зі здатністю, умінням збуджувати, формувати духовне начало в дитячій душі, привчати її до почуття індивідуальної і колективної відповідальності, а й із власним щастям. У сучасній науковій літературі її багатогранність, поліаспектність і внутрішню суперечливість засвідчують різні визначення науковців: «...закріплені в суспільній думці моральні цінності, що використовуються на практиці більшістю людей» (А. Гусейнов); «...ступінь засвоєння прогресивних моральних цінностей та оволодіння навичками їх реалізації» (В. Біблер); «...все морально позитивне, цінне у життєдіяльності індивіда або соціальної суспільності» (В. Іванов)³³¹.

Моральність, як ціннісно-смісловий імператив освіти, характеризує всю історію людства, зі становлення освіти, будучи одним із показників рівня її розвитку і в певному сенсі – критерієм її розвитку. На її основі склалися і продовжують складатися три «обличчя» культури – духовне, соціальне і технологічне.

Підготувати освіченого фахівця інформаційного суспільства – це означає оволодіння ним основами сучасного наукового знання, його найважливіших досягнень, уміти творчо мислити і працювати, застосовувати на практиці досягнення науки і техніки, досконало володіти сучасною технікою і технологіями, сучасними методами управління. Ідеал освіченої людини включає етичну зрілість і відповідальність. Саме така освіта спри-

³³⁰ Цит. за Гончаренко С., Гуманізація і гуманітаризація освіти [Текст] / Гончаренко С., Мальований Ю. // Шлях освіти. – 2001. – № 2. – С. 4.

³³¹ Цит. за Педагогічна етика: навч. посіб. / Г.П. Васянович. – К.: Академвидав, 2011. – 256 с.

яє подоланню однобічності її мислення, обмеженості, технократичних установок, робить людину здатною до зміни діяльності. В той же час система освіти повинна готувати не дилетанта, що ковзає по поверхні знань, а глибоко ерудованого фахівця, який опанував свою професію. Саме поєднання всебічності й спеціалізації і є істотна межа освіти, межа людини, що відповідає вимогам інформаційної цивілізації.

Мораль мислиться як форма суспільної свідомості, яка відображає в своєму змісті сукупність принципів, правил і норм буття людини в соціумі, які установлюються ззовні. Під моральністю розуміється глибинний вираз духовного світу людини, усвідомлення нею своєї поведінки, внутрішніх механізмів її прояву в діяльності, спілкуванні, ставленні до інших людей, коли дії задовольняють як діяльну особистість, так і суспільство. Ці дії повинні мати позитивний характер, сприяти створенню атмосфери взаємодовіри, бути продуктивними почуттями «внутрішнього» обов'язку перед іншими людьми і суспільством в цілому.

Мораль і моральність – дві сторони системи етики взаємних відносин. Моральність – сутнісний атрибут духовного буття, глибинний вираз духовного світу особи, її «самість», «внутрішній» механізм «самоусвідомлення» і «саморозуміння» вчинків, діяльності в модусі належного.

На сучасному етапі в умовах переходу людства до інформаційного суспільства, необхідно враховувати, що всяке знання, звернене до людини, повинне супроводжуватись етичною рефлексією. Гуманістичні виміри науки сьогодні набувають особливої важливості. Нова ситуація, пов'язана з виникненням у науці інформаційно-комунікаційних технологій та інформаціології, суттєво впливає і на суспільні уявлення про цінності і моральні норми, змінює характер праці, підвищує міру відповідальності людини перед соціумом.

Сьогодні освіта стає інтелектуальною власністю людства, а морально-гуманістична спрямованість визначає її смислосмістовні характеристики.

Саме моральний модус розкриває духовну синергію освіти, розкриває моральні цінності як системоутворюючі начала, квінтесенцію освіти, а також рівень моральної зрілості та індивідуальної відповідальності суб'єктів освітнього процесу.

Моральність в освіті – це глибоке усвідомлення суб'єктом одержуваної інформації й осмислення шляхів реалізації її на практиці. Вона тут виступає як загальний зв'язок, що пронизує соціальне і духовне буття особистості, багат шарова, суперечлива єдність, що повільно досягається розумом людини в усій її повноті. А отже, це не різкий, а поступальний

процес формування духовного світу індивіда та ціннісних пріоритетів соціуму.

Які ж основні особливості моральності і форми її прояву у сфері освіти?

По-перше, необхідний чіткий облік пріоритету моральних норм і принципів, які є інтелектуальними інструментами при формуванні нового знання, нових відкриттів, де переважає визначальний моральний принцип: «життя людини – найвища цінність». Тому досліди, небезпечні для життя людини, її здоров'я, мають бути заборонені. Всі зусилля ООН з моменту її створення направлені на розв'язання міжнародних конфліктів шляхом переговорів, а не силовими способами. Тут особливу роль відіграє співвідношення соціально-етичних функцій і пізнавальних мотивів у діяльності вчених і політиків. Їхні моральні норми і принципи виступають інтелектуальними інструментами, цінність яких залежить від їх здатності створювати нове у своїй творчості, погоджуючись з ідеями загальнолюдських цінностей і установок.

По-друге, загальна значущість моральних принципів дає змогу реалізовувати їх у всьому спектрі освітніх наук: гуманітарному, природничо-науковому і технічному. Саме в освіті викристалізувалась одна з примітних особливостей етичної свідомості людей ХХ століття, яка полягає в тому, що дедалі більше людей навчилися помічати загальне в різному і різне в загальному. Виявилось, що моральна рефлексія – природна для звичайної людини³³². Ця особливість мислення стає одним із ціннісно-сміслових критеріїв освітнього акту, зразком раціональності в його змісті.

З виникненням освіти моральні цінності вплітаються в саме її тіло і не є чимось зовнішнім для неї. Ці цінності багатогранні, їх виникнення пов'язане із формуванням раніше невідомих ідеалів людини. Сьогодні, коли освіта стала інтелектуальною власністю людства, етично-гуманістичні аспекти являють собою невід'ємну частину її змісту. Вони проходять трансформацію у зв'язку зі зростанням потреб суспільства, зокрема духовного виробництва.

У християнській освіті цільовий фокус зміщується на духовно-етичне виховання, суть якого полягала у формуванні свідомої установки на беззаперечну покору і служіння Богові – ці якості і становили сенс життя людини.

В ідейній доктрині епохи Просвітництва ставилося завдання інтеграції навчання і виховання. У пропонованих проектах демократизації

³³² *Зеленкова И. Л. Этика: учебное пособие для студентов вузов / Инесса Зеленкова. – Минск : Тетра Системс, 2003. – 352 с.*

школи, особливо у Ж. -Ж. Руссо, етичне і інтелектуальне виховання становили основу трудового виховання, оскільки забезпечували процес соціалізації особи, її практичну діяльність. Але панівним принципом освіти був принцип природоподібності, що включає три чинники виховання: природу, людей і суспільство. З позицій цього принципу виховання розглядалося як складний діалектичний процес взаємодії біологічного і соціального в особистості.

У зв'язку з цим, услід за французькими просвітителями німецькі філософи XVIII–XIX століття обґрунтовували соціальну значущість освіти, побачивши у ній не лише засіб опанування національної культури та культури загальнолюдської, але й дієвий спосіб формування національної самосвідомості. Це наштовхнуло Ф. Дістервега на думку доповнити принцип природоподібності в освіті принципом культуроподібності, підкреслюючи цим вплив на освіту і виховання норм моралі (зовнішня культура), духовного світу людини (внутрішня культура), також соціальних стосунків і національної культури (суспільна культура)³³³.

Одним із завдань освіти виступає необхідність формування етичної переконаності людини. Адже в процесі освіти людина прагне отримати переконливі відповіді на фундаментальні питання буття, знайти вагомі підстави для тих чи інших своїх життєвих переваг. Ці етичні орієнтири відображають змістовний аспект гуманістичних процесів в освіті.

Гуманізація освіти є системною проблемою – проблемою теорії і практики й повинна розвиватися на абсолютно новій концептуальній основі, суть якої полягає в повороті до людинотворчої моделі освіти.

Стрижнем процесу гуманізації освіти виступає наповнення його етичним змістом. Гуманізацію освіти потрібно усвідомити не лише на творчому рівні, але й на рівні сучасних конструктивних практичних розробок, що передбачають систему нормативних знань, орієнтованих на різних суб'єктів діяльності. Сьогодні ж реальна освіта, у зв'язку із приєднанням України до Болонської концепції, породжує дефіцит гуманітарної культури, що призводить до духовного занепаду, зокрема й моральності – як складової духовної культури суспільства.

Потреба гуманізації та гуманітаризації освіти нині є предметом консенсусу в освітньому середовищі. Дегуманізація вбачається передусім у перетворенні освіти на інструментальну категорію індустріальних і ринкових відносин, у втраті гуманістичного смислу освіти, внаслідок чого вона перетворюється на утилітарне засвоєння вузького спектру професійних

³³³ *Зеленкова И. Л. Этика: учебное пособие для студентов вузов / Инесса Зеленкова. – Минск : Тетра Системс, 2003. – 352 с.*

знань і навичок. Безперечно, дегуманізація освіти – це результат (та ілюстрація) дегуманізації соціальних інститутів. Цей процес підриває перспективи соціального прогресу, звужує горизонти демократії і нівелює духовно-етичні цінності. Небезпека дегуманізованої освіти полягає у тому, що вона є чинником соціальної нестабільності, виразні риси якої неважко розпізнати в сучасній Україні.

Ситуація, в якій сьогодні опинилась освіта, є наслідком протистояння природничо-наукового та гуманітарного знання, започаткованого ще у XVIII столітті. Основою такого протистояння була віра у спроможність науки дати остаточну відповідь на усі доленосні запитання, здатність розв'язати всі проблеми людства. Гуманітарним же наукам надавався статус «суб'єктивного знання», яке нібито нездатне відтворити об'єктивну картину світу. Подолання такої однобічності у поглядах на роль і значення складових освіти залишається незавершеним навіть на початку XXI століття.

Інформаційне суспільство визначає головним фактором розвитку виробництва і використання інформації. Концепція інформаційного суспільства є різновидом теорії постіндустріального суспільства, фундаторами якої вважаються Е. Тоффлер та З. Бжезинський. Прибічники теорії інформаційного суспільства пов'язують його становлення насамперед із домінуванням «четвертого» – інформаційного – сектора економіки. При цьому стверджується, що капітал і праця, які є основою індустріального суспільства, поступаються місцем інформації та знанню у суспільстві сучасного формату.

Принципи, що мають реалізувати в соціальній системі інформаційного суспільства в майбутньому, повинні бути закладені в освітніх стратегіях і реалізовуватись уже сьогодні. Це наголошує на важливій складовій парадигми освіти – випереджаючій функції розвитку системи освіти в сучасному суспільстві. Пояснюється це передусім якісно новим масштабом детермінуючого впливу системи освіти на формування реалій інформаційного суспільства, яке вперше визначається не стільки станом матеріального, скільки характером духовного виробництва і може стати реальністю лише внаслідок розвитку відповідних освітніх тенденцій у суспільстві.

Освіта як життєвий феномен духовного виробництва вимагає свого аналізу, що розкриває його багатство не лише як гносеологічного атрибута, але й як цілісного явища, що володіє своєю специфічною універсальністю і необхідністю трансляції свого змісту. Доказ універсальності потребує побудови конструкції освітнього простору в різних його аспектах. Це – онтологічний аспект: дослідження суті і змісту освітнього процесу в контексті соціального буття, аналіз різних елементів системи освіти, їх

взаємодія між собою та довкіллям. Гносеологічний аспект: використання законів і принципів пізнання для теоретичного, раціонального, етичного віддзеркалення системи освіти в сучасній теорії пізнання. Практиологічний аспект: шляхи перетворення і оптимізації освітньої системи, сучасної освітньої практики. Аксиологічний аспект: визначення головних цінностей системи освіти, духовно-етичні орієнтири теорії і практики освітнього процесу. Світоглядний аспект: формування життєвих орієнтирів у процесі освіти.

З огляду на все це, стає зрозумілим, що найбільш практичне значення для реформування системи освіти має аксіологічний аспект нової парадигми освіти – нова система цінностей і етичних відносин між вчителем і учнем, викладачем і студентом. Центральною цінністю виступає, зрозуміло, особа, особистість, оскільки розвиток саме її потенціалу, процес творчої самоактуалізації є абсолютною метою і суспільного розвитку, і функціонування системи освіти. Більше того, це положення набуло нормативного характеру, позаяк вимога спрямованості освіти на всезагальний розвиток людини міститься в Загальній декларації прав людини.

Зазначена особливість передбачає пріоритетність гуманітарних цінностей системи освіти. Саме їх розвитком зумовлюється процес гуманізації та гуманітаризації освіти на сучасному етапі – як головний напрям змістовного реформування системи освіти. Вирішального значення набувають два аспекти. Перший передбачає не тільки формування певної системи знань, а й розвиток духовності в контексті гармонійної взаємодії всіх індивідуальних процесів світосприйняття. Особливого значення тут набуває формування етично обумовленої мотивації навчання, орієнтованої на самоактуалізацію системи індивідуальних цінностей та гуманістичних характеристик системи взаємовідносин між викладачем і студентом. Другий аспект орієнтує на подолання технократичної природи сучасного навчання.

Під гуманітаризацією освіти слід розуміти індивідуальне самовизначення особистості, розвиток її самосвідомості й самоосвіти задля самореалізації в особистісному і професійному планах. Гуманітаризація освіти – водночас і наслідок, і причина, і чинник, і завдання гуманізації суспільного буття. Головне ж завдання, яке постає в контексті потреб гуманітаризації освіти, це взаємозбагачення і взаємодоповнення знань з окремих предметів, що має посприяти створенню системного образу світу. Така освіта має бути спрямована на розвиток евристичних і креативних знань, досвіду творчої діяльності.

Грунтовного осмислення потребує покликання гуманітарної складової освіти. Ефективність викладання гуманітарних дисциплін перебуває у

безпосередній залежності від рівня їх концептуальної єдності. Воно повинно базуватись на усвідомленні фундаментальних проблем методології наукового пізнання, способів педагогічних новацій і філософського розуміння істини. Загалом місію гуманітарного блоку освіти у формуванні світогляду, ціннісних орієнтацій, загальної культури особистості та її громадянської позиції важко переоцінити – вона вочевидь унікальна.

Зміст сучасної освіти визначають такі чинники, як глобалізація суспільного життя, перехід від традиційного до динамічного, від індустріального до постіндустріального (інформаційного) суспільства, обставини становлення державної незалежності України тощо. В освіті має здійснитися перехід від просвітницької до антропологічної парадигми. Нові суспільні реалії вимагають філософського осмислення і створення цілісної системи освіти і виховання, яка спрямовувала б молоде покоління на освоєння гуманістичної культури, заснованої на фундаменті демократії і свободи, що має привести до модернізації менталітету через освіту.

Існують дві альтернативи розв'язання проблеми гуманізації та гуманітаризації освіти. Перша – суто механічна. Вона зводиться винятково до збільшення кількості гуманітарних предметів у навчальних планах і програмах. Цей шлях обрала переважна більшість вищих навчальних закладів України та інших пострадянських країн. Альтернативний шлях, на наш прогляд, значно результативніший, передбачає істотні зміни в самому процесі викладання. Він акцентує увагу на тому, що важливо не лише донести до суб'єкта навчального процесу основні здобутки науки й освіти, пояснити роль науки у житті людини, а й можливість розкрити значення людини у становленні освіти і суспільства загалом.

Процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, вимагають переоцінки традиційних етичних цінностей, уточнення їх ролі як регулювальника розвитку науки і освіти. Існує нагальна потреба у створенні справжнього культу моральності в усіх сферах життєдіяльності соціуму. І головне – потрібний пошук найкращих умів і талантів у цих сферах, створення сприятливих умов для їх активної діяльності. Вдосконалювати треба не лише суспільство, а передусім людину. «Якщо простежити розвиток цивілізацій, то легко можна відмітити, що впродовж століть розвитку людини не приділялося належної уваги. І лише на межі третього тисячоліття фахівці ООН дійшли висновку, що характерною особливістю кожної цивілізації є її ставлення до гідності і свободи людини»³³⁴. Людина розвивала в

³³⁴ *Цивилизационные модели современности и их исторические корни* / под ред. Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский. – К. : Наукова думка, 2002. – 632 с.

усіх цивілізаціях інформаційне виробництво, а сама – як предмет буття і екзистенції – залишалася в тіні.

Важливою сферою, де сьогодні проектується нові імперативи якісної зміни моральності, виступає освіта. Адже в інформаційному суспільстві акцент робиться на інтелектуальну працю, модусом якої виступає моральність. Тому нові програми освіти повинні включати у свій зміст, як вектор, етичну спрямованість технічного знання. Моральність повинна виступати ціннісно-смысловим імперативом цього знання та й усієї системи підготовки фахівців. Як структурний елемент цього процесу, моральність забезпечує функцію співвідношення особистого із загальним, дає змогу поєднувати мінливе зі стійким, повсякденне – з піднесеним. Ця функція моральності робить її не лише невід'ємною частиною культури людини, але й розкриває людинотворчу спрямованість її потенціалу.

У зв'язку із переходом суспільства на нову систему підготовки фахівців, сьогодні необхідна розробка структурно-логічних схем етичної складової природних і технічних дисциплін, що допоможе викладачам цих циклів ефективніше вводити їх у зміст учбових курсів.

Але в цьому випадку існує небезпека втрати етичною складовою своєї людинотворчої цінності, якщо виступатиме лише як зовнішній феномен, і тим самим виконуватиме функції примусового обов'язку.

Розвиток етичного вектора в новій парадигмі освіти інформаційного суспільства повинен враховувати зміни інформаційного освітнього простору. Справа в тому, що колосальне зростання інформаційних потоків зумовлює використання людиною лише незначної долі інформаційного поля, тоді як загальний об'єм цього поля залишається незатребуваним. Цього «вже вистачає для дестабілізації світоглядного і, зокрема, етичного, контексту людського буття, оскільки, усвідомлюючи свою, якщо так можна висловитися, інформаційну нікчемність, людина відчуває себе ущемленою»³³⁵. Вона не може опанувати весь інформаційний матеріал, що виступає основою поглиблення розриву між людством і особистістю. «Основний закон історії, – відзначає М. Епштейн, – відставання людини від людства. З кожним поколінням на особистість навалюється дедалі важчий вантаж знань і вражень, які були накопичені попередніми століттями і яких вона не в змозі засвоїти»³³⁶. Становлення інформаційної цивілізації цей розрив різко збільшить, але необхідно, щоб етична складова цього процесу зростала прямо пропорціонально.

³³⁵ *Зеленкова И. Л. Этика: учебное пособие для студентов вузов / Инесса Зеленкова. – Минск : Тетра Системс, 2003. – 352 с.*

³³⁶ *Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодернизма / М. Эпштейн // Звезда. – 1999. – № 11.*

Конкретизуючи досліджувану проблему, можна виділити три чинники, що становлять в етичному векторі освіти його основу, в умовах переходу соціуму до вищої стадії свого буття – інформаційного.

По-перше, трансформаційний чинник суспільної свідомості, включаючи і моральність.

По-друге, особистий чинник, що розкриває співвідношення етичних функцій і пізнавальних мотивів у діяльності людини, що вчиться. Умови, які будуть створені суспільством для творчої діяльності особистості, стануть характеризуватимуть темпи переходу суспільства до інформаційної цивілізації.

По-третє, практичний чинник, який розкриває не лише процес впровадження нового наукового знання у розвиток життєдіяльності соціуму, але і що конкретно відображає реалії формування нової цивілізації, рівень процесів всіх сфер життєдіяльності соціуму.

Перший, визначений нами чинник, пов'язаний із трансформацією етичної свідомості – як складника суспільної свідомості. Він відображає процес переоцінки ідеалів і ціннісних орієнтацій у становленні тієї етики, де сенс життя людини визначається не просто діяльністю, а принципами задоволення зростаючих потреб, морально-духовного самовдосконалення особистості.

Для виконання цього завдання необхідна нова методологічна основа, здатна забезпечити світобачення суспільних стосунків кожною людиною і суспільством в цілому. Такою основою виступають інформаційно-комунікаційні технології – як абсолютно новий комплекс дисциплін, що є базою не лише розгортання інформаційних процесів у суспільстві, але й низкою смислових відтінків і нормативів. Серед них і етичні нормативи, що визначають цільові установки майбутнього суспільства. Звісно ж, розвиток нормативів пов'язаний найперше з підготовкою фахівців, які повинні засвоювати інформаційно-комунікаційні технології не просто як систему знань і ціннісних орієнтацій, а представити їх у своєму смисложиттєвому значенні. Вони мають стати квінтесенцією розширення духовних горизонтів суспільства і особистості.

Результатом впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у наукове пізнання і практику виступає унікальна можливість переходу суспільної свідомості до вищої сфери свого буття – інформаційної сфери розуму (інфоноосфера). Якщо на початку ХХ століття П. Тейяром де Шарденом³³⁷ вперше була пояснена суть поняття «ноосфера» як сфера взаємодії природи і суспільства, в межах якої розумне життя людства і його

³³⁷ Шарден Пьер Тейяр де. Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден. – М. : АСТ, 2002. – 553 с.

діяльність стає головним визначальним чинником розвитку, то чітка наукова концепція суті ноосфери була обґрунтована В. Вернадським. Він детальніше розкрив перехід біосфери, пов'язаної з виникненням і розвитком у ній людства, яке, пізнаючи закони природи і вдосконалюючи техніку, почало справляти детермінуючий вплив на хід процесів в охоплених його діями сферах Землі і навколоземного простору, глибоко змінюючи їх своєю діяльністю³³⁸. Аналіз суті ноосфери згодом дав змогу виокремити в діяльності людей техносферу, антропосферу, соціосферу.

На початок ХХІ століття розумна діяльність людей, що носить цілеспрямований перетворюючий характер, стала ґрунтуватися на науково здобутій і обробленій інформації. Це надало діяльності людини нового статусу. Виникає інформаційна сфера розуму. «Це сфера розумної діяльності людства, його новий рівень суспільної свідомості, сформований на основі інформаційно-комунікаційних технологій, – відзначає О. Пунченко, – і обумовлений об'єктивною необхідністю перетворення матеріальних і духовних цінностей людства новими умовами його буття»³³⁹. Поза сумнівом, людству, у зв'язку з переходом до інформаційної цивілізації, необхідно сформувати новий рівень свого духовного розвитку. Необхідно створити не лише нову техноструктуру, пов'язану з виробництвом, обробкою і передачею інформації, але й виконати завдання перетворення моральності – як основи духовної культури.

Ідея переходу людства до нового типу розуму знайшло своє віддзеркалення і в роботах Н. Мойсеєвого. Він вводить свою термінологію – Колективний Загальнопланетарний Розум, що, на нашу думку, за змістом збігається з поняттям інфоноосфери.

Однією із складових інформаційної сфери розуму (О.Пунченко) або Колективного Загальнопланетарного Розуму (Н. Мойсеєвий), виступає система моральної свідомості і моральності. Обидві зазначені системи об'єднують нормативно-оцінні властивості морального змісту. Саме трансформація змісту моральної свідомості та моральної практики, на основі прогнозування інформаційної діяльності людини і суспільства й виступає як первинне завдання формування їх морального обличчя, етика взаємних стосунків у новій цивілізації.

Виділений нами чинник суб'єктивно-особистий. Цей чинник виражає необхідність ціннісної переорієнтації в стратегії діяльності – від ба-

³³⁸ Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружение / Владимир Иванович Вернадский. – [2-е изд.] – М. : Наука, 1987. – 338 с.

³³⁹ Пунченко О.П. Информационно-коммуникационные технологии – научно-техническая основа становления информационного общества / Олег Петрович Пунченко // Зв'язок. – № 3. – 2003. – С. 31–33.

жання змінити навколишні предмети і речі (у тому числі й інших людей, які стають предметом маніпуляції) до усвідомлення необхідності самозміни і самовдосконалення.

Третій чинник – практичний. Саме він дзеркально відображає інтереси держави і суспільства у прискореному переході до нової цивілізації. Цей індикатор реалізації задумів суспільства щодо прискорення свого соціально-економічного розвитку, щодо формування інформаційної цивілізації нерозривно пов'язаний із становленням і розвитком нових наук, таких як інформаціологія та комплекс дисциплін інформаційно-комунікаційних технологій. Дослідження ролі інформаційно-комунікативних технологій показує, що вони більшою мірою відображають практичний аспект розв'язання глобальних проблем, а теоретичний аспект залишається в «тіні».

Дослідження інформаціології дає підстави стверджувати, що це нова галузь наукового знання. Ця наука має і предмет, і методологію дослідження, вона відкрила нові закони функціонування природної і соціальної дійсності.

Але впровадження цієї нової дисципліни потребує пильного дослідження в ній етичного вектора. Цей вектор пов'язують з формуванням нового інформаціологічного світогляду і з тим чинником, що дана наука «працює» на соціальний прогрес, на забезпечення переходу людства до інформаційного суспільства.

Отже, розвиток етичних цінностей в освіті переконує, що втілення у практику підготовки фахівців нової цивілізації посприє розширенню етичного вектора освіти як сфери духовного буття суспільства. І щоб стати альтернативою сучасній цивілізації інформаційне суспільство повинне не лише займатися розвитком виробництва інформації і використанням її в цілях прогресивного розвитку матеріальної сфери, але і розвитком всього змісту суспільної свідомості, ядром якої виступає моральна свідомість, а критерієм ефективності його теоретичних конструкцій – моральність як міра розвитку людини і суспільства.

В умовах сучасного інформаційного суспільства, коли технічні можливості людини набувають планетарного розмаху і потенційно за змістом суперечливі, оскільки загальні норми і правила набувають форми декларацій, величезного значення набуває індивідуальний моральний ціннісний імператив, який формується в освіті. Роль моральної домінанти в сучасній освітній парадигмі визначається соціальними суперечностями, характером глобальних і локальних зрушень, які зумовили перехід до новітніх стратегій розвитку людства.

Етичні цінності були і залишаються душею освіти. Основними завданнями етичного модусу освіти є: розширення інформаційного поля

знань про етичні колізії і моделі їх рішення, необхідність стимулювання моральної рефлексії, розвиток етичних відчуттів, формування власного етичного досвіду, моральних норм і принципів. Всі вони – інтелектуальні інструменти, цінність яких залежить від здібностей людини застосовувати їх у конкретних ситуаціях при виборі вчинку. Критерієм істинності стає не об'єктивність, а загальне визнання цього вчинку. Це відповідає інтересам демократичного розвитку суспільства, умовам розвитку внутрішнього світу особистості. Роль повчального зводиться до функції посередника між внутрішнім світом вихованця і ситуаціями, що змінюються. Чим більше цінуватиметься досвід, тим швидше буде реалізуватися в освіті процес формування моральних думок і моральної відповідальності вихованця, усвідомлення ним суспільної цінності своїх вчинків.

Формування етичних цінностей, етичної картини світу особистості передбачає виконання завдань її пізнавального, соціального і духовного розвитку. Моральність в освіті виступає як загальний зв'язок, що пронизує реальне буття цього феномена. Це суперечлива єдність, що повільно осягається людиною повною мірою, а отже, це не різкий, а поступальний процес формування духовного світу індивіда і соціуму.

Моральність і освіта, перш за все виступають в єдності як особливий духовно-практичний спосіб освоєння людиною світу. У моральності, освіті, науці величезне значення має особиста мотивація, здатність людини усвідомлювати етичний сенс ситуації. Моральність «виступає як внутрішній регулювальник індивідуальної свідомості і поведінки. Її специфікою, є перш за все те, що вона діє ніби зсередини людської свідомості»³⁴⁰.

Зазначена особливість взаємодії моральності і освітнього процесу знаходить, відповідно, своє відображення у моральній культурі педагога, яка постає передусім як духовна цінність, система знань і переконань, почуттів і навичок, норм і відносин, інтересів і потреб, єдність культурно-морального досвіду, безпосередньої діяльності і поведінки, спрямованої на самореалізацію, навчання і виховання особистості учня.

Моральна культура педагога постає передусім як інтегральна єдність двох суспільних явищ: культури і моралі. Функціонуючи як «культура» в моралі, вона водночас висвітлює моральний аспект (цінність) культури. Тому аналіз моральної культури передбачає розкриття глибинних взаємозв'язків між культурою і мораллю, що можливо лише на основі системного аналізу людської культури, сутності та структури моралі, їх соціальних функцій, ролі в суспільній життєдіяльності людей.

³⁴⁰ *Етика* / под ред. И. В. Кузнецова. – Одесса : изд-во ОНМА, 2006. – 100 с.

Педагогічна діяльність насамперед передбачає дотримання моральних принципів, що є формою моральної свідомості і самосвідомості, в якій моральні вимоги виявляються найбільш узагальнено. Якщо у нормі вказано, які конкретні вчинки має здійснювати людина, то принципи у загальній формі розкривають зміст певної моральності, відображають набуті у моральній свідомості вимоги стосовно моральної етики людини, її призначення, сенсу життя і характеру відносин між людьми. Вони спрямовують діяльність педагога і є основою для норм поведінки у певній ситуації.

Діяльність учителя виявляється не лише у дотриманні моральних норм і принципів; її має оцінити громадська думка, яка є станом масової свідомості, що відображає почуття, настрої та погляди великих соціальних груп і суспільства загалом, виражає їх ставлення до подій і явищ, які значущі з погляду суспільних потреб та інтересів. Моральний авторитет учителя є його моральним статусом в колективі учнів і співробітників, своєрідною формою дисципліни, з допомогою якої учитель регулює поведінку вихованців, позитивно впливає на їх світогляд.

Моральні норми, принципи, громадська думка, авторитет учителя віддзеркалюються у культурі. Мораль у культурі, як і в суспільному житті, є «зрізом» суспільного існування людства. І в культурі, і в моралі суспільства, особистості важливу роль відіграє спілкування. Висока культура гуманізує спілкування людей, відкриває можливості його вдосконалення. Поняття «культура» підсилює змістовий аспект поняття «мораль», тобто акцентує на своєрідності моральних цінностей. Культура не лише висвітлює їх роль для суспільства, а й підносить цінності до рівня «форми», способу їх вияву і реалізації. Моральні цінності реально функціонують у спілкуванні, міжособистісних та інших суспільних відносинах. Водночас, будучи невід'ємною складовою культури, мораль активно сприяє духовному зростанню особистості, її культуротворчій діяльності, є не тільки важливим чинником розвитку культури, а й способом оволодіння людьми гуманним ставленням один до одного. На це звертав увагу німецько-французький філософ-гуманіст А. Швейцер у праці «Культура і етика» (1923): «...Істинно моральною людина є лише тоді, коли вона підкоряється внутрішньому збудженню допомагати будь-якому життю, якому може допомогти, й утримується від того, щоб завдати живому будь-якої шкоди»³⁴¹. Мораль дає змогу проникнути у внутрішній зміст формування і функціонування культури особистості.

³⁴¹ Цит. за Педагогічна етика: навч. посіб. / Г.П. Васянович. – К.: Академвидав, 2011. – 256 с. – С. 59.

Взаємовплив моралі та культури непростий, він має суперечності, неузгодженості, негативні наслідки. Наприклад, в умовах, коли відбувається перехід від «закритої» культури до «відкритої», виокремлюються культурні запити, стикаються техніко-раціоналістична культура і загальна культура особистості. Тоді культура комерціалізується і посилюється умовно престижне її споживання, масова культура стає здатною спрямовувати моральні якості в корпоративно-бюрократичні способи їх використання. «Нігілістичну» моральну підсистему активно формують інші спеціалізовані сегменти культури, передусім елітарна культура. Так, наприклад, прибічники елітарної культури заперечували прогресивний розвиток культури без її обраних носіїв; критикували ідею національної культури (генії культури належать людству); наголошували, що культурна нерівність як особистостей, так і народів є основою соціального життя, певною закономірністю. За змістом вона наближається до масової.

Масова культура презентує певний тип мислення, суспільної свідомості, який є провідним для деяких людей. Теоретики масової культури стверджують тотожність матеріальних і духовних цінностей у житті людини. Вчені вважають, що умовами виникнення масової культури є розвиток засобів масової комунікації, індустріально-комерційний тип виробництва і розподіли стандартизованих духовних благ. Взаємодія елітарної і масової культур призводить до формування сурогату спілкування, яке втрачає свій гуманістичний зміст і цінність, оскільки псевдокультура завжди нищила моральні ідеали, почуття, переживання особистості. Усе це ускладнює роботу педагога у вихованні моральних якостей учнів і процес відкриття дитині «світу вперше» на засадах людської культури³⁴².

Саме тому у вищій освіті повинен діяти власний, непідвладний тимчасовим соціокультурним впливам культурний імператив, звернений, з одного боку, до внутрішнього світу особистості, культурної ідентичності індивідуальності, її творчого потенціалу, а з іншого боку – до можливостей і готовності освітньої системи забезпечити виконання цієї вимоги. Цей імператив реалізується в межах культурно-освітнього середовища, що допомагає збереженню, відтворенню й оновленню основних культурних ідей, зразків і цінностей освіти³⁴³.

³⁴² Цит. за Педагогічна етика: навч. посіб. / Г.П. Васянович. – К.: Академвидав, 2011. – 256 с.

³⁴³ Цит. за Белякова О.С. Культурно-діяльнісне освітнє середовище [Електронний ресурс] / Белякова О.С. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pedalm/texts/2010_6/015.pdf.

Освітнє середовище – це органічна складова соціокультурного простору, де взаємодіють різні освітні процеси, їх складники та рівні від загальнодержавного до основного свого першоелемента – освітнього середовища конкретного навчального закладу. Між освітою й культурою існує точна відповідність. С. Гессен зазначає: «Освіта є те саме, що й культура індивіда. І якщо стосовно народу культура – це сукупність невичерпних цілей-завдань, то й щодо індивіда освіта є невичерпним завданням. Освіта за своєю сутністю не може бути ніколи завершеною»³⁴⁴. Ця відповідність відображена у таблиці 1.

Таблиця 1³⁴⁵
Зміст головних блоків цінностей у підготовці вчителя

Інтелектуально-наукові цінності	Морально-етичні цінності	Художньо-естетичні цінності	Еколого-ноосферні цінності
Інтелігентність Знання Наука Освіта	Добро Любов Совість Сором	Краса Героїзм Благородство Ввічливість	Природа Космос Помешкання Здоров'я
Творчість Істина Розум Інтелект	Обов'язок Відповідальність Милосердя Співстраждання Справедливість Доброчинність Чесноти Гуманність Безкорисливість Жалісливість Піклування Співпереживання Добродушність Самопожертва Честь Тактовність Благо	Гармонія Терпимість Достоїнство Повага Гордість Скромність Смак Ідеал Творчість Ритм Стиль Почуття Співпереживання	Фауна Флора Повітря Вода

³⁴⁴ Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию [Текст] / С. И. Гессен. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 275 с. – С. 78.

³⁴⁵ Цит. за: Якса Н.В. **Полікультурні засади педагогічної освіти майбутнього вчителя** [Електронний ресурс] / Н.В. Якса. – Режим доступу до ресурсу: <http://studentam.net.ua/content/view/7529/97/>.

Культурне середовище в його об'єктній сутності зумовлене зовнішніми передумовами його створення, де спостерігаються взаємовплив систем моделей освіти, тенденцій гуманізації й гуманітаризації, вимог суспільства у формі соціального замовлення до рівня підготовки майбутнього вчителя³⁴⁶.

Культурне середовище спрямоване на майбутню, соціально детерміновану, «квазіпрофесійну» діяльність. Культурне середовище з позицій суб'єктного підходу до його сутності повною мірою відображає особисто-діяльнісний аспект функціонування, активне залучення всіх суб'єктів освітнього процесу до культуротворчої діяльності, якій властиві характер рефлексії й творчості. Культурна діяльність тут розуміється як складний, багаторівневий, постійно змінний залежно від культурного контексту спосіб існування, самовираження індивідуальності, унікальна форма буття людини в різноманітних і різнопланових площинах культури.

Нагальною проблемою сьогодення освітньої галузі є менеджмент розвитку культурного середовища, оскільки культура є системоутворюючим чинником консолідації та розвитку суспільства в національному масштабі. Менеджмент культурного середовища може реалізуватися виключно в створенні організаційних та економічних умов саморозвитку культурного життя. Менеджмент організації розвитку культурного середовища цілком закономірно можна розглядати як утвердження (розширення, зміцнення) культурної основи для підготовки нового вчителя.

³⁴⁶ Цит. за Белякова О.С. Культурно-діялісне освітнє середовище [Електронний ресурс] / Белякова О.С. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pedalm/texts/2010_6/015.pdf.

Розділ 3

Культурологічний концепт локалізації цінностей в системі освіти

Глава 3.1. Культурно-ціннісна природа педагогічного процесу

Глава 3.2. Глобалізаційна зміна ціннісних пріоритетів в культурі і освіті

Глава 3.3. Освіта як поле вибору цінностей: свобода і необхідність, можливість і дійсність.

Глава 3.4. Маніпуляція цінностями та засоби забезпечення молоді від руйнаційних ідеологічних впливів

Глава 3.1

Культурно-ціннісна природа педагогічного процесу

Впродовж довгого часу Європа залишалась джерелом новаторських ідей і головним законодавцем перетворення особистого і суспільного життя людини. Чимало ідей, без яких годі собі уявити неповторність Європи, мали християнське коріння і продовжують черпати поживу з християнського спадку. Реформаторських інспірацій і рецептів у явищі Європи шукав кожен, для кого європейський досвід розв'язання суспільно-політичних чи культурних проблем правив за підказку чи навіть зразок у пошуку відповідей на виклики сучасності.

В соціологічній теорії терміном «сучасність» здебільшого окреслюють пострадиційне, урбанізоване, раціональне, ліберальне, технологічне, інформаційне і, часто, секуляризоване суспільство. Це, іншими словами, суспільство, де індивідуальна і колективна ідентичність людини все більше втрачає риси «напередзаданості» чи запрограмованості її етнічним чи расовим походженням, соціальним статусом, культурною чи релігійною традицією. Вибір ідентичності стає не тільки можливістю, а й вимушеною необхідністю повсякденного життя людини. Як наслідок, криза ідентичності і потреба в ціннісній орієнтації стає невід'ємною частиною соціокультурного словника сучасності.

Європейський Союз – це не лише спільна валюта. У першу чергу це багаті традиції демократії, високий рівень розвитку, а головне – стабільність та прогнозованість економіки, соціального захисту населення, можливостей гармонійного розвитку особистості, відповідальність влади перед народом, політична стабільність, стабільність законодавчої бази, відсутність адміністративних методів регулювання економіки, чітка та зважена зовнішня політика усіх країн – членів ЄС. Під дахом спільного «європейського дому» перебуває більшість країн цього континенту, за винятком декількох країн, зокрема, і України. Наша держава на державному рівні заявила про бажання інтегруватись у європейську спільноту. Вступ до ЄС надасть Україні великі переваги в економічній площині: спільний ринок, європейські стандарти в економіці, сільському господарстві, екології, податкова та бюджетна політики, рівні можливості, система цінностей, демократія тощо. Однак в суспільному житті європейських країн існують явища, які не притаманні нашій ментальності – це й лояльне ставлення до гомосексуалістів (нерідко його підтримка), це питання абортів, евтаназії, легалізація проституції та легких наркотиків, це приріст населення через еміграційні процеси.

Євроінтеграційний процес України – імператив розвитку держави. Він посідає особливе місце серед інших пріоритетів у системі міжнародних відносин. Інтеграція – це не просто партнерство та взаємовигідне співробітництво. Вона може трактуватися лише як один із напрямків зовнішньої політики держави, бо передбачає істотні внутрішні перетворення згідно з прийнятими інтеграційною спільнотою стандартами. Інтеграція забезпечує можливість переходу до більш високого рівня міжнародної кооперації, коли делегування окремих національних повноважень відбувається в обмін на можливість здійснювати повноправний вплив на процес прийняття рішень.

Євроінтеграційний процес охоплює весь спектр присутності України у європейській підсистемі міжнародних відносин, включаючи соціально-економічну інтеграцію, фінансово-бізнесову кооперацію, формування спільного простору безпеки, гуманітарно-цивілізаційну взаємодію. Складовими та необхідними умовами цього процесу є входження до євроатлантичної системи безпеки, радикальні перетворення на шляху демократичного розвитку, вдосконалення політичної системи та сфери захисту прав людини, формування сучасної моделі менеджменту та ведення бізнесу, закріплення міжнародного іміджу країни як конкурентоспроможної та інтестиційно привабливої тощо.

З Європою пов'язують гуманітарні, ціннісні досягнення в царині демократії, свободи і прав людини, культури і науки. Використовуючи відомий вислів К.Станіславського, можна зазначити, що українці повинні любити не себе у Європі, а Європу в собі. Чим більше життя в Україні (за якістю, добробутом, демократією, гуманістю) буде наближатися до європейського рівня, тим очевиднішою буде виглядати її європейська орієнтованість.

Європейський вибір України – це шлях нашого народу до цивілізаційного, демократичного суспільства через досягнення стійкого економічного зростання і утворення ефективної ринкової економіки, поліпшення добробуту людей, розбудову громадянського суспільства і демократичних державних інституцій. Орієнтація на апробовані часом європейські ідеї, ідеали та принципи, як у формуванні планів на майбутнє, так і в оцінці нинішніх політико-економічних трансформацій, є визначальною. Теза про європейський вибір має фундаментальне значення. У Європі склалися форми державного устрою, тлумачення демократії, моральних норм, які формувались сторіччям. Оскільки Україна і географічно, і культурно завжди була частиною Європи, тому і те суспільство, яке збудували європейці, нам більш прийнятно, ніж інші моделі суспільного устрою, але це ще не повністю розкриває зміст європейського вибору України. Основне в ньому

– напрямок розвитку, стратегічні орієнтири державотворення. Шляхи можуть бути різними (так само як і методи і засоби), але має бути мета, дороговказ. Вони необхідні передовсім для владних інституцій і для тих, хто формує громадську думку, формулює завдання, організовує їх виконання. Якщо кожна з ланок державних інституцій буде рухатись у своєму напрямку, то загального, поступального руху до визначеної мети не буде.

Європейський вибір України означає насамперед запровадження європейських стандартів в державну політику, суспільне життя, суспільну психологію, досягнення соціальних гарантій людини та захищеність її прав і свобод, розвиненість структур громадянського суспільства. Для українців означений вибір означає обрання своєї власної, незалежної зовнішньої політики, яка базується на європейській системі цінностей. Потрібна зміна способу мислення, зміна стандартів та моральних цінностей.

Концепт «Європейський вибір України» має декілька вимірів:

- **державно-політичний.** Перше пострадянське десятиліття для української зовнішньої політики було передусім курсом на «багатовекторність». Це був час, коли визначались пріоритети, місце у системі міжнародних відносин. Сьогодні курс на європейську інтеграцію проголошено на державному рівні.
- **правовий.** Одним з найбільших надбань Європи є система суспільних відносин, що ґрунтуються на імперативах Закону. Заявляючи про прагнення інтегруватись у Європу, Україна бере на себе зобов'язання привести у відповідність власну законодавчу базу до європейської, яка довела свою ефективність. За останні роки в цьому напрямку вже зроблено чимало.
- **економічний.** Розвинена стабільна економіка є ключовою характеристикою об'єднаної Європи. Звідси випливає, що однією з найважливіших умов для європейської інтеграції України виступає потужне зростання можливостей вітчизняної економіки, виробництво конкурентоспроможної продукції, створення умов для надходження європейських інвестицій. Це дозволить Україні стати рівноправним партнером Об'єднаної Європи, і не бути донором інших країн. Ключ до вирішення цього непростого завдання – структурна перебудова економіки на основі інноваційної моделі сталого розвитку із використанням новітніх інформаційно–комунікаційних технологій.
- **суспільний.** Демократія, гуманізм, толерантність, рівність можливостей – ці характеристики сучасного європейського суспільства підтримуються Україною. Тому прогрес у наближенні до них, прагнення сформувати і реалізувати їх має стати індикатором намірів України наповнити реальним змістом європейський вибір.

Отож, європейський вибір – це вибір стратегічної мети, моделі побудови суспільства і держави, напрямок руху до цивілізаційного співтовариства вільних громадян. Для нашої країни вибір полягає не в географічному вимірі, куди рухатись – чи на Схід, чи на Захід, а за іншим критерієм – що є кращим для людини, для суспільства. Коли ми говоримо про європейську дорогу, то оперуємо стандартами демократії, відкритого громадянського суспільства, правилами ринку. Вибір як країни, так і людини полягає у простій формулі – необхідно обирати краще. Те, що сьогодні демонструє Європа, та система цінностей в контексті реалізації економіки, відкритої і прозорої конкуренції, високих соціальних стандартів – це правильний шлях.

Нова Європа у своїх об'єднавчих процесах продовжує шукати відповіді як на нові виклики глобальних суспільних трансформацій, так і на старі рани, завдані невдачами у питаннях власної ідентифікації, особливо у стосунку до близьких і далеких інших. Що саме забезпечує єдність Європи? Адже ні спільний ринок, ні політичні інститути не здатні виконати таке завдання. Європа – це передусім єдиний культурний простір, який передував об'єднанню простору економічного. Саме спільна культура створює необхідну солідарність, що об'єднує людей.

Створення спільного культурного простору багато в чому залежить від наявності європейськості, ідентичності. І хоча європейці відрізняються один від одного національною належністю, мовою, правом, релігією, культурою й належать до різних економічних і політичних систем, проте існують і спільні традиції (політичні та правові), а також спільна спадщина (релігійна й культурна)³⁴⁷.

Західноєвропейська інтеграція обрала шлях до відкритого суспільства та розширення культурного простору. Вона розширила не лише обсяг культурної продукції і масштаби «аудиторії», а й простір культурних можливостей, свободи вибору цінностей та ідеалів, взаємодії цивілізацій і культур. «Усі мають право брати участь у взаємному обміні цінностями, й усі зобов'язані сприймати цінності, які первісно не були їхніми власними цінностями», – проголосило в 1995 році Європейське співтовариство культури. Сфера культурного простору розширює й поглиблює загальноєвропейський процес кооперації та інтеграції.

Наявність культурного простору є умовою й опосередкованим чинником зближення держав, регіональних об'єднань і цивілізацій. Варто при-

³⁴⁷ Зотова О.М. Идея европейского единства и национальная идентичность. – Вестник Московского университета. Социология и политология. – Сер. 18. – М., 1999. – №3. – С. 160.

гадати слова А. Тойнбі: «Культурний елемент являє свою душу, кров і сутність цивілізацій. Порівняно з ним економічний і, поготів, політичний здаються штучними, неістотними утвореннями рушійних сил цивілізацій»³⁴⁸.

Тож створення єдиного європейського культурного простору має не менше значення для європейської інтеграції, ніж економіка чи матеріально-технічна основа. Тому Європа являє собою культурну цілісність, що виступає чинником стабілізації та впливу на загальноєвропейський процес шляхом інтелектуальної кооперації й наукової, просвітньої, культурної та релігійної інтеграції.

Незважаючи на розбіжності, населення країни, які ввійшли до ЄС, об'єднують основоположні погляди на основи суспільного устрою, що й зробило можливим таке об'єднання. Саме цінності, те, що неможливо побачити, а й часто й чітко визначити, лежать в основі нової об'єднаної Європи.

Розмаїття конкретно-історичних ціннісних систем ставить питання про їх типологізацію. На даний час існують різні думки з цього приводу, серед яких варто виділити формаційний та цивілізаційний підходи. Формаційний підхід характеризується співвіднесенням типів ціннісних систем з етапами розвитку людства чи типами суспільно-економічних формацій, як це прийнято в марксистській системі цінностей, та вирішує задачу визначення основних, переважно економічних цінностей різних суспільств. Але скрупульозне дослідження культур різних суспільств в один і той же самий часовий період показує, що поряд з загальними основними елементами їх ціннісних систем спостерігаються й істотні відмінності інших цінностей. Так, система цінностей середньовічних феодальних суспільств Європи дуже важко може бути співвіднесена з цінностями феодального Сходу. В зв'язку з цим заслуговують на увагу дослідження ціннісних систем з позицій їх цивілізаційної належності. Цивілізаційний підхід використовується в тих випадках, коли системи цінностей розглядаються в зв'язку з їх належністю до тих, що існували та існуючих конкретних цивілізацій. Прихильники даної методології говорять про «східну» та «західну» цивілізації, «традиційну» та «техногенну», «домашню» та «ринкову». В основу визначення культури західної та східної цивілізації покладено відмінності в способах пізнання в східних та західних культурах. Східне світоосягнення має інтуїтивний характер, що сприяє розвитку описових наук та імпресіоністського мистецтва. Час, природа, історія сприймаються як замкнутий цикл. Ієрархічна модель сімейних стосунків переноситься на соціальну сферу. Влада персоніфікується та обожнюється. Свобода особи-

³⁴⁸ Тойнбі А. Постигание истории. М.: 1992. – С. 356.

стості тлумачиться як відхід у внутрішні простори душі. Технічний розвиток суспільства не носить характеру пріоритетної цінності.

Визначення основних цінностей східних та західних суспільств було метою великого кроскультурного дослідження, яке проводилося співробітниками американських університетів та було спрямоване на виявлення особливостей світосприйняття в різних сучасних суспільствах³⁴⁹. Задачі дослідження включали вивчення та класифікацію різних культур. Типологізація цінностей була проведена за двома основами: за значенням цінності та за локальною належністю до культури. За останньою ознакою були виділені західні, східні, африканські, мусульманські та чорні культури Африки. Основні порівняння проводилися між західними та східними культурами. Шкала значень ділила цінності на первинні, вторинні, третинні та неістотні. Аналізу було піддано 29 цінностей, наявність яких передбачалася в більшості суспільств. За результатами досліджень система цінностей західних суспільств характеризується присутністю в ній як первинних таких цінностей: індивідуальність, ієрархія, гроші, пунктуальність, спасіння, першість, агресивність, повага до молоді, колір шкіри, рівність жінок, людська гідність, ефективність, релігія, освіта, безпосередність. Первинні ознаки східної системи це такі: материнство, ієрархія, мужність, могутність, мир, скромність, карма, колективна відповідальність, повага до старших, гостинність, наслідування майна, збереження середовища, колір шкіри, святість ораної землі, патріотизм, релігія, авторитаризм. В відмінностях цих двох систем неважко прослідкувати ознаки тієї основи, за якою розділено західні та східні системи.

Цінності Східної цивілізації лежать в основі культури «традиційних» суспільств. Так, цінність індивіда та особистих свобод ніколи не розташовувалась в верхній частині шкали цінностей. Особистість реалізується лише через належність до якої-небудь корпорації, а можливості змінити свій корпоративний зв'язок досить обмежені. Цінність інноваційної діяльності також дуже невисока, а ідеї прогресу не є домінуючими.

Західні ціннісні концепції включають принципи рівності, однакових норм, демократії. Рівень технічного розвитку суспільства має безсумнівну цінність. Мистецтво ґрунтується на геометричних формах та перспективі. Цінності техногенної культури склалися на основі західного способу пізнання світу. В рамках системи цінностей техногенного суспільства перетворююча діяльність як стосовно природи, так і соціальних об'єктів, розглядається як головне призначення людини.

³⁴⁹ Ситарам К. С., Когделл Р. Т. Основы межкультурной коммуникации // Человек. – 1992. – №2. – С.51–64; № 3. – С. 60–68; №4. – С. 106–116.

Особливу цінність являє наукова раціональність, науково-технічне ставлення до світу. Наука та науково-технічний прогрес стають традиційними цінностями техногенної цивілізації. В науці головне місце посідає настанова на постійний приріст об'єктивного знання про світ, вимога постійної новизни як результату дослідження, фундаментальну цінність розвиненої науки являє собою принцип самооцінки об'єктивної істини. Вищими цінностями виступають інновація, творчість, прогрес.

Особливе місце в системі цінностей техногенного суспільства належить ідеалу автономії особистості. Вона суверенна тому, що не прив'язана ні до якої спільноти та може вільно включитися в будь-яку з них. Суспільство ж має бути побудоване на основі угод суверенних особистостей, а влада базується не на особистій залежності, як це було в традиційних суспільствах, а на речовій.

Ще один різновид цивілізаційного підходу являє собою теорія «домашньої» та «ринкової» цивілізацій. В ринковій цивілізації будь-яка цінність доступна будь-якому індивіду, домінуючий спосіб отримання основної цінності людини як істоти соціальної (соціального визнання) – ринок.

Головні цінності «ринкової» цивілізації – багатство, справа, майстерність. В «домашній» цивілізації цінності доступні як представникам соціальних груп, а домінуючий спосіб отримання соціального визнання – це оцінка членами даного суспільства правомірності претензій індивіда на володіння цінністю. Головні цінності «домашньої» цивілізації – влада та слава. «Ринкова» цивілізація існує та розвивається на основі «ринково орієнтованої діяльності», її господарство виробляє продукцію з метою отримання прибутку, а «домашня» – з метою задоволення суспільної потреби на основі «службової діяльності».

Перераховані цивілізаційні підходи об'єднують те, що представлені за їх допомогою класифікації містять два типи ціннісних систем. Один представляє собою цінності суспільства, яке перебуває на відносно невисокому щаблі економічного розвитку, другий – на більш високому. Обидва типи не є повною мірою самодостатніми. У розвитку як першої, так і другої цивілізації рано чи пізно має наступити кризовий момент.

Зміна цивілізаційних систем носить циклічний характер в рамках однієї цивілізації. Ця зміна передбачає нову систему нормативно-регулятивного контролю, функції якого виконує система цінностей. Циклічність зміни цінностей американського суспільства спостерігалась неодноразово протягом минулого століття. В 20-ті роки головною цінністю вважалося досягнення ділового успіху, 30-ті були ознаменовані критикою капіталістичних цінностей. Якщо до середини століття традиційними принципами американського суспільства були самоконтроль, пуританська

свідомість, почуття обов'язку, то в 50-ті роки стало помітно домінувати прагнення до швидкого успіху, високого престижу, виріс інтерес до достатку, споживання матеріальних благ, але ослаб інтерес до творчої діяльності. В 60-ті роки знову засуджуються звичайні шляхи досягнення успіху, а консервативні тенденції 70-х років можна вважати поверненням періоду загальноприйнятих традиційних цінностей. 80-ті роки складно охарактеризувати, оскільки вони являють собою суперечливу суміш тенденцій попередніх десятиліть. Оскільки американці звикли до багатства та прогресу, то їм важко звикнути до гірших умов. З цих причин в майбутньому можуть виникнути суперечки між тими, хто надає основне значення прагненню до успіху та матеріального прогресу, та тими, хто вважає ці цінності застарілими у зв'язку з руйнацією оточуючого середовища, виснаженням ресурсів та перспективою постійного злиденного існування³⁵⁰.

В останню третину ХХ ст. цінності «техногенної» цивілізації стали піддаватися сумніву. В 60-ті роки на рівні пересічної свідомості були зафіксовані ознаки кризи техногенного суспільства та його цінностей. Усе частіше стали говорити про невдоволеність становищем особистості, про відчуження людини від породжених нею соціальних структур, про дегуманізацію соціальних зв'язків людей, формалізацію та безособистісність контактів на всіх рівнях суспільства, про цінність самоутвердження особистості та змістовної творчої праці, про встановлення реальної демократії «участі». Загострилися глобальні проблеми, породжені науково-технічним прогресом. Виникла загроза ядерного знищення людства, поглибилась екологічна криза.

Виникла необхідність перегляду існуючої системи цінностей техногенної культури. З цією метою необхідне надання гуманістичного виміру розвитку науки, формування її нового вигляду, який включить у себе в явному вигляді гуманістичні орієнтири та цінності. Потрібно було переглянути розуміння ідеалу свободи, який би розумівся не лише як зняття залежності людини від зовнішніх факторів, але й як встановлення рівноправних стосунків з зовнішнім світом. Більшої цінності набули такі поняття, як інтеграція, діалог, консенсус, ненасилля, толерантність, бережливе ставлення до природи, рівноправ'я, самоцінність людської індивідуальності. Формуванню нової системи цінностей передувало усвідомлення нових потреб людського суспільства, їх глобального характеру, взаємопов'язаності та актуальності, усвідомлення того факту, що загальногуманітарні цінності – це об'єкти потреби збереження всього людства як системи. Перші ознаки переходу сучасного західного суспільства до нових пріоритетів в

³⁵⁰ Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. – М.:Феникс, 1994. – С. 64.

системі цінностей були зафіксовані Р.Інгельхартом в сфері політичних орієнтацій. Зміни, що спостерігалися, дозволили висунути гіпотезу про глобальний перехід від цінностей «матеріалістичного» суспільства до цінностей «постматеріалістичного».

«Матеріалістичний» тип цінностей споріднений «техногенному» та «ринковому» і включає в себе набір цінностей, котрі є об'єктами потреб нормального існування особистості та функціонування суспільства, служить лише збереженню індивіда, робить його існування більш спокійним та безпечним. В системі домінують інструментальні цінності, орієнтація на теперішнє, на сьогоднішній день. Найважливіші цінності такої системи – це підтримання високого рівня економічного росту, стабільність економіки, боротьба з інфляцією, боротьба зі злочинністю.

«Постматеріалістичні» цінності є умовами, які надають максимальну можливість розвитку та самореалізації особистості. Ця система дає імпульс ініціативі та творчим можливостям. Домінують термінальні цінності, які орієнтовані на майбутнє. Перехід до цієї системи означає моралізацію, одухотворення, демілітаризацію всіх форм суспільної діяльності. Дана система включає в себе такі елементи як елементи як важливість думки кожного члена суспільства, просування в напрямку до більш гуманного та менш безособистісного суспільства, демократичні методи прийняття державних рішень, захист свободи слова, високий рівень естетичних вимог до повсякденного життя, пріоритетне значення ідей перед значенням грошей. Безсумнівно, що поширенню постматеріалістичної системи цінностей сприяє задоволення первинних вітальних потреб людини, досягнення певного рівня життя. Визначальним моментом формування нової системи цінностей все ж має стати прагнення зберегти людську цивілізацію та її культуру. Стихійні механізми саморегуляції суспільства не виконують свої функції, а тому в долю цивілізації має втрутитись «колективний розум людства, деяке глобальне, загальнопланетарне цілепокладання³⁵¹».

Трансляція цінностей змінює свою конфігурацію: трансляція правил замінюється трансляцією поведінкових вчинків. До числа абсолютних цінностей у ХХ ст. увійшло людське життя, а під впливом екологічних проблем – і життя у широкому розумінні слова. Не тільки в етиці з її «новим гуманізмом» А. Печеї, «вітальними цінностями» Х.Ортеги-і-Гасета «гуманістичною етикою» Е. Фрома чи «етики благоговіння перед життям» А. Швейцера, але в свідомості закріплюється думка про те, що ніякі абстрактні «моральні цінності» не можуть бути вищими за цінності конкрет-

³⁵¹ Моисеев Н. Палитра цивилизации: разнообразие и единство //Человек. – 1992. – №3. – С.11.

ного життя. Значимість людини визначається не її відповідністю «високому призначенню», а реальною унікальністю життя будь-якої істоти. Людина перестає бути привілейованою у аксіологічному плані об'єктом, проте повага до її унікальності поряд з унікальністю усього живого набуло серйозного обґрунтування. Можна говорити про виникнення нової форми гуманізму, енвайроментальної (від англійського environment навколишнє середовище), в основі якої є усвідомлення того, що гуманні відношення між людьми мають бути побудовані лише на основі відповідних відношень з екологічним середовищем. Відповідальність у цих взаєминах покладається на людину, прийняти її вона повинна свідомо.

Серед європейських цінностей помітне місце займає лібералізм – ціннісна орієнтація, спосіб мислення, які характеризуються зосередженістю на розширенні меж та форм свободи. Ліберальна демократія породила й затвердила як одну із основних своїх цінностей свободу совісті й віротерпимість, а певною мірою й сама була породжена нею³⁵². Бо історично свобода совісті (визнання того факту, що найвищим суддею щодо вірування і переконання людини є її совість) була тим здобутком Реформації, який викликав великий здвиг у людській свідомості і з часом спричинився до формування й конституційного затвердження інших ліберальних прав і свобод. Важливе значення означеної цінності полягає в тому, що демократія дає змогу знаходити й ефективно використовувати форми нормального співіснування громадян, які дотримуються різних релігійних уподобань або ж узагалі є атеїстами. Демократичні принципи в їх сучасному розумінні виводять питання віри з «фокусу» моральних вимог, якіможуть ставитися до громадян з боку суспільства. Релігійні вподобання та переконання людини визнаються цариною індивідуального вибору, куди не може втручатися ні держава, ні інші люди.

Щодо української системи ціннісних орієнтирів, то в наукових публікаціях є декілька спроб їх класифікувати та систематизувати. Найбільш вдала класифікація, запропонована О.Вишневським³⁵³. За цією системою українські цінності можна поділити на:

1) абсолютні, вічні, що мають універсальне значення та необмежену сферу застосування і мають загальнолюдський характер (Доброта, Правда, Любов, Чесність, Гідність, Краса, Мудрість, Справедливість).

2) національні цінності, що є значущим для свого народу і не завжди поділяються іншими народами (патріотизм, почуття національної гідності тощо).

³⁵² Основи демократії / Авт. кол.: М.Бессонова, О.Бірюков, С.Бондарук та інші. – К. «Ай-бі», 2002. – С. 43–44.

³⁵³ Вишневський О. На тернистому шляху до себе // Рідна школа. – 1995. – № 5.

3) громадянські, що ґрунтуються на визнанні рівності людей і виявляють себе у застосуванні в демократичних суспільствах та в житті громадян.

4) сімейні, що діють в межах окремої родини.

5) цінності особистого життя.

Серед власне українських національних цінностей слід виділити насамперед цінність національної держави, яка знайшла своє вираження в національній ідеї, що є найголовнішою і найсвятішою цінністю українців. Одвічна їх мрія мати свою самостійну, незалежну, соборну державу й щасливе, процвітаюче і демократичне суспільство та зберегти себе як націю зі своєю характерною культурою, освітою, системою виховання, духовністю загалом. Матеріалізована в новій Конституції України, українська національна ідея хоча й повільно, з неймовірними труднощами, але все ж реалізується сьогодні в житті. Відтак національні цінності включають в себе й державницькі та громадянські цінності – права, свободи, закони, норми, обов'язки, відповідальність, демократію, справедливість.

Далі серед важливих українських цінностей є цінність народної свободи. Можна також виділити українську мову як одну з головних духовних цінностей народу.

Водночас зазначимо, що останніми роками в Україні були zdeформовані, девальвовані чи усунуті як безперспективні фундаментальні цінності та пріоритети, за якими живуть європейські народи. Заради справедливості необхідно констатувати, що деякі сенсожиттєві цінності ще взагалі не сформовані у функціонально достатній мірі. А, значить девальвації та розпаду були піддані їхні сурогати, замітники, котрі інтерпретувались у ролі «цінностей нової цивілізації»³⁵⁴.

У тому, як співвідносяться українські і європейські цінності, є повна плутанина. В чому ми переважаємо їх, а в чому вони краще нас? Де нам треба трансформуватися, а де залишатися самим собою? Ми переважаємо Захід багато в чому: в емоційності, у доброті, у відсутності крайнього утилітаризму. Колись Ч.Дарвін писав про себе: «Я у молодості був людиною емоційною, а тепер я став машиною, яка переробляє інформацію. І це рівноцінно втратити щастя! «І очевидно, це щастя атлантисти все більше втрачають, і особливо Америка, тому що там багатвіковий культ грошей, а сьогодні світосприйняття ускладнено ще і споживацтвом, що породжує духовну деградацію. У нас, мабуть, ніколи не приживиться практика, коли люблячі хлопець і дівчина, поєднавши долі, складають контракт про те,

³⁵⁴ Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы?– К.: 2001, с. 255

що вони будуть ділити меблі у випадку, якщо розлучатимуться. Це дрібниця, але і через дрібницю проглядається інша система цінностей.

А тепер про цінності, які насправді треба перейняти. Передовсім, це цінності демократії. Демократія, будучи універсальною цінністю, традиційно розглядається як одна з форм урядування в сучасній державі, але варто наголосити, що функціональною демократія – це не урядування більшої, а система, яка «складається з низки важливих вимог, зокрема виборчого права й поваги до результатів голосування, але, крім того, вимагає й захисту свобод, поваги до законних прав і гарантії вільного обговорення й безцензурного поширення нових і чесних коментарів³⁵⁵».

Для сучасного етапу розвитку українського суспільства характерна риторика стосовно «утвердження», «зміцнення», «поширення» та «розвитку» демократії. Як зазначає Андреас Шедлер, ідея «зміцнення демократії» охопила широкий спектр політичних проблем, з якими зіткнулися країни демократії «третьої хвилі»³⁵⁶. А.Шедлер визначає три дослідницькі підходи оцінювання рівня зміцнення демократії: оцінка структурного середовища. Сам він дотримується позиції, що «поведінкові, світоглядні і структурні дані можна розуміти як оперативні індикатори, пов'язані з різним рівнем вимірювань. Вони формують ланцюг каузальності, окремі ланки якого спричиняють одна одну»³⁵⁷. Про цінності сучасної демократії дуже багато і говориться, і пишеться³⁵⁸. До таких цінностей відносяться:

- Громадянство і громадянськість;
- Компетентність і відповідальність;
- Рівність та свобода;
- Конституція і конституціоналізм;
- Свобода, вільні засоби масової інформації і громадська думка;
- Людська гідність;
- Моральна автономія;
- Приватність, невтручання в особисте життя;
- Громадянська асоціація;
- Соціальний порядок;
- Свобода совісті.

³⁵⁵ Амартьян Сен. Демократія як універсальна цінність // Демократія: Антологія. Упорядник О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005, с.126

³⁵⁶ Huntington S/P/ The third Wave^ Democratization in the Late Twentieth Century.– Norman and London^ University of Oklahoma Press? 1991

³⁵⁷ Андреас Шедлер. Вимірювання демократичної консолідації // Демократія: Антологія. К.: 2005, с.690–692

³⁵⁸ Див.: Основи демократії (Авт. Кол.: М.Бессонова, О.Бірюков, С.Бондарчук та інші. – К.: «Ай-бі», 2002, с.38–50

Ствердження засобами освіти європейських цінностей передбачає передусім виявлення індивідуальності молодої людини, збалансованість її фізичного, психічного, соціального й духовного розвитку; формування компетентної особистості; виховання громадянськості як інтегральної характеристики особистості, що зумовлює характер її взаємодії з державою, суспільством загалом. Виконання освітою цих завдань, формування у молоді відчуття межі між демократією і анархією, між собистою свободою і правилами громадянського співжиття; розуміння цінності людської свободи можливе лише на основі загальнолюдських гуманістичних, демократичних цінностей.

За умов, коли освіта має забезпечити європейський вибір України шляхом виховання молоді в дусі європейських цінностей особливо важливо оцінювати її не лише за обсягом отриманих знань і вмінь, а й за результативністю їх трансформування в світоглядні пріоритети й ціннісні настанови, а також – у відповідні рівні компетенцій. Серед них політична й соціальна компетенції розкриваються в умінні брати участь у виробленні спільних рішень, регулювати конфлікти ненасильницьким шляхом, брати відповідальність на себе, бути активним у функціонуванні та поліпшенні діяльності демократичних інститутів; економічна – забезпечує передумови для повноціної життєдіяльності в сфері матеріального виробництва, розподілу та споживання матеріальних ресурсів; мовна ж стосується опанування усним і письмовим мовленням державною, рідною та іншими мовами; культурна компетенція формує здатність до діалогу, взаємоповагу між громадянами, вміння жити у злагоді з представниками інших культур, мов і релігій; інформаційна забезпечує засвоєння нових технологій, вміння їх застосовувати; екологічна спрямована на гармонізацію відносин людини з природою.

Трансформація української освіти в контексті реалізації європейського вибору передбачає впровадження інновацій у вищі і середні навчальні заклади³⁵⁹.

В основу інноваційного навчання покладено неординатний підхід, нетрадиційний ракурс, самостійний вибір, цікавий текст, ігрова ситуація. Мислення дитини, як зазначав В.Сухомлинський, починається зі здивування, звідси аксіоматичною є вимога створення емоційної комфортності. Таку комфортність учнів на уроках забезпечує використання гри. Найпростішою інновацією для загальноосвітньої школи є сучасне ігрове навчан-

³⁵⁹ Див.: Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір. Колективна монографія. За ред. Е.М.Лібанової. –К.: інститут демографії та соціальних досліджень НАНУ України, 2008, с.150-167

ня. Гра виходить за межі окремого навчального прийому, трансформується в оригінальний урок у формі дидактичної гри (подорожі, казки, конкурсу, турніру та ін.). Традиційно такі форми застосовуються на повторовально-узагальнюючих уроках. Застосування цих нетрадиційних форм навчання забезпечує на уроках ефективність і результативність, сприяє формуванню активної особистості, дає можливість індивідуально підходити до організації навчальної діяльності учнів з різним рівнем підготовленості, виявляти їхні здібності та можливості, які на звичайних уроках не проявляються.

За рівнями інноваційності школи можна представити такими типами:

- школи-лабораторії – реалізують найбільш глибоку розробку перспективних ідей. Такі школи є своєрідними інноваційними полігонами створення та апробації нових моделей освіти; характеризуються повноцінним науково орієнтованим колективом; є інтелектуальними, інформаційними центрами системи безперервної освіти;
- інноваційно-проектні школи – реалізують окремі цільові інноваційні проекти; у рамках такої школи здійснюється самостійний інноваційний пошук, спрямований на розв'язання окремих завдань проекту; колектив характеризується наявністю інноваційного ядра, але є певний відсоток педагогів, що не визначилися.

Проблемами поширення інноваційного процесу в освіті в Україні є його непослідовний і фрагментарний характер; відсутність обґрунтованих критеріїв, які відрізняють інноваційний від неінноваційний характер нововведень; відсутність цілісної системи управління інноваційними процесами в освіті.

Процес поширення інновацій в освіті має включати:

- впровадження і розповсюдження існуючих прогресивних педагогічних систем, окремих методик, навчальних дисциплін, предметів, курсів;
- розробку нових технологій управління інноваціями та технік проектування, їх розвиток і поширення;
- розробку і реалізацію програми культурологічної просвіти з метою зміни свідомості педагога. Педагог має отримувати нові знання, які суперечать старим уявленням і поглядам;
- організацію робіт для апробації, впровадження нових знань на практиці (відразу після їх отримання) через створення спеціальних проблемних груп. Не повинно бути великого проміжку між отриманням знань та їх застосуванням на практиці. Оскільки незатрубуванні знання втрачаються;
- розробку критеріїв рівня інноваційності середніх загальноосвітніх навчальних закладів;

- створення і впровадження мотиваційних механізмів для інноваційної діяльності педагогів;
- здійснення експертних оцінок інноваційності нововведень в освіті та рівня інноваційної спрямованості навчальних закладів.

Необхідно створення управління інноваційним розвитком освіти, яка включатиме взаємодію і встановлення оптимальних взаємозв'язків між такими підсистемами: «особистість як суб'єкт інновації – педагогічна система», «школа як колективний суб'єкт інновації – освітня система», «професійно-педагогічна спільнота як суб'єкт інновації – система освіти». Саме ця система взаємодій потребує подальшого теоретичного осмислення і системного, інноваційного управлінського супроводження.

Зміст окремих напрямків упровадження інноваційних методів в освіті можна окреслити як реалізацію таких заходів:

1. Технологічне оснащення педагогічного процесу (нові методики, посібники, технічні засоби, в тому числі – інформаційні). Саме з цим пов'язана значна частина інноваційних процесів, що впроваджувалися на рівні школи.

2. Застосування сучасних комп'ютерних навчальних програм для підготовки до діяльності в інформаційному суспільстві.

3. Проведення конкурсів проектів «Інновація в освіті».

4. Реалізація проєктів «Інноваційна школа».

Розробка і запровадження державних стандартів освіти, перехід до 12-річного терміну навчання, запровадження 12-бальної системи оцінювання знань учнів, профілізація освітнього процесу зумовили докорінну модернізацію організаційної структури освітньої галузі. Особливе значення має управління інноваційними процесами загальноосвітніх навчальних закладів. Ефективність реалізації нововведень залежить від інноваційного потенціалу школи. Під інноваційним потенціалом школи розуміють здатність створювати і реалізовувати нововведення. Управління інноваційними процесами в загальноосвітніх навчальних закладах проявляється через забезпечення вміння створювати інноваційне середовище, побудоване на принципах гуманістичної педагогіки, яке сприяє розвитку творчого потенціалу педагога, стимулює інноваційну діяльність у навчальному закладі. Також цьому сприяють розвиток нових типів організаційних структур в управлінні школою, забезпечення умов для постійного підвищення професійної компетентності педагогічного персоналу.

Особливістю управління інноваціями загальноосвітній школі є і те, що на будь-які інновації легше відгукнутися середній ланці у структурі управління загальноосвітнім навчальним закладом. Необхідно враховувати, що процес підготовки вчителів до інноваційної діяльності є певною

стратегією дій, що базується на психологічній готовності вчителів, демократичному укладі життєдіяльності педагогічного колективу, ініціативі та лояльному ставленні до новацій більшості учасників навчально-виховного процесу. Сьогодні в педагогічній науці і практиці є дві цілкомрізні стратегії, в рамках яких існують системи освіти – стратегія формування та інноваційна стратегія розвитку³⁶⁰. Стратегія формування – педагогічне втручання ззовні і внутрішній світ дитини, нав'язування дитині вироблених суспільством способів діяльності, оцінок. Стратегія розвитку – розвиток особистісного потенціалу учня, його самоактуалізація.

Дана стратегія передбачає створення альтернативного начального закладу з метою реалізації вимог сучасної філософії освіти, особистісно орієнтоване навчання і виховання дітей, розвиток гармонійно-цілісної особистості, створення умов для повноцінного розвитку особистості дитини, її самоактуалізації, становлення особистості учня як творця і проектуальника свого життя, створення та реалізація моделі безперервної освіти: дошкільний навчальний заклад – школа – профільна школа – ВНЗ; створення моделі школи проектної діяльності школи, персоніфікація освіти шляхом створення індивідуальних програм для кожного учня школи. Отже, основною метою інновацій у середній освіті є сформулювати інтелектуально орієнтовану особистість з високими моральними цінностями, яка знайде своє місце в реальному житті.

Свою специфіку в плані впровадження інновацій має сільська школа. Серед причин гальмування цього процесу – замкненість географічного простору, статичність педагогічних колективів. Колективи сільських шкіл дотримуються однакових уявлень і цінностей, поглядів. У них більш розвинутий колективізм, що передбачає сам спосіб сільського життя. Але потенціал цих стосунків не використовується у якості інноваційного потенціалу

Для сільської середньої школи можна запропонувати інноваційну модель шкільного дослідного господарства. Школа-господарство, у який зміст освіти пов'язаний із сільськогосподарською працею (але не з низько кваліфікованою, ручною працею, а з використанням сучасних агротехнологій), – найперспективніший шлях для сучасних сільських шкіл. У такому господарстві учні отримують можливість застосувати на практиці знання з хімії, біології.

На сучасному етапі в Україні необхідно вироблення нового бачення ролі дошкільного виховання освіти. Це пов'язано з необхідністю забезпе-

³⁶⁰ Див.: Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір. Колективна монографія; За ред. Е.М.Лібанової. –К.: інститут демографії та соціальних досліджень НАНУ України, 2008. – С.150–167.

чення повноцінного виховання та освіти для дітей раннього віку. За даними Держкомстату України лише 53% дітей відвідують дитячі садки, а в сільській місцевості – 28%³⁶¹. Звідси виникає проблема «рівного старту» для першокласників, адже дитячі дошкільні заклади мають закласти основу для подальшої освіти. Обсяг та якість послуг, що вони надають, є важливими і для сімей, і для самих дітей.

Європейські країни надають все більше уваги проблемам виховання дітей раннього дитячого віку в контексті політики безперервної освіти та соціальної залученості. Дошкільні дитячі заклади є багатофункціональними закладами, які, поряд з освітою, виконують опікунські, соціальні функції, а також функції охорони здоров'я: забезпечують медичний нагляд, надають медичну та соціальну допомогу дітям з особливими потребами і затримками у розвитку.

Активних інновацій за умов прискорення євро інтеграційних процесів зазнає вища освіта в Україні, в якій здійснюються структурні зміни, впроваджуються новітні технології і методики у навчальний процес, започатковуються інноваційні форми і методи навчання.

Вища освіта набуває особливого значення на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Причиною цього є не лише двократне збільшення кількості ВНЗ в Україні, а передусім трансформація сучасної парадигми освіти у змісті, структурі, формах і методах вищої освіти, що забезпечується інноваціями у навчальному, виховному та управлінському процесах. Як уже зазначалось, у центрі уваги (за всіма концепціями, доктринами, законами про освіту) – компетентна, духовна, конкурентоспроможна особистість. Аналіз тенденцій розвитку вищої освіти розвинених країн світу свідчить про тяжіння до глобалізації, варіативності, масовості, гуманізації, особистісної орієнтації. За таких умов основна мета інноваційного навчання – навчити людину вчитися у будь-якій ситуації. Ця мета може бути досягнута через спільну діяльність студента і викладача у формі діалогу та міжособистісних взаємодій.

Однак інноваційне навчання досі залишається загальним орієнтиром, а не звичайною практикою управління навчальним процесом в Україні. Проблему впровадження інноваційних методів викладання варто розглядати в кількісному та якісному аспектах. Такий поділ є доволі умовним, проте він дає змогу конкретизувати проблему і відшукати оптимальні шляхи її розв'язання.

Кількісний вимір даної проблеми можна окреслити за допомогою показників частки дослідників, які працюють у секторі вищої освіти, та кіль-

³⁶¹ Офіційний веб-сайт Держкомстату України. – Режим доступу: [http:// www.ukrstat](http://www.ukrstat).

кості досліджень і розробок у сфері вищої освіти. Україна за показником частки дослідників у вищій школі, порівняно з країнами Європи та Японії, займає найнижчу позицію (табл. 1). Це зумовлено передусім тим, що вища освіта і академічна наука в Україні, на відміну від інших країн, все ще залишаються відокремленими.

Табл. 1. Частка дослідників сектору вищої освіти, їх загальна чисельність в Україні та деяких країнах світу

Країна	Загальна чисельність дослідників	Частка дослідників сектору вищої освіти, у % до загальної чисельності дослідників
Велика Британія	157662	31,1
Франція	186420	34,1
Швеція	45995	34,5
Німеччина	264721	27,2
Польща	58595	65,6
Фінляндія	41724	31,2
ЄС-25	1178237	36,5
Японія	675330	25,5
Україна	7590	24,6

Разом з тим не можна не визнати, що вища освіта та її інноваційний розвиток у нашій країні все ще не стали національним пріоритетом. Склалася ситуація, за якої кількість бажаючих здобути вищу освіту постійно зростає, тоді як кількість науковців, що можуть забезпечити її високу якість, – зменшується.

Частка видатків на дослідження у секторі вищої освіти в Україні теж дуже низька. Частка сектору освітянської науки в загальній чисельності дослідників становила у 2006 р. 24,6%, тоді як у загальних обсягах фінансування – лише 5,8% (рис.1). показники рівня фінансування досліджень у вищій освіті та часткою наукових і науково-технічних робіт у цій сфері перебувають у прямо пропорційній залежності, про що свідчить стрімке зменшення частки витрат на дослідження у сфері вищої освіти у період з 1991 по 2000 р. Та формування повільної тенденції до зростання лише протягом 2000-2006 рр.

Стосовно якісного виміру запровадження інноваційних методів слід зазначити, що нововведення у вітчизняній освіті мають здебільшого псевдоінноваційний характер. Так, близько 80% усіх запропонованих нововведень мали низький інноваційний рівень, тобто зміни були інноваційними лише за назвою (пропозиція незвичних термінів для позначення уже відо-

мих явищ, процесів, технологій); 17% інноваційних пропозицій лише за формою – зміна зовнішнього оформлення процесів та явищ без поліпшення їх сутності; і тільки 3% запропонованих нововведень були справді інноваційними – містили пропозиції стосовно зміни освітньої системи або її компонентів і сприяли покращенню кінцевих результатів педагогічної діяльності³⁶².

Використання інноваційних методів викладання у системі вищої освіти потребує забезпечення таких принципів:

- відповідність нового методу психологічним особливостям студентів – навчальні інновації повинні не збільшувати емоційно-психологічне навантаження, а сприяти гармонійному розвитку особистості студента;
- адаптація провідних зарубіжних методик до особливостей національної освітньої системи, специфіки регіону і навчального закладу;
- забезпечення повноцінного курсу дослідження інновації та механізму її реалізації – неприпустимим є скорочення часу дослідження у зв'язку з терміновістю запровадження або економією коштів;
- новий метод викладання має бути синтезом потреби педагога в самореалізації, студента – у знаннях, роботодавця – у професіоналах;
- внутрішню мотивацію викладача слід доповнювати зовнішніми стимулами.

До інноваційних методів навчання у вищій школі належать робота в групах, міні-дослідження, презентації, вікторини, проблемні гуртки, метод розумового штурму, робота з case study, метод бліц-опитування. Особливості цих педагогічних прийомів полягає у специфічній взаємодії студента та викладача. Основними критеріями інноваційності методів викладання у вищій школі мають стати: можливість неформальної дискусії, вільного викладання інформації, скорочення кількості лекцій при збільшенні кількості практичних занять і самостійної роботи студентів, наявність групових завдань, що потребують колективних зусиль, прояв ініціативи студентами, виконання творчих завдань тощо.

Адаптація до вимог Болонського процесу потребує врахування загальної якості освіти та її стандартів. Для реалізації позитивних тенденцій у вищій освіті необхідні умови, в цілому однакові для країн СНД: достатнє матеріально-фінансове забезпечення системи освіти та розробка нових теоретико-методологічних засад навчально-виховного процесу у вищій та

³⁶² Див.: Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір: колективна монографія; За ред. Е. М. Лібанової. – К.: інститут демографії та соціальних досліджень НАНУ України, 2008. – С. 158.

післядипломній освіті з акцентом на нові парадигми і концепції освіти (зокрема, у процесі розробки нової методології стандартів освіти відбувається пошук комплексу компетенцій людини, що навчається, і укрупнення одиниць планових результатів).

У вітчизняній системі вищої освіти за роки незалежності відбулися значні реформи, які багато в чому подібні до цілей Болонської декларації:

- введено ступені бакалавра і магістра, які є зрозумілими майже в усіх країнах світу (додаток до диплому було запроваджено значно раніше);
- введено систему циклів вищої освіти (отримання повної вищої освіти (кваліфікації спеціаліста або магістра) неможливо без завершення першого циклу – бакалаврату);
- кредитний вимір трудомісткості навчальних дисциплін було запроваджено ще у 1994 р.;
- за кордоном навчається студентів і працює викладачів і науковців значно більше, ніж до 1991 р.;
- створено державну систему оцінювання якості освіти;
- розширюється співпраця з закордонними навчальними закладами в галузі навчання і досліджень.

Щодо навчального процесу, то найголовніше, що планується серед інновацій, – це запровадження новітніх електронних технологій для дистанційної освіти. Окремо варто спинитися на дистанційній освіті, основою якої є застосування інформаційних телекомунікаційних технологій, що супроводжується подекуди неконтрольованим розвитком дистанційних методів навчання. Створена розгалужена база для впровадження дистанційного навчання : в Національному технічному університеті «КПІ», «Львівській політехніці та інших ВНЗ. Необхідно також розробляти, впроваджувати й узгоджувати з існуючим власні освітні стандарти, що передбачає ліцензування дипломів. Держава має і надалі відповідати за якість дипломів, але в тісній співпраці з європейською громадською мережею центрів визнання еквівалентності дипломів, що співпрацює з комітетом Ради Європи з питань освіти і науки. Потребують доопрацювання рекомендації щодо демократизації управління університетами. Нині триває робота над упровадженням ще однієї європейської норми – залучення роботодавців до оцінки якості знань у професійній освіті.

Зважаючи на те, що знання застарівають дуже швидко, деякі професії стають непотрібними і зникають. Проте в Україні система післядипломної освіти недостатньо інтегрована з системою перепідготовки. Тому потрібно збалансувати та інтегрувати ці дві системи, оскільки дипломи про перепідготовку з присвоєнням кваліфікації, які видають українські ВНЗ, не

дуже визнають роботодавці. Особливої уваги потребує забезпечення інноваційного контролю знань, оскільки контроль слід не посилювати, а вдосконалювати.

Поліпшення якості поточного та підсумкового контролю можливе за рахунок переходу до модульно-кредитної системи оцінки знань, яка передбачає можливість моделювання студентом навчального плану на власний розсуд, але, звісно, в межах певних стандартів. Така інноваційна схема вже використовується в деяких ВНЗ як основна схема атестації студентів. Унаслідок використання модульно-кредитної системи студент зможе простіше переходити з однієї спеціальності на іншу або навіть до іншого ВНЗ. Це спростить процес здобуття післядипломної освіти – додаватиметься лише те, чого не вистачає.

За відсутності узгодженої, послідовної політики у сфері розвитку так званого «трикутника знань» – освіти, науки та інновацій, ці сфери в Україні функціонують незалежно одна від одної, без будь-якої координації і спільних цілей. ВНЗ відводиться другорядна роль у проведенні передових наукових досліджень, які є основою університетської підготовки. Однак підготовка якісного людського капіталу неможлива без розвиненої науки і без його включення в реальні процеси розбудови економіки. Реформа вищої освіти повинна мати цілісний міжгалузевий характер, пов'язати в єдиному комплексі сектори, які виробляють суспільні блага, товари й послуги і які готують для цього фахівців і проводять наукові дослідження, тобто ринок праці та зміст і методи навчання. Неможливо примусити сучасного студента ефективно засвоювати складні знання, не відкриваючи перед ним можливостей їх використання у його професійній діяльності. Реалізація цього завдання виходить за рамки власне системи освіти.

Надання масової вищої освіти залишається важливою соціальною функцією, однак вона не здатна забезпечити інноваційного, проривного розвитку вітчизняної економіки. Ситуація вимагає змін. І мабуть закономірним є те, що у публікаціях науковців, фахівців та інших дослідників лунають пропозиції виділити з масової вищої освіти мережу провідних університетів, надавши їм статус дослідницьких. Перед ними потрібно поставити завдання готувати кадри і проводити наукові дослідження для «проривного» розвитку економіки України за групою пріоритетних напрямків. Держава має висувати до таких університетів не тільки підвищені вимоги, а й закріпити за ними відповідний статус на інституціональному рівні. Цим статусом мали б гарантуватися відповідні графіки роботи викладачів, що давало б змогу проводити наукові дослідження, адекватна оплата праці, необхідний соціальний пакет, можливо – підвищена стипендія студентам і т.п. навколо дослідницьких університетів у різних регіонах України

формуватися б інтелектуально наповнені інноваційні середовища у формі наукових парків або технополісів, де на основі поєднання інтересів співпрацювали б високотехнологічні компанії, що успішно конкурують зі своєю продукцією на внутрішніх і зовнішніх ринках; наукові колективи, що створюють конкурентоспроможні ноу-хау; факультети й кафедри університетів, що готують якісний людський капітал для роботи у конкурентному середовищі; інвестиційні та венчурні фонди, що фінансово підживлюють інноваційний процес. Синергетичний ефект від взаємодії зазначених учасників створив би умови для виробництва якісної нової високотехнологічної продукції, трансферу технологій і прискореного економічного розвитку відповідного регіону та країни в цілому. Такі інноваційні середовища дуже чутливі до швидкого сприйняття кращого світового досвіду, вони сприяли б піднесенню економіки України та її входженню у міжнародну систему освіти, науки та інновацій.

Стандарти і в загальноосвітній, і у вищій освіті України перебувають у стані безперервного трансформування і модернізації. Особливо важливим є питання навчальних планів, зокрема, співвідношення в них базового і варіативного компонентів. Тенденція до розширення значущості самостійної роботи студентів у ВНЗ і слухачів курсів інститутів післядипломної освіти вимагає збільшення частки варіативного компонента. Інновації у змісті освіти, її парадигма закономірно потребують відповідного оновлення технологій, що, як правило, розглядаються в теорії як навчальні, виховні й управлінські. Інноваційні технології в навчальному процесі у вищій школі охоплюють його зміст, сутнісні характеристики, весь комплекс дидактичних прийомів, які застосовуються в педагогіці в цілому, зокрема у ВНЗ. До них належать постійне наукове забезпечення навчання з відповідними інформаційними технологіями; впровадження в лекційні курси методології як методики науково-дослідного пошуку; застосування науково-дослідних занять; перетворення студентських відповідей, рефератів на семінарах у різновид захисту відповідних концептуальних положень нормативних і спеціальних курсів; системне поєднання аудиторних і позааудиторних занять у єдиний навчально-виховний комплекс; спрямування роботи студентських наукових гуртків та інших форм науково-дослідної роботи на пошук і творче засвоєння інноваційних ідей вітчизняної та світової науки і практики; використання підсумкових щорічних науково-практичних факультетських, вузівських, міжвузівських, міжнародних конференцій для системного аналізу та оцінювання проведеної роботи за певний період з огляду на її інноваційний характер.

Інновації у вищій освіті торкнулися й управління, особливо його професійного і контрольного-оцінного компонентів. Щодо професійного ком-

понента управління, то серед сучасних тенденцій значне місце відводиться меритократизації суспільного управління, внаслідок чого управління стає прерогативою професіоналів. У цілому тенденції в управлінні інноваційними процесами, що діють в освітніх організаціях, свідчать про відмову керівників від застосування принципів авторитарної педагогіки і, навпаки, схвалення ними принципів демократизму, децентралізації, регіоналізації; активізацію суспільних і державних зусиль щодо виходу на рівень міжнародних стандартів і досягнень; прагнення керівників оволодіти технологіями професійного освітнього менеджменту (в тому числі й інноваційного), конкурентну здатність закладів освіти різних типів і форм власності на основі розширення освітніх послуг.

Надзвичайно важливою тенденцією є те, що українське суспільство усвідомило необхідність і важливість побудови системи безперервної освіти, визначило її зміст, мету і завдання. Верховна Рада України прийняла низку законів, що регулюють освітню діяльність; на етапі розгляду перебуває проект реформування освіти за підтримки Світового банку. З метою адаптації системи вищої освіти України до вимог Європейської кредитної трансферної системи та забезпечення мобільності й конкурентоспроможності фахівців з вищою освітою Міністерство освіти і науки України затвердило програму і проводить педагогічний експеримент щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Все це дає підстави говорити про позитивні тенденції у розв'язанні проблем освіти в контексті реалізації європейського вибору.

Глава 3.2

Глобалізаційна зміна ціннісних пріоритетів в культурі і освіті

Нелінійність і суперечливість сучасного світу, на якій наголошує епоха постмодерну, посилюється процесами глобалізації, що знаходять вираження в усіх без винятку сферах суспільної життєдіяльності. Причому можна виділити щонайменше два підходи до розуміння самого терміна «глобалізація», які зустрічаються в різних дискурсах. Згідно дискурсу, представники якого підтримують і просувають цінності глобальної культури як прогресивні цінності нового кращого етапу розвитку людства, глобалізацію доцільно розуміти як процес створення єдиного ринкового та культурно-інформаційного простору Землі завдяки розвитку й посиленню політико-економічних взаємозв'язків та новітніх інформаційних технологій. Полярне ж розуміння глобалізації, яке розділяється і поширюється противниками світової інтеграції, означає ототожнення глобалізації з експансивним розвитком тенденцій капіталізму, які поступово

сягають їх природної межі. Відповідно досягнення цієї межі призводить до економічного поділу людства на багаті і бідні країни, а також обумовлює поглиблення соціально-економічної диференціації населення у вимірі збільшення розриву між класами³⁶³.

Багатовимірність глобалізації та різних позицій її осмислення результатуються також і в інших тлумаченнях. Так, до важливіших іпостасей глобалізації, розглядаючи їх у сукупності, дослідники відносять такі: глобалізація як історичний процес, що постійно розвивається; глобалізація як гомогенізація і універсалізація світу; глобалізація як «розмивання» національних кордонів³⁶⁴. Нерідко глобалізація розуміється і як перехід від індустріального суспільства до постіндустріального, від суверенного й унікального – до залежного, стандартизованого і універсального. Іншими дослідниками глобалізація представляється як практика повсюдного поширення і впровадження неоліберальних цінностей, як політично затребувана концепція одно полярного світу і формування нового світового устрою.

По суті, всі ці дискурси спираються на один і той самий підхід, але акцентують увагу на різних наслідках глобалізації. Зате їх полярність наочно висуває на передній план ціннісний вимір сучасних глобалізаційних процесів. Адже економічна, політична, культурно-інформаційна інтеграція країн – це не просто реальне злиття відповідних просторів; таке злиття з необхідністю передбачає зближення національних цінностей, забезпечення їх несуперечливого співіснування і поширення цінностей глобальної культури. «Європа – це не просто територія, це спосіб мислення», – наголошує П.Скотт³⁶⁵, говорячи про євроінтеграцію як складову глобалізаційних процесів, і цим виразом яскраво підкреслюється, що глобалізація – це не тільки (а може й не стільки) зближення економік, скільки злиття цінностей. Більше того: глобальний світ як інституціональна система може існувати виключно за наявності її надійного ціннісного фундаменту – коли її учасники розділяють деякі важливі і дійсно спільні для них ідеали, цілі й установки, що втілюються в регулюючих їх взаємодію соціальних інститутах. Як підкреслює В. Сагатовський, доки не відбудеться радикальна переоцінка цінностей, проект «глобалізація» залишатиметься таким само

³⁶³ Див. про це також: Широкова Е.Г. Русские цивилизационные ценности и преодоление пагубных последствий глобализации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.anti-glob.ru/st/civik.htm>.

³⁶⁴ Глобализация: человеческое измерение: Учебное пособие. – М.: МГИМО (У), РОССПЭН, 2003. – 112 с. – С. 9.

³⁶⁵ Скотт П. Академические ценности и организация академической деятельности в эпоху глобализации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://logosbook.ru/hee/art004.html>.

«потворним і збоченим», яким він є зараз³⁶⁶. У зв'язку з цим правомірно стверджувати, що в сучасному світі глобалізація – хоча і спрямована офіційно на економічне і політичне зближення – але зачіпає більшою мірою моральні і соціокультурні сторони суспільного буття. Можна навіть підтримати ідею, що глобалізація робить акцент на економічній сфері лише через домінуючий вплив економіки на всі інші сторони суспільного життя і внаслідок найбільшої об'єктивації саме економічної сфери³⁶⁷.

Тому, якщо і можна вбачати сенс загальносвітової глобалізації в економічній сфері, то його треба з необхідністю доповнювати духовно-ціннісним виміром, який втілюється у понятті *постмодерну і постмодернізму*. У центрі постмодерну стоїть масова особистість як духовна субстанція, яка володіє абсолютною свободою в прийнятті і неприйнятті культури й цивілізації, вона плюралістична у своїх діях і своїй свідомості, вона володіє творчим потенціалом і завдяки йому вільно засвоює всі досягнення культури³⁶⁸. Характеризуючи духовно-ціннісний бік глобалізаційних процесів, постмодерн означає деструкцію попередньої системи цінностей, значення традиційних соціальних інститутів і знакових систем тощо. І в ціннісному звучанні процес світової глобалізації можна визначити як кооперацію і підведення різних національних ідей і систем під одне структурне утворення за посередництвом знаходження спільних цілей, цінностей і ідей.

Зростаючу швидкість розгортання глобалізаційних процесів найкраще пояснює діалектичний закон єдності і боротьби протилежностей, згідно якого суперечності виступають джерелом розвитку будь-яких явищ і процесів. В основі глобалізації – щонайменше три такі пари протилежностей, що утворюють діалектичні суперечності (які і взаємозаперечують, і взаємообумовлюють свою протилежність). Це: 1) єдність і боротьба глобального ринку і глобальних рухів протесту; 2) суперечливість глобальної технологічної промисловості і наукової культури; 3) діалектична протилежність домінуючої західної культури та її супротивників³⁶⁹.

³⁶⁶ Сагатовский В.Н. Общее Дело планеты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=229>.

³⁶⁷ Косиченко А.Г. Влияние глобализации на культуру и ценности человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.patriotica.ru/enemy/attali_porog.html.

³⁶⁸ Евстигнеева Л., Евстигнеев Р. Глобализация как явление постмодерна // Сетевое издание Институционалистского общества “Императив” [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://www.perspektivy.info/misl/cenn/globalizaciya_kak_yavlenie_postmoderna.htm.

³⁶⁹ Скотт П. Академические ценности и организация академической деятельности в эпоху глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://logosbook.ru/hee/art004.html>.

Духовно-ціннісний і економічний виміри глобалізації також породжують певну суперечність. Адже економічне зростання, на яке націлена світова глобалізація, далеко не завжди супроводжується соціальним прогресом. Так, у процесі формування глобалізованої економіки виявляються такі її негативні риси: надзвичайно нерівномірний розподіл благ, нерівність в отриманні прибутків і працевлаштуванні, нерівність доступу до освіти і медицини та нерівність участі в управлінні й соціальному житті. Але немає необхідності шукати в цьому процесі лише негативні сторони: важливо розуміти, що в глобалізації людство отримує величезні креативні можливості для різкого стрибку в розвитку. Однак для використання цих можливостей необхідно, щоб головними у взаєминах між людьми і державами стали принципи моральності – на жаль, ринкові принципи як основні регулятори соціального сьогодення безморальні за своєю сутністю. Тому ключова потреба сучасного етапу глобалізації полягає в забезпеченні гарантій того, щоб *процесом економічної глобалізації керували загальнолюдські і соціальні цінності* – і без цього подальший соціальний прогрес світової спільноти не уявляється можливим³⁷⁰. Крім того, динамізм приватного сектора як головний рушій економічного зростання глобального світу не гарантує гуманістичної орієнтації економіки, а інколи навіть заважає їй. Тому дієва соціальна політика повинна будуватись на збалансованих зусиллях приватного і державного секторів.

Отже, необхідною передумовою ефективного перебігу процесів економічної, політичної глобалізації є так звана глобалізація цінностей. Однак в цьому контексті постає питання – які цінності можуть бути ядром цієї глобалізації. Адже якщо глобалізація буде націлена на отримання максимуму прибутку і задоволення інтересів міжнародного фінансового капіталу, то в її основі лежатимуть цінності влади і максимального споживачтва. Але навряд чи це саме те аксіологічне ядро, яке зможе сприяти інтеграції різних націй і верств населення. Інше питання – яким чином можуть бути зближені західні і східні цінності, що в багатьох аспектах радикально відрізняються на ментальному рівні. Тому ціннісна площина глобалізації на тлі її безперечної наявності породжує багато питань з приводу її реалізації.

Процес виникнення і поширення цінностей глобальної культури отримує в сучасній науковій літературі назву *культурної глобалізації*, яка означає, з одного боку, зміцнення інтеграційних тенденцій, розширення культурних зв'язків, посилення контактів між різними частинами світу; з

³⁷⁰ Мировая глобализация и человеческие ценности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bank-referatov.rudiplom.ru/m/7217>.

іншого, – посилення процесів вестернізації. Як демонструє В.Мельник, це призводить до визначення чотирьох головних соціокультурних мегатенденцій XXI століття: культурної поляризації, культурної асиміляції, культурної гібридизації, культурної ізоляції³⁷¹. Відповідно можна говорити про консолідацію, конфронтацію, конкуренцію, кооперацію цінностей як основні культурні архетипи в умовах єдиного інформаційно-культурного простору. Адже глобалізація визначає появу нових форм організації великих культурних ареалів і нових ціннісних орієнтирів.

Крім того, *аксіологія процесів глобалізації має й індивідуальний зріз*: саме від суб'єктивного сприйняття тих чи інших цінностей залежить підтримка чи заперечення необхідності глобалізації. Співвідношення останніх двох процесів вимальовує картину формування глобальної ідентичності на особистісному рівні.

Можна погодитись із думкою, що глобалізація не тільки розв'язує проблему дихотомії «особистість – суспільство», але й дозволяє по-іншому подивитись на проблему розподілу відповідальності між ними³⁷². Традиційні ціннісні парадигми трансформуються під впливом глобальних змін: з одного боку, відбувається інтеріоризація деяких правил, установок, норм, моделей поведінки; з іншого – формуються універсальні цінності, які навіть будучи заблоковані в статичному середовищі, знаходять непрямі, допоміжні форми для реалізації. Таким чином глобалізація сприяє виокремленню універсальних категорій, що формують принципи і устрій нового світового ладу.

Необхідною передумовою формування глобальної ідентичності як наслідку поширення цінностей глобальної культури є зняття суперечності між цінностями глобалізації і груповими цінностями. Адже групові цінності завжди були і напевно залишатимуться чи не найбільш стійкими. Щільність і стабільність внутрішньогрупових зв'язків пов'язана з високою інтенсивністю повсякденного спілкування в рамках конкретної групи³⁷³. Це обумовлює певну автономію таких локальних груп і також абсолютний пріоритет групових цінностей перед цінностями інших груп і навіть спільнот більшого масштабу.

³⁷¹ Див. дет.: Мельник В.В. Етнонаціональне буття людини в умовах культурної глобалізації: філософсько-антропологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. філос. н.: 09.00.04 / Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.

³⁷² Золотухин И.Н. Человек в эпоху глобализации. Парадигмы развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://globalanti.risa.ru/reports.php?cat_id=31&doc_id=171.

³⁷³ Див.: Теннис Ф. Общность и общество. – СПб.: Фонд “Университет”, Владимир Даль, 2002. – 450 с.

Однак сучасна специфіка співвідношення між груповими і глобальними цінностями відчуває певні метаморфози. З одного боку, швидка експансія глобального ринку і нівеляція значення просторового фактора обумовлюють відчутніший тиск на групові цінності з боку інших. Аналогічно може розширюватись зона впливу цінностей цієї групи. Крім того, загострюється ціннісна чутливість локальних структур, а динамічна напруженість між груповим і глобально-універсальним стає характерною рисою ціннісно-культурної картини світу. Багато чого в цій картині залежить від того, наскільки стійкою і захищеною є ціннісна система групи: причому парадоксально, але *сила і захищеність цінностей не тільки визначають групову ідентичність, а ще й детермінують легкість входження в глобальний простір*. Адже слабка групова самосвідомість і ідентичність практично унеможлиблює прийняття групи іншими і відповідно її інтеграцію.

Співвідношення групових цінностей і цінностей глобальної культури має ще й інший вимір. Оскільки сучасні глобалізаційні процеси тільки пришвидшуються, причому динаміка їх зростає в геометричній прогресії, то з метою утримання від колапсу необхідними є певні «гальмуючі» елементи, за допомогою яких можна утриматись від необмеженого розгортання хаотичних станів. Такими «гальмами» якраз і виступають групові цінності³⁷⁴.

Як вказує І.Валлерстайн, структурно взаємини по лінії «глобалізація – група» вибудовуються навколо таких антиномій:

- єдність або багатоманітність;
- людство або раса;
- універсалізм або партикуляризм;
- світ або нація;
- особистість або тендерна ознака поділу (чоловік / жінка)³⁷⁵.

Отже, глобалізація впливає і знаходить вираження в усіх без винятку сферах суспільного життя. І в усіх цих сферах вона має ціннісний вимір. Причому у зв'язку зі складністю вималювати взаємодію цінностей в умовах глобалізації в більш-менш структурованій перспективі важко не визнати доволі слабкий інтерес до цієї сукупності проблем з боку академічної спільноти³⁷⁶. (Хоча аналіз загальних проблем культурної глобалізації можна побачи-

³⁷⁴ Див. про це: Offe C. *Modernity and the State: East, West*. – Cambridge: Polity Press, 1996. – 270 p. – P. 37.

³⁷⁵ Див.: – Wallerstein I. *Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System* // M. Featherstone (ed.) *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. – L.: SAGE, 1994. – P. 31-56.

³⁷⁶ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rami.ru/cosmopolis/archives/4/10.html>.

ти в роботах Е.Гідденса, Ф.Кессіді, В.Коллонтай, Е.Кочетова, В.Кувалдіна, А.Неклесси, А.Перотті, І.Семененко, В.Тішкова, С.Хантінгтона, М.Чешкова.) Ситуація ускладнюється ще й тим, що осмислення проблеми цінностей – як універсальної категорії, що дозволяє виправдати і зрозуміти, наповнити новими смислами життя людини – на вітчизняному науковому просторі розпочалось лише в 60-х роках ХХ століття, і вже так швидко доводиться її переосмислювати в контексті глобальних соціальних змін.

Крім того, необхідно враховувати, що сьогодні посилюється не тільки взаємна відкритість групових систем цінностей, а й відкритість системи цінностей окремої особистості притокам нової інформації, нових ідей і рішень. Все це вказує на актуалізацію вивчення ціннісного виміру процесів глобалізації в соціокультурній і культурно-освітній площині. Адже якщо сама можливість існування глобального світу і глобальної культури детермінується компромісним співвідношенням різних систем цінностей, а також цінностей традиційних та інноваційних – тоді майбутнє націй і глобалізованих спільнот значною мірою може визначатися спрямованим характером освіти.

На тлі того, що осмислення ціннісного виміру глобалізації не характеризується особливою активністю серед науковців, сучасні тенденції глобалізації у співвідношеннях із розвитком освітньої галузі є досить популярною темою наукових розвідок³⁷⁷. Викладені в цих роботах ідеї мають шанс на конструктивне застосування при розробці ціннісної матриці глобалізації. Адже процеси глобалізації є одним із найістотніших макро-соціальних факторів сучасності, вплив якого відчувається на стані національних систем освіти, а освіта є специфічним соціальним інститутом, що має винятковий вплив на динаміку суспільних цінностей. При цьому необхідно відзначити не лише актуальність, а й неоднозначність та багаторівневість проблематики глобалізації освіти, що обумовлено глобалізаційною вимогою зростання об'єктивної значущості рівня й якості освіти, підвищенням і ускладненням відповідних адаптаційних процесів.

Крім того, в осмисленні ціннісного виміру сучасних глобалізаційних тенденцій та їх відображення в освіті необхідно врахувати ще кілька концептуальних пластів.

³⁷⁷ Див., напр.: Андрос Є. Глобалізація: соціокультурний та антропокультурний контексти проблеми // Освіта і управління. – 2002. – Т. 5. – № 1. – С. 7–14; Бруннер Х.Х. Глобализация, образование и революция в технологии // Перспективы. – 2001. – Т. XXXI. – № 2. – июнь. – С. 9–26; Глобализация образования: компетенции и системы кредитов / Под общей редакцией профессора Ю.Б.Рубина. – М.: ООО “Маркет Дс Корпорейшн”, 2005. – 490 с.; Іванюк І. Глобальна освіта як пріоритетний напрямок сучасної європейської педагогіки // Освіта. – 2001 – № 26–27. – 16–23 травня. – С. 3; Сбруєва А.А. Освіта в умовах глобалізації // Шлях освіти. – 2001 – № 2 – С. 22–25.

По-перше, це найрізноманітніші аспекти проблематики функціонування сфери освіти, що розкриваються в роботах таких дослідників, як В.Андрущенко, Ю.Бабанський, В.Бех, І.Бех, В.Біблер, Б.Бетінас, Г.Волинка, В.Галузинський, Б.Гершунський, С.Гончаренко, В.Давидов, Дж.Деланей, М.Євтух, А.Зельманов, В.Зуєв, І.Зязюн, І.Кантор, К.Корсак, М.Кларін, Г.Клімова, Л.Коган, В.Кудін, С.Косолапов, В.Лутай, Ф.Марієт, М.Михальченко, Г.Овчинников, П.Підкасистий, І.Підласий, А.Поддьяков, В.Попов, А.Прохоров, Дж.Пьятон, В.Рузін, С.Русова, Н.Розов, Ю.Сенько, Л.Сохань, Н.Скотна, В.Скотний, В.Турчанко, М.Фулан, М.Шелер, Ф.Шефлер, В.Шинкарук та інших.

Роботи таких авторів, як Р.Вендровська, В.Веселова, Б.Гершунський, В.Караковський, М.Кларін, Б.Ліхачов, В.Пряникова, З.Равкін, О.Сухомлинської, В.Ткачова, В.Утенков, Г.Школьник, А.Ярошенко, присвячені ціннісним засадам освітнього процесу. Можливі шляхи і методи повернення загальнолюдських цінностей в зміст освіти досліджуються Г.Герасимовим, Л.Зоріною, І.Лернером, І.Осмоловською та ін.

Ще багатше теоретичне підґрунтя напрацьовано в полі проблематики цінностей, яка – починаючи ще з досліджень середньовічної філософії – є однією з провідних тем наукових розвідок.

Теоретико-методологічне обґрунтування поняття цінностей можна зустріти в роботах М.Бердяєва, С.Булгакова, В.Соловйова, В.Розанова, Е.Фромма, В.Франка, Ю.Хабермаса та П.Юркевича. Своєрідний аксіологічний драматизм характеризує філософські роздуми М.Вебера і А.Швейцера, О.Шпенглера і М.Гадамера, Х.Ортега-і-Гассета і К.Ясперса, З.Фрейда і К-Г.Юнга, Ж-П.Сартра і А.Камю, Й.Хейзінга і А.Тойнбі.

Поняття цінностей розглядається представниками трансценденталізму (В.Віндельбанд, Г.Ріккерт) та культурно-історичного релятивізму (В.Дільтей, О.Шпенглер, А.Тойнбі). Соціологічну інтерпретацію цінностей здійснили Р.Дарендорф, М.Ковалевський, Т.Парсонс, П.Сорокін, Р.Шелдон, Б.Шілз.

На вітчизняному науковому просторі проблему цінностей і ціннісних орієнтацій досліджують за такими напрямками:

- гносеологічний та логіко-методологічний аналіз ціннісної проблематики (П.Алексєєв, С.Анісімов, І.Бичко, Г.Волинка, О.Дробницький, М.Дученко, А.Коршунов, В.Лекторський, М.Парнюк, В.Рижко, В.Тугарінов, В.Ярошовець та ін.);
- соціальний аспект цінності та особливості впливу системи цінностей на формування соціального знання, його об'єктивність, можливість бути інструментом соціального управління (В.Волович, А.Здравомислов, В.Мантатов, М.Михальченко, С.Попов, А.Ручка);

– культурологічний аспект досліджень підкреслює взаємозв'язок ціннісних уявлень як іманентних характеристик культур, їх входження в культурну тканину як конкретної епохи, так і всієї історії людства (В.Андрущенко, А.Бичко, Л.Губерський, Е.Причепій, Н.Чавчавадзе, В.Шинкарук, О.Яценко).

Крім того, низку робіт присвячено осягненню специфіки цінностей в різних галузях знання: політичній, економічній, правовій, екологічній, естетичній, релігійній (В.Гречаний, Є.Золотухіна-Аболіна, В.Зуєв, В.Крисаченко, О.Лосєв, М.Михальченко, О.Семашко, В.Шилов, Ю.Федорів.). В останні роки активізувався аналіз проблеми ціннісної орієнтації особистості в процесі її становлення та життєдіяльності (В.Бакіров, М.Головатий, Є.Головаха, М.Мокляк, В.Пазенок, Є.Парнюк, В.Табачковський та ін.)³⁷⁸. Окрема увага приділяється дослідженням ціннісного виміру освіти³⁷⁹.

Сьогодні, в умовах посилення впливу глобалізаційних процесів на різні – в тому числі і на освітню – сфери національного буття, можна відзначити зростання кількості робіт, присвячених проблемі збереження і відтворення традиційних етнічних і державних цінностей, завданню підтримки національних освітніх традицій в умовах інтеграції в глобальний простір. Так, Г.Денисова, А.Закірова, А.Котова, Е.Лис, В.Риндак, А.Сбруєва, О.Сиволапов, Л.Тарасенко, Ю.Чеботарьов та інші дослідники здійснюють критичний аналіз процесу запозичування інокультурних концепцій навчання і виховання і обґрунтовують необхідність відповідності сучасної постмодерної моделі освіти національному соціокультурному контексту. Визначено й сучасні нормативно-методологічні орієнтири та наукове обґрунтування стратегії інтеграції України у світове культурно-освітнє середовище (в першу чергу, в Національній доктрині розвитку освіти, в Державній програмі «Вчитель», у Концептуальних засадах розвитку педагогічної освіти України, її інтеграції в європейський освітній простір тощо)³⁸⁰.

³⁷⁸ Див. детальніше: Семененко Л.М. Ціннісно-сміслова детермінація управління навчальним закладом: Дис. ... канд. філос. н.: 09.0010 – філософія освіти / Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – К., 2007. – 221 с.

³⁷⁹ Див., напр.: Цінності освіти і виховання: Науково-методичний збірник / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. – К.: АПН, 1997. – 224 с.; Ярошенко А.О. Формування духовних цінностей в сучасній вищій школі засобами гуманітарних наук (соціально-філософський аспект): Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Ін-т вищої освіти АПН України. – К., 2003. – 17 с.

³⁸⁰ Див.: Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) – К.: Райдуга, 1994. – 62 с.; Державна програма «Вчитель». – К.: Редакції загальнопедагогічних га-

Загалом, тісний взаємозв'язок цінностей і процесу формування ціннісних орієнтацій з освітніми практиками є однією з найважливіших характеристик загальнолюдської культури. Можна навіть говорити про взаємообумовленість освіти і цінностей (і в першу чергу – духовних), і про те, що в макросоціальному плані їх взаємозв'язок і реальна взаємодія є *вирішальним фактором повноцінного самовідтворення соціуму*. Освіта є найважливішим інституційним каналом відтворення духовних цінностей, тому явні і приховані цільові установки освітньої системи визначають ступінь розповсюдження духовних цінностей у соціумі і впливають цим самим на його ціннісну інтегрованість і культурну гомогенність³⁸¹. Тому взаємозв'язок цінностей сучасного суспільства з освітою як специфічною сферою культурної життєдіяльності є неминучим, і водночас виступає необхідною передумовою для розгортання духовності суспільства. Без останньої же, у свою чергу, неможливим уявляється відповідність викликам глобалізаційної епохи.

Відображення глобалізаційних процесів в національних системах освіти має як позитивне, так і негативне забарвлення. Прикладом позитивного впливу глобалізаційних інновацій на освітні процеси є розвиток глобальної наукової культури, що ґрунтується на універсальному прагненні до пошуку істини. Іншим прикладом є збільшення відкритості наукових і освітніх просторів національних держав, що сприяє обміну ідеями.

Також важливим позитивним впливом цінностей процесів глобалізації на український культурний і освітній простір є поширення фундаментальних для західної культури цінностей громадянського суспільства: парламентаризму, пріоритету прав людини, права всіх етнічних груп і національних меншин в складі поліетнічної нації, свободу пересування та інші громадянські свободи, обмеження ролі держави в суспільстві та ін.

Однак необхідно виділити і негативні аспекти впливу процесів глобалізації на національну систему освіти. Причому лише деякі негативні наслідки мають окремі ринкові аспекти глобалізації. Здебільшого ж негативні

зет. – 2002. – 40 с.; Національна доктрина розвитку освіти у XXI столітті // Освіта. – 2002. – 24 квітня – 1 травня. – № 26. – С. 2–4; див. також: Творити освіту нового типу / Тези доповіді міністра освіти і науки України Станіслава Ніколаєнка на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки України “Про виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України “Назустріч людям” щодо забезпечення рівного доступу до якісної освіти” // Освіта України. – 2005. – 12 серпня. – № 59–60 (657). – С. 1–11.

³⁸¹ Руденко В.А. Образование и духовность в современном российском обществе: факторы и вектор диспозиции в процессе системных реформ: Автореф. ... д-ра соц. наук: 22.00.06 – социология культуры, духовной жизни (социологические науки) / Педагогический институт ВГОУ ВПО “Южный федеральный университет”. – Ростов-на-Дону, 2007. – 47 с.

тенденції, які виділяють в культурному і освітньому просторі окремої нації під впливом глобалізаційних процесів, мають аксіологічний характер.

Так, вслід за П.Скоттом³⁸², можна виділити три основні потенційні загрози традиційним академічним цінностям з боку тенденцій глобалізації.

Перша потенційна загроза представляє собою певний зсув у розумінні вищої освіти і науки і формування нової концепції їх розуміння як елементів більш широкої «індустрії знань» з використанням знання як одного з ключових економічних ресурсів.

Друга загроза – поглиблення професіоналізації освіти, за якої темпи індивідуального повернення вкладень вважаються важливішими за суспільну користь. У результаті зсуву в бік професіоналізації традиційні академічні цінності опиняються під загрозою, адже цінність університетської освіти оцінюється тепер за її зовнішніми якостями – зокрема, за отримуваними випускниками можливостями працевлаштування чи за розміром заробітку.

Третя загроза – розвиток нових дослідницьких парадигм, що передбачають комерціалізацію продукції досліджень і відхід від теоретичних і безкорисливих неприкладних досліджень. Внаслідок цього виникає низка складних проблем, пов'язаних з правами на інтелектуальну власність. Ця тенденція супроводжується виникненням і нових форм викладання, які теж несуть певну загрозу традиційним цінностям. Нові парадигми викладання включають такі три елементи:

- перехід від викладання до навчання, внаслідок чого викладачі стають не більше, ніж засобами підтримки студентів;
- студенти все більше виступають в ролі «споживачів»;
- використання інформаційних технологій і систем у викладанні збільшує можливість дистанційної освіти, внаслідок чого змінюється природа викладання з втратою особистісної ініціації спеціаліста і його залучення до дисциплінарної культури. Внаслідок цього університетська освіта значною мірою втрачає інтелектуальний характер.

Однак, незважаючи на складність і багато вимірність всіх трьох описаних загроз, всі їх можна уникнути за посередництвом дотримання принципу розумного компромісу.

Будучи впливовим фактором розвитку і самовідтворення соціуму, освіта може успішно сприяти процесам глобалізації, так само, як і перешкоджати їм. Адже освіта відіграє центральну роль в цьому процесі, вона в

³⁸² Скотт П. Академические ценности и организация академической деятельности в эпоху глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://logosbook.ru/hee/art004.html>.

принципі і підготовила фундаментальний потенціал розгортання глобалізаційних тенденцій. Відповідні глобалізаційним процесам зміни в економіці, політиці, суспільному ладі потребують оновлення соціальних і ціннісних пріоритетів особистості, для чого першочергове значення мають освітні процеси. Тому незалученість освітньої системи в ці загальносвітові процеси, її замкненість виглядала б парадоксально. В умовах глобалізації, які накладаються на процеси трансформації українського суспільства, особливої значущості набувають питання формування нових життєвих стратегій, компетентності, посилення гнучкості і мобільності соціальної поведінки. За нових соціально-економічних умов освіта отримує високий статус, оскільки вона може сприяти переходу до інформаційного суспільства і формуванню пріоритетів розвитку держави.

Освіта є могутнім фактором розвитку духовної культури української політичної нації, вона ж може стати дієвим механізмом формування і поширення глобальних цінностей, а також сприяти пошуку компромісів між традиційними національними цінностями і цінностями глобальної культури. У цьому зв'язку концептуальні засади і державні пріоритети розвитку освіти України, відображені у відповідних документах, відображають дві стратегічні мети: забезпечення високої якості освіти і входження в європейський і світовий освітній простір.

Є сенс виділити низку ключових проблем, розв'язання яких утворює область спільного розгортання глобалізації і освіти:

- стратегії інтернаціоналізації³⁸³;
- транснаціональна освіта;
- забезпечення міжнародного рівня якості освіти;
- регіональна і міжрегіональна співпраця в галузі науки і освіти;
- впровадження інформаційних і комунікаційних технологій, розвиток електронних бібліотек і освітніх порталів, створення віртуальних університетів;

³⁸³ При цьому необхідно розрізняти поняття “інтернаціоналізація” – як становлення національних держав-спільнот і їх взаємодію між собою та “глобалізація” – як виникнення гібридної світової культури і змішування національних традицій (див.: Ларионов П.В. Высшее образование в контексте процессов глобализации и интернационализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://conf.bstu.ru/conf/docs/0037/0880.doc>). Інтернаціоналізація передбачає існування світу, що складається з національних держав, на основі чого утворюються чіткі геополітичні кордони, через які може здійснюватись традиційна діяльність з переміщення студентів, обміну персоналом, співпраці університетів тощо. Глобалізація ж є більш фундаментальною зміною світового устрою, за якого національні кордони втрачають своє значення завдяки розвитку високих інформаційних технологій і поширенню масової культури (див.: Скотт П. Глобализация и университет // Alma mater. – М., 2000. – №4. – С.3-8.).

– проблеми рівного доступу до освіти.

Освіта може і повинна сприяти зняттю динамічного напруження процесів глобалізації – йдеться про те, що сьогодні глобалізація, яка проявляється в багатоманітті стихійних і слабо керованих процесів світової соціокультурної системи, нагадує вулкан, що в будь-який момент може здійснити непередбачуваний і небезпечний викид своєї лави. Тому необхідним є загальна координація і регулювання цієї багатоманітності, що може бути ефективно реалізоване на основі принципів синергетики³⁸⁴. Саме освіта здатна ініціювати вибудовування «культурної матриці глобалізації» і сприяти підкоренню її нормам відносної стійкості, смислу і загальнолюдських цінностей, нормам людяності і гуманізму. Зрештою, сучасна система освіти поєднує в собі три зовсім різні ціннісні виміри – вимір культури, політики і ринку. Тому, з одного боку, сучасна освіта максимально збагачена в ціннісному відношенні, що надає їй більше можливостей для підтримки глобалізаційних процесів; з іншого ж боку – вона сама перенасичена внутрішніми аксіологічними суперечностями.

Особливо значущу позитивну роль в підвищенні якості освіти та управління навчальними закладами можуть відіграти зокрема такі заходи в руслі процесів глобалізації:

- посилення демократизації управління закладами освіти, в першу чергу за посередництвом поширення децентралізації;
- сприяння розвитку творчості і ініціативи педагогічних колективів, їх участі в процесах управління окремими сферами діяльності навчальних закладів;
- підготовка компетентних управлінців закладами освіти і установ сфери освіти загалом;
- створення й розвиток відкритих університетів;
- активізація політичної і громадянської освіти в навчальних закладах;
- забезпечення раціонального поєднання діяльності центральних, регіональних і місцевих органів управління освітою із застосуванням принципу подвійного підпорядкування;
- апробація інноваційних моделей управління галуззю освіти.

Всі ці заходи тією чи іншою мірою вже отримали реалізацію і засвідчують свою ефективність, чим наголошується актуальна потреба в їх продовженні і посиленні відповідних тенденцій. При цьому позитивні результати можна відзначити як у справі *утвердження властивих глобальній культурі гуманістичних цінностей* та спрямованості освіти на вільний роз-

³⁸⁴ Баркова Э.В. Культурная матрица глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/D43Barkova.htm>.

виток і самореалізацію особистості, так і у справі демократизації освітньої діяльності. До останнього слід віднести і розробку нової законодавчої бази галузі, і впровадження безперервної багатоступеневої освіти, перш за все в соціально-гуманітарній сфері, і оновлення змісту та форм освіти, забезпечення варіативності мережі навчальних закладів і освітньо-професійних програм тощо. Гуманістичний же характер освіти задекларований в Національній доктрині розвитку освіти, в якій прописано, що держава може забезпечити гуманістичний характер освіти, що базується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності. Підкреслено, що освіта стверджує національну ідею, сприяє розвитку культури українського народу. Сучасна вища освіта підпорядкована ідеї консолідації українського народу в єдину націю, яка прагне жити у співдружності з іншими народами і державами світу. Вона спрямована на формування національних цінностей і разом із тим сприяє оволодінню особистістю багатствами світової культури, утвердженню загальнолюдських цінностей, поширенню глобальних світових цінностей.

Крім того, все продуктивніше реалізуються кроки з «болонізації» і входження в європейський освітній простір – що є **фактичним вираженням активного прийняття глобальних цінностей освіти і форм освітнього процесу**. Приєднавшись до Болонських домовленостей на саміті в м. Берген (Норвегія) у 2005 р., Україна тим самим виразила солідарність у поширенні таких ключових цінностей глобального освітнього простору, як інтеграція і взаємозрозумілість, необхідність розвитку тісного взаємозв'язку освіти з наукою, автономії закладів освіти, академічні свободи, рівні можливості і демократичні принципи – цінностей, що орієнтовані на полегшення мобільності випускників і викладачів, наукових працівників тощо, активізації працевлаштування і посилення привабливості та конкурентоспроможності європейської освіти.

Сучасні стандарти вищої освіти в Україні розроблено з урахуванням європейського рівня вимог, що сприяє більш повному приєднанню України до світової системи освітніх і суспільних цінностей. Також у стандартах особливе відображення отримує гуманістична спрямованість вищої освіти, адже передбачено, що дисципліни людинознавчого, народознавчого характеру складають 20% навчального часу. Передбачено також забезпечення гуманістичної спрямованості фундаментальних і спеціальних навчальних дисциплін. Завдяки цьому стандарти забезпечують не тільки європейський рівень формування освіти і виробітку професійних навичок, але й виховання гармонійно розвиненої соціально-активної толерантної людини з високими духовними якостями, здатної до саморозвитку і самовдосконалення.

Можна стверджувати, що в описаних документах витримується функціональна специфіка освіти як соціального інституту, яка полягає у відтворенні нею єдності ціннісно-культурних констант суспільства. Причому реалізація аксіологічного підходу до навчання й виховання означає не просто «озброїти молодих людей знаннями, ціннісними вміннями ключових компетенцій життєдіяльності в умовах динамічних соціальних змін, сформувати в них персональні системи цінностей»³⁸⁵, а й навчити їх розвивати власне ціннісне поле, створюючи тим самим підстави для збагачення змісту й форм індивідуальної і суспільної життєдіяльності. На сучасному етапі комплексний аксіологічний вимір освіти з необхідністю повинен включати таку ієрархічну структуру: особистісні цінності, родинні цінності, етнонаціональні цінності, цінності глобальної культури, фундаментальні загальнолюдські цінності.

У цьому сенсі корисним є погляд Б.Гершунського, який вважає основною соціальною функцією освіти функцію виробітку і трансляції єдиних культурних уявлень, що стають основою соціокультурної інтеграції³⁸⁶. В такий спосіб в процесі нормального виконання освітою цієї функції у суспільстві відтворюється єдина специфічна ціннісно-культурна конструкція. Порушення ж або скорочення виконання цієї функції, навпаки, спричинює розриви і деформації соціальної єдності. Але для нормального функціонування освітньої системи в цій якості необхідне забезпечення в її змісті єдності знань і духовних цінностей.

Розуміння освіти як єдності знань і цінностей не дозволяє ігнорувати кілька суперечностей, що виокремлюються у цьому зв'язку у вітчизняному освітньому просторі – навіть без особливих акцентів на процесах глобалізації. З одного боку, це суперечність між застарілими знаннями в різних сферах суспільного буття і сучасними демократичними цінностями. З іншого – суперечність між здобутими сьогодні знаннями про принципи і механізми перебігу сучасних соціальних процесів і привабливими для багатьох українських громадян радянськими цінностями. Якщо ж на ці суперечності накладаються нові неузгодженості національних ціннісно-культурних і освітніх систем з глобальними, то єдність освіти і ціннісної площини стає під великим питанням.

Загалом, підкреслення нерозривного взаємозв'язку освітньої сфери соціуму і його ціннісного виміру є класичним і в теоретичному плані ле-

³⁸⁵ Ткачова Н.О. Аксіологічні засади педагогічного процесу в сучасних загальноосвітніх навчальних закладах: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Луган. нац. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. – Луганськ, 2007. – 44 с. – С.5.

³⁸⁶ Гершунский Б.С. Менталитет и образование. – М., 1996. – С.145.

жить у фундаменті вітчизняної системи освіти. Причому це стосується не тільки змісту навчального матеріалу і направленості виховних практик, але й *характеристик самих учасників освітнього процесу*. Адже єдність із вічними загальнолюдськими цінностями всередині самої системи освіти традиційно проявлялась у високому рівні духовності викладачів і вчителів у їх ставленні як до власного навчального предмета, так і до вихованців. Тоді цей високий ціннісний рівень мав більше шансів бути переданим і учням. Адже міжособистісні відношення в процесі освіти включали в себе істотний момент сакралізації викладацької діяльності як самовідданої ціннісно-орієнтованої праці, усвідомлення високої соціальної затребуваності і значущості останньої. Тому традиційно в ході освітнього процесу – крім безпосередньої трансляції знань із конкретної навчальної дисципліни – свідомо чи несвідомо здійснювалась міжгенераційна передача і відповідної культурної моделі, що забезпечувало повноцінне функціонування системи освіти як інституції соціокультурного відтворення спільноти. Натомість сьогодні висока ступінь корупційності освітньої сфери (аж до габітуалізації корупційної поведінки суб'єктів освіти і сприйняття її соціумом як неформальної норми), а також депатриотизація української інтелігенції *порушують класичні уявлення про ціннісно-моральні характеристики високодуховної роботи викладачів*. Внаслідок цього культурна модель навчання як духовного сходження і сакральної взаємодії учня і вчителя вже не є ціннісним забезпеченням функціонування української системи освіти. Однак це є лише одним із проявів сучасної тенденції відчуження освіти від цінностей.

Якщо ж говорити не про суб'єктів освіти, а про зміст освітнього процесу, то на сучасному етапі суспільного розвитку можна виокремити щонайменше дві площини *розриву взаємозв'язку освіти і цінностей*.

По-перше, у зв'язку з прогресуючим включенням української системи освіти до глобального освітнього простору можна вважати досить обґрунтованим прогноз щодо скорочення ролі української освіти у відтворенні етнічної і національної культурної ідентичності. Негативне значення цієї тенденції важко переоцінити – зокрема, як зазначає А.Запесоцький, ігнорування духовних засад національної культури призводить до втрати суспільством здатності зберігати свої життєво важливі параметри³⁸⁷. Яскравим прикладом є наслідки впровадження у вітчизняний соціальний простір західних індивідуалістичних цінностей. Переорієнтація освітньої (зокрема, виховної) діяльності на ідеали індивідуалізму і самодостатності, які

³⁸⁷ Запесоцький А. С. Гуманитарное образование и проблемы духовной безопасности // Педагогика. – 2002. – №1.

лежать в основі трудових і професійних настанов західної цивілізації, у вітчизняній практиці призводить не до зміцнення трудових мотивацій, а лише зміщення акцентів на індивідуальне кар'єрне зростання і швидке збагачення будь-якими засобами.

Другою площиною цього освітньо-ціннісного розриву є диспозиція аксіологічних і когнітивних компонентів змісту освітнього процесу, що не тільки обумовлює девальвацію духовних складових, але й призводить до відчуження від не затребуваного сучасним вузьким ринком праці знаннєвого компонента. На загальнонаціональному рівні відірваність освіти від ціннісного виміру знаходить вираження в істотному зниженні компетентісного і соціального потенціалу населення, в прагматизації української інтелігенції, тенденції її депатриотизації та еміграції.

Крім того, необхідно відзначити, що поступове збільшення розриву між освітніми процесами і процесами утворення та передачі цінностей є вагомою причиною поглиблення міжпоколінного відчуження – а тому і дієвим чинником дезінтеграції і дестабілізації національно-державної спільноти.

У зв'язку з цим можна говорити про те, що під впливом глобалізаційних тенденцій істотно ускладнюється виконання освітньою галуззю її так званої «менталетворчої» функції. Адже сучасна модель реформування вітчизняної освітньої системи орієнтована переважно на потреби глобального ринку освіти і ринку праці і практично суперечить цінностям власне національного розвитку. Однак все очевиднішою стає неможливість забезпечення високої конкурентоспроможності української економіки на світовому рівні в руслі таких реформ – без збереження конструктивних традицій національної освіти і без відновлення традиції єдності освіти і цінностей. Відтворення уніфікованих моделей глобальної культури і подальша дистанційованість освіти від духовних цінностей національної культури не можуть сприяти підвищенню конкурентоспроможності випускників української системи освіти. Отже, можна стверджувати, що необхідність відновлення і посилення єдності цінностей і освіти диктується не тільки націленістю на підтримання самоцінності національних культурних зразків, але має глибокий прагматичний сенс.

Не тільки самі суспільні цінності, але й освіта як головний канал їх міжгенераційної передачі відчують на собі модифікуючий вплив процесів глобалізації. Цей вплив на національні системи освіти, зокрема, на українську, містить як позитивні, так і негативні аспекти.

Негативність впливу глобалізаційних тенденцій на освітні процеси в Україні пов'язана головним чином із порушенням принципу природності і поступовості впровадження змін (прагненням продемонструвати *видимі*

швидкі результати без виваженої модернізації самого змісту системи то-що) і полягає в наступному.

По-перше, цей негативний вплив проявляється в запозичуванні західних і американських концепцій освіти та моделей організації освітнього процесу, програм і методик навчання – що неминуче відтісняє вглиб національні освітні традиції, спричинюючи розмивання національної ідентичності. Ясно, що орієнтація на позитивний досвід інших освітніх систем може бути корисною, але не тоді, коли вона підпорядковується стратегії «наздоганяючої модернізації». В останньому випадку запозичення чужого досвіду означає не що інше, як відірваність освітніх практик від власних етнічних і національних цінностей.

Зміст другого аспекту негативного впливу глобалізаційних тенденцій на освітні системи і процеси складає глобалізація ринку праці і ринку освіти, яка – попри безумовні переваги – нівелює ідеали патріотизму, цінності служіння власній Батьківщині; в несприятливих соціально-економічних умовах ініціює активізацію еміграційних процесів інтелігенції. Відтак отримання знань в таких умовах постає не як джерело духовного зростання особистості, а як прагматичний фундамент для матеріального збагачення і кар'єрного просування. Тому у площині духовних цінностей вплив глобалізаційних процесів на національні освітні системи є скоріше негативним.

Отже, загалом, ціннісний вимір глобалізаційних тенденцій сучасності безперечно знаходить відображення у вітчизняній системі освіти. Однак це відображення засвідчує і значущу суперечність. Це суперечність між потребою у збільшенні відкритості української освітньої системи (яка могла б легко бути задоволена в процесі глобалізації), з одного боку, і цілями ціннісного самозбереження нації – з іншого. Адже в результаті повної невиваженої інтеграції української системи освіти в європейську і загальносвітову можуть виявитись істотно обмеженими реальні можливості відтворення специфічно українського світу. Окреслена суперечність може вирішуватись за умови, що всі модернізаційні процеси в освіті будуть провадитись у рамках вектора загальнолюдських цінностей. Продовження реформ у напрямі «болонізації» вітчизняної освітньої сфери повинно здійснюватись на основі врахування національно-культурної специфіки України, а також традиційних для етносів, що складають українську націю, цінностей освіти й виховання. Компромісне узгодження загальнолюдських цінностей із специфічно українськими має бути тим орієнтиром, на який скеровуватимуться глобалізаційні реформи в освітній сфері.

Ціннісний вимір процесів глобалізації знаходить відображення не тільки в змісті освітнього процесу, а і в формах його організації, у вимогах

до нього. У цьому сенсі надзвичайно важливим є питання про співвідношення вимог до соціально-гуманітарної освіти, адже можна виділити три їх рівні: міжнародні, регіональні й освітньо-галузеві. Основою міжнародних вимог є фундаментальні загальнозначущі цінності, а підхід до реалізації цих вимог включає два аспекти: а) обговорення й прийняття даних освітніх вимог у масштабі міжнародного співтовариства; б) прийняття та реалізація вимог на національному рівні³⁸⁸.

Очевидно, що реалізація на теренах України принципів Болонських декларацій є шляхом прийняття українською системою освіти міжнародних вимог. Щоправда, важко заперечити, що для прийняття тієї чи іншої системи міжнародних освітніх вимог необхідно перебороти певне упередження, адже в даному випадку природно виникає побоювання з приводу нав'язування зовнішніх вимог до національної системи освіти. Однак, як вірно зазначає А.Ярошенко³⁸⁹, високий стандарт захисту прав людини, відповідних політико-правових, соціально-економічних та екологічних цінностей давно став одним із провідних ідейних факторів розвитку міжнародних відносин, і цей гуманістичний принцип поступово закріплюється в неофіційній системі міжнародних вимог і в національних правових системах. У різних світових регіонах і в різних цивілізаціях можуть бути різні уявлення про співвідношення значущості різних показників прав і свобод людини, але, незважаючи на цю неоднозначність, сфера перетину визнаних у різних країнах цінностей досить велика, що і дає підстави говорити про сучасні загальнозначущі цінності глобального, загальнолюдського характеру.

Помітним наслідком глобалізації для форм організації освітніх процесів, який сприймається неоднозначно, є зближення освітньої галузі з ринком³⁹⁰. Щоправда, ця тенденція більше характерна для Західної Європи, але її паростки вже можна бачити і в Україні. Традиційний тип безкорисливого вченого й просвітителя поступово стає надбанням історії. Відносно високий заробіток і вічний соціальний престиж університетського професора в багатьох випадках призводять до того, що цих посад прагнуть енергійні й завзяті люди, для яких наука й гуманістичні цілі освіти не завжди виступають вищими і визначальними цінностями.

³⁸⁸ Ярошенко А.О. Ціннісний дискурс освіти: Монографія. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. – 156 с. – С. 116-117.

³⁸⁹ Ярошенко А.О. Ціннісний дискурс освіти: Монографія. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. – 156 с. – С. 117-118.

³⁹⁰ Бочарова О.А. Модернізація вищої школи у сучасній Франції: Дис. ... канд. пед. н.: 13.00.01 / Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов. – Горлівка, 2006. – 195 с. – С.74.

Викладачі вищих шкіл почали створювати власні фірми з метою доведення своїх теоретичних ідей до практичного втілення й «продажу» наукових досягнень. Є випадки організації типографської справи на засадах приватної прибутковості. Іноді дослідницькі лабораторії вищих навчальних закладів перетворюються фактично на приватні фірми зі своїм керівним апаратом та джерелами фінансування.

Ясно, що ці процеси зближення і фактичного сплетіння освітніх цінностей з ринковими не можна сприймати неоднозначно. Згідно однієї полярної позиції, вторгнення ринкових відносин у вищу школу деформує її цілі й задачі, руйнує систему академічних цінностей. Представники ж протилежної, навпаки, вважають, що підприємницька діяльність викладача вищого начального закладу корисна, тому що вона може сприяти ефективній підготовці студентів до їхньої майбутньої роботи в діловому світі.

Сучасні глобалізаційні тенденції нерозривно взаємопов'язані з процесами становлення інформаційної цивілізації, що також обумовлює певну динаміку в ціннісному просторі освіти. Тому необхідно підкреслити, що нові аксіологічні тенденції, які чітко прослідковуються у сфері сучасної освіти, неминуче впливають і на професійну діяльність викладачів, зокрема обумовлюючи трансформацію їх професійних функцій. Так, як демонструє в своєму дисертаційному дослідженні І. Гушлевська³⁹¹, на початку ХХІ ст. в США і Канаді вчителі починають виступати в нових ролях: як носії сучасних суспільних змін у школі, громаді, суспільстві; як менеджери-організатори освітнього процесу; як дослідники власної навчальної діяльності і діяльності своїх колег (індивідуальний і колективний професіоналізм); як технологічно компетентні комунікатори й автономні професіонали.

Загалом, освіта в будь-якому суспільстві розвивається під впливом широкого кола чинників: відповідних історичного, політичного, економічного та соціального контекстів, особливостей культурно-етнічних та культурно-національних традицій, суспільних переконань і поглядів стосовно педагогічних працівників, їх статусу, ролі, компетентності та професійних функцій і т.д., а також під впливом сучасних міжнародних тенденцій – глобалізації, фундаменталізації, інформатизації, інтеграції, гуманізації, гуманітаризації тощо. Певними орієнтирами, духовними векторами цієї еволюції є традиційні та нові цінності суспільства кож-

³⁹¹ Гушлевська І.В. Трансформація професійних функцій вчителя в умовах інформаційного суспільства (на матеріалах США і Канади) : Дис. ... канд. пед. н.: 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2006. – 245 с. – С.155.

ної окремої країни, які утверджуються на шляху до європейської та світової інтеграції.

Як зазначається в «Національній доктрині розвитку освіти у XXI столітті», у нашій країні освіта ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності; вона утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями³⁹². Однак в умовах глобалізації, зміни технологій, переходу до постіндустріального, інформаційного суспільства, утвердження пріоритетів сталого розвитку та інших властивих нашій цивілізації рис, основні традиційні цінності освіти залишаються правильними, але явно недостатніми для розвитку особистості та підготовки її до ефективної інтеграції в соціум. Можна сказати, що освітня сфера відображає суспільну необхідність оптимального поєднання традиційних національних цінностей з інноваційними цінностями глобальної культури.

Сьогодні саме ця взаємодія між старими і новими цінностями має стати певним регулятором сучасних і майбутніх трансформацій у сфері освіти і діяльності українських учителів. І знову звернемося до прогресивних прикладів освітніх систем тих країн, що раніше відчули на собі глобалізацію³⁹³. Цінний досвід такої взаємодії між цінностями накопичено американським і канадським суспільствами, де в кінці XX – на початку XXI ст. пройшла певна зміна ціннісних установок. За останні декілька десятиліть у цих країнах пройшли радикальні зрушення у ціннісних пріоритетах: від орієнтованості індивідуалістичної – до орієнтованості соціальної. Підходи, які показували свою результативність аж до 60-х рр. XX століття, пов'язувалися з особистим успіхом і процвітанням, домінуванням у всіх сферах життя, самоактуалізацією, самовдосконаленням. У наступні десятиліття традиційний для американського і канадського соціумів індивідуалізм отримав новий зміст – соціалізацію, за яким особистість, усвідомлюючи свою самоцінність, цінність своїх прав і свобод, має співвідносити їх з новими цінностями співтовариства, нації. На цьому рівні актуалізувались цінності взаємовигідного співробітництва, прагнення до партнерства, толерантності тощо. Однак

³⁹² Національна доктрина розвитку освіти у XXI столітті // Освіта. – 2002. – 24 квітня – 1 травня. – № 26. – С. 2–4. – С.3.

³⁹³ Гушлевська І.В. Трансформація професійних функцій вчителя в умовах інформаційного суспільства (на матеріалах США і Канади) : Дис. ... канд. пед. н.: 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2006. – 245 с. – С.155-156.

сприймаючи цей прогресивний досвід для вітчизняної системи освіти, необхідне застереження: якщо в західному соціумі має пройти інтеграція індивідуального і соціального, то для українського суспільства поєднання цих процесів повинно йти у зворотному порядку: інтеграція соціального й індивідуального. Підвищена увага і абсолютизація індивідуального як головного вектора розвитку нашого суспільства суперечитиме світоглядним орієнтирам світової спільноти, які відбиваються в документах міжнародних освітніх організацій.

Необхідно зазначити, що динаміка і трансформація цінностей в умовах глобалізації спричинює певні зміни і функцій закладів освіти. Адже традиційна функція освітніх закладів з виробництва, розвитку і розповсюдження культурних зразків поступово (сподіваємось, тимчасово) відходить на задній план і головними стають питання адаптації до сучасних соціально-економічних і політичних змін, питання співробітництва закладів із національною державою, з одного боку, і з глобалізованим світом, – з іншого. Можливість виконання сучасними закладами освіти традиційної функції ускладнюється ще й тим, що освітня галузь в Україні переживає етап подвійної адаптації – не тільки до загальносвітових тенденцій глобалізації, а й до внутрішньої системної трансформації посттоталітарного соціуму.

На довершення варто сформулювати концептуальний висновок, який дозволяють зробити наведені вище роздуми. Освіта як специфічний соціальний інститут покликана виконувати роль інновативного важеля, що має «рухати» суспільство вперед, ініціюючи переходи на нові етапи розвитку. Причому основним інструментом, за допомогою якого виконується ця функція освітньої сфери, є не просто передана в ході навчання інформація, а цінності. Тому за посередництвом міжгенераційної передачі поступово оновлюючихся цінностей освіта виступає джерелом інновацій і соціальних змін. Однак сьогодні – в ситуації, коли в розгортанні соціальних процесів домінують глобалізаційні тенденції – цю інновативність доцільно обмежити або доповнити освітніми механізмами збереження традиційних цінностей. Сьогодні освіта повинна забезпечити не тільки впровадження західних цінностей і розвиток глобальної культури, а й збереження автентичних цінностей кожної нації та етносу. Критерієм гармонізації цих суперечливих тенденцій, вочевидь, можуть бути вічні загальнолюдські цінності. Суб'єктом відтворення культурної моделі єдності освіти і цінностей в умовах загальносвітової глобалізації може бути інтелігенція, яка традиційно була таким суб'єктом на теренах України, але в умовах втрати системою освіти авторитету і престижності логічно матиме все менший вплив на соціальні процеси.

Глава 3.3

Освіта як поле вибору цінностей: свобода і необхідність, можливість і дійсність

Освіта – складова частина соціального механізму виживання людства, тому аксіологічною цінністю освіти – є «створення людини», що здатна жити в реальному суспільстві. Молода людина у ході навчання та виховання має дійти розуміння, що сенс життя – в реалізації своїх потенціальних здібностей в процесі продуктивної, творчої життєдіяльності.

Дослідники освіти одноставні у визначенні стану класичної парадигми освіти як кризового. По-перше, тому, що вона є, на думку представників Римського клубу, «підтримуючою освітою», переважно зорієнтованою на репродуктивне знання. Процес навчання зводився до здобуття знань, умінь, навичок шляхом поступового накопичення матеріалу, до шаблонного його застосування у різних видах діяльності. Ця модель освіти, як зазначає Л. Горбунова, «орієнтована на дисциплінарне розмежування знань у вигляді відносно автономних, замкнених систем інформації, котрим належить бути «вкладеним в голови учня»³⁹⁴.

По-друге, поряд із раціоналізмом як однієї з провідних засад класичної парадигми освіти «великих втрат» зазнала ідея про універсальність європейських цінностей та форм життя. І головним чином під впливом глобалізації комунікативної практики людства. Якщо раніше інший досвід був чимось далеким, примарним й екзотичним, то сьогодні він раптом опинився зовсім поруч, на відстані простягнутої руки, виявився цілком реальним і життєвим. Можливість спілкування всупереч відстані і часу радикальним чином змінила сприйняття та ставлення до чужої точки зору, іншого соціокультурного досвіду. Європейський монолог усе більш перетворюється на планетарний діалог. Теперішня геокультурна та геополітична картина світу стає більш схожою на плюралістичний образ дискурсу різних цивілізацій із ціннісно рівнозначними історичними надбаннями, ніж на втілення ідеї загального руху всіх країн до єдиної суспільної довершеності³⁹⁵.

По-третє, пошук нових моделей освіти зумовлений необхідністю розробки механізмів адаптації людини до мінливого світу, а також зростанням розбіжності між відносно сталими пізнавальними можливостями і

³⁹⁴ Філософія освіти XXI століття: проблеми і перспективи: Методол. семінар, 22 лист. 2000 р. Зб. Наук. Праць. Вип. 3. / За заг. ред. В.Андрущенка. – К.: Знання, 2000. – С. 196.

³⁹⁵ Філософські абрисы сучасної освіти: Монографія / Авт. кол.: Предборська І., Вишинська Г., Гайденко В. та інш.; За заг. ред. І.Предборської. – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2006. – С. 14.

світом, що все більш ускладнюється. «Нажаль, – підкреслює Ю. Козелецький, – сучасний світ змінюється швидше, ніж штучні системи, за допомоги яких його можна було б контролювати»³⁹⁶.

Сучасні орієнтації індивідів в освітньому просторі спрямовані і на самоактуалізацію особистості, яка можлива, як зауважує Б. Гершунський, за умов, коли людина: по-перше, свідомо і глибоко вірить в своє індивідуальне, неповторне призначення; по-друге, відчуває свої здібності, інтереси, життєві переваги та мотиви поведінки, усвідомлює себе частиною природи, людської спільноти, здатна до дружньої взаємодії з іншими людьми, незалежно від їхніх індивідуальних, світоглядних, ментальних особливостей; по-третє, здатна до цілепокладючих зусиль, необхідних для повноцінної самореалізації³⁹⁷.

Отже, можна стверджувати, що демократичний розвиток освіти в сучасних умовах, нова освітянська парадигма, має забезпечити не просте відтворення цінностей, що пропонується освітою, а створити можливості для вільного вибору їх особистістю яка навчається і виховується. Таким чином, проблема вибору цінностей постає як одна з головних проблем в системі сучасної освіти та виховання.

Проблема вибору щільно пов'язана з проблемою свободи. Вчені зазначають, що суто моральна проблематика свободи починається саме там, де йдеться про вибір особистістю тих або інших намірів, цінностей, цілей, варіантів поведінки, – коротше кажучи, про вибір усіх тих виявлень людської волі, відносно яких потім і виникає питання про свободу чи несвободу їхньої реалізації³⁹⁸.

У філософській традиції поняття «вибору» має давню традицію, підвалини якої закладені ще в античності. Передумовою античного вибору є сократівська ідея внутрішньої свободи, що досягається завдяки самосвідомості особистості та її незалежності від зовнішнього світу. Сократ підкреслював практичний вплив етичного вибору на людину, на її поведінку та діяльність. Саме мораль покликана звертати людей на шлях чесноти. Гідність людини обумовлюється для Сократа її пізнанням і широтою її кругозору. У цьому Сократ знайшов масштаб для оцінки людей і їх вчинків.

³⁹⁶ Козелецький Ю. Человек многомерный (психологическое эссе). – К.: Лыбидь, 1991. – С. 274.

³⁹⁷ Гершунский Б.С. Концепция самореализации личности в системе обоснования ценностей и целей образования // Педагогика. – 2000. – № 10. – С. 6.

³⁹⁸ Гаджиев К.С. Размышления о свободе // Вопросы философии. – 1993. – № 2. – С. 33.

Сократ наголошує, що до щастя веде тільки один шлях, а саме чеснота; усі чесноти по суті тотожні, вони суть лише форми однієї основної правди; усі пороки виникають із одного джерела – неправди. Для того щоб досягти єдиної чесноти, потрібно знайти її, насамперед у самому собі. Звідси перша вимога: пізнай самого себе. Коли цього досягнуто, тоді легко внести правду і в усі відносини з іншими людьми. Знайти правду можна тільки міркуванням, постійним аналізом своїх вчинків і суджень³⁹⁹.

У вченні Сократа про єдність чесноти, про тотожність її зі знанням і про можливість набуття її, – проявляється основна ідея вибору – ніхто не злий добровільно, а лише по незнанню. Разом з тим, у розумінні добра Сократ не відступає від того, що грецька свідомість визнавала добром. Так, він вчить, що справедливе є те, що визначено законом, і добро – те, що визнається державою як таким.

Дещо по іншому розглядає проблему вибору Аристотель. Для Аристотеля вище благо полягає у володінні такими благами, що у сукупності, або в кінцевому результаті, надають найбільшу насолоду і найменше страждання⁴⁰⁰. Головним в Аристотеля є не просте прагнення обирати задоволення, а розсудливість, що оцінює різні задоволення і вибирає між ними ті, що є міцнішими і рятують від страждання. Благополучним вважається той, чиє життя є постійною перевагою приємних станів над неприємними, хто більш насолоджується, ніж страждає. Людина, що обирає вище благо, завжди буде прагнути насолоди розумових та естетичних, що ведуть до більшого щастя і найменшого страждання. Благо в Аристотеля визначається як благополуччя, блаженство. Звідси прагнення до його вибору, досягнення і міцного володіння ним. Таким чином, сама людина, її розумна діяльність визначає досягнення вищого блага.

Аристотель проводить класифікацію добродетелі та вад і аналізує їх в динаміці переходу одна в одну у разі порушення золотої середини – міри: наприклад, мужність, як добродетель, може перетворитися у випадку надлишку на відважність, а у випадку недостатності на боягузтво. Щедрість аналогічно може перетворитися в марнотратство, а навпаки – в скупість. Надлишкова справедливість, як загальна добродетель, стає несправедливістю як надмірним привласненням для себе благ, і недолік загрожує несправедливістю, пов'язаною з недостатньою увагою до себе тощо.

³⁹⁹ Див. История философии в кратком изложении / Пер. с чеш. И.И.Богута. – М.: Мысль, 1991. – С. 127–132.

⁴⁰⁰ Див.: Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Мн.: Литература, 1998. – 1392 с.

Цим він встановлює золоту середину між думками софістів і Сократа. Платона і Демокріта. Так, визначаючи об'єктивну основу справедливості, Аристотель пише, що вона виявляється не в дотриманні принципу рівності, а в рівномірності, яка засновується на розподілі за чеснотами: «Всі люди згодні з тим, що розподіляюча справедливість повинна керуватися достоїнством, але мірило достоїнства не всі бачать в одному і тому ж, наприклад громадяни демократії бачать його в свободі, олігархія – в багатстві, а аристократія – в доброчесності»⁴⁰¹. Основна особливість справедливості як доброчесності в тому, що вона спрямована на інших. І кращою людиною є той, хто зможе це вибрати і втілити. Таким чином, за Аристотелем вибір пов'язаний з орієнтацією індивіда на загальне благо держави, що розцінюється як засіб досягнення кінцевої мети – людського блаженства.

Інший підхід до розуміння суті «вибору» спостерігається в релігійно-містичному вченні про мораль, що одержало широкого поширення в Середньовіччі. Християнство проголошує мораль, що черпає свої норми з божественної сутності, а основним моральним принципом є поняття любові. Абсолютизація любові переносить рішення всіх людських проблем у внутрішній світ, у світ морального удосконалювання. Проповідування принципу любові означає визнання рівності людей у їхньому домаганні на гідне і щасливе життя.

Згідно з християнським одкровенням людина набуває свого нового виміру, який уможлиблював її зв'язок з Богом через віру. Тому вищим моральним благом людини вважалось підкорення волі Бога, а найбільшим гріхом – непослух. Нездатність людини до особистого врядування й спасіння пояснювалася першородним гріхом. Вважалось, що покладання на власну волю вміщує людину в площину, яка обмежує повноту простору її існування. У момент відступу від Бога людина відкривається як істота нища й жалюгідна. Щоб сягнути трансцендентності світу, їй треба навчитися підкорятися, відчувати себе частиною цілого. Тому всі імпульси праведного життя людина має спрямувати до Бога. Самотужки людина нездатна дати собі раду, щоб зупинити або впорядкувати цей нестримний струмінь її внутрішніх змін. Через це вона й повинна долучатися до трансцендентного, щоб у її буття увійшов лад і спокій. Без Бога людина безпорадна, ні па що не здатна й заслуговує лише на співчуття – ось основна думка християнських мислителів. Віддаленість від Бога перетворює людину на ніщо⁴⁰². Відтак головними принципами естетичного ставлення людини до

⁴⁰¹ Аристотель. *Етика. Політика. Риторика. Поетика. Категорії*. – Мн.: Література, 1998. – С. 87–88.

⁴⁰² Лютий Т.В. *Нігілізм: анатомія Ніщо*. – К.: ПАРАПАН, 2002. – С. 93–94.

світу в епоху середньовіччя стали: людина – істота стражденна, усе – від Бога, а отже, світ пояснюється Богом. Тому головним для середньовіччя виявилось пізнання шляху до Бога.

Так, Аврелій Августин, подібно до філософів античності, зводив тлумачення людини до єдності двох субстанцій тіла та душі і, подібно до Платона, визначав душу як нематеріальну, безсмертну та вільну «розумову субстанцію, яка користується смертним земним тілом»⁴⁰³. Августин вважав, що з часів біблійного гріхопадіння люди розділилися за видом любові, яка ними рухає, – любові до низького, скінченного, до непевних благ (такі люди виключають Бога зі свого життя), та любові до незмінного, нескінченного блага, Бога.

На думку Августина, всі явища, а також вчинки людини мають порівнюватися з глобальним конфліктом добра і зла. Філософ стверджував, що людина, з одного боку, відчуває потяг до гріховної тілесної природи, а з іншого – до божественної благодаті. «Душі потрібні три речі: мати очі, якими б вона могла користуватися належним чином, дивитися і бачити. Здорові очі душі – це розум, чистий від будь-якої тілесної скверни; вільний від бажань володіти тлінними речами. Свободу ж розуму дарує насамперед віра. Адже якщо він не увірує, що, не очистившись і не звільнившись від тілесних пристрастей, не побачить істинного світла, то не стане піклуватися про своє одужання»⁴⁰⁴ [10, с. 264]. Водночас до віри мають бути приєднані надія і любов, оскільки без «цих трьох жодна душа не вилікується настільки, щоб могла бачити, тобто осягати свого Бога...» Погляд душі – це розум. Але оскільки з того, що хтось дивиться, зовсім ще не слідує, що він бачить, то дійсний і досконалий погляд, який справді бачить, називається доброчинністю, бо доброчинність є дійсним або досконалим розумом. Однак і такий погляд не може повернути до світла хоча б і здорові вже очі, якщо не буде цих трьох: віри, яка вважатиме, що предмет, на який звернено погляд, справді такий, і якщо він буде побачений, то зробить погляд блаженним; надії, яка передбачає, що побачить неодмінно, якщо добре подивиться; любові, яка б жаждала побачити і насолодитися. За поглядом слідує вже власне бачення Бога, яке є кінцем зору. Не тому, звичайно, що зір після цього вже немовби втрачає своє застосування, а тому, що далі цього прагнення його не сягають. Це і є досконала доброчинність – розум, який досяг своєї мети, який робить життя блаженним. Власне ж бачення є те розуміння, яке з'являється в душі, що складається з того, хто

⁴⁰³ Августин А. Исповедь / Пер. с лат. М.Е.Сергеенко. – М.: Канон+, 1997. – С. 35.

⁴⁰⁴ Отцы и учителя Церкви III века: Антология: в 2 т. – Т.1 / Сост., биогр. и библиогр. ст. иеромонаха Иллариона (П. Алфеева). – М.: Либрис, 1996. – С. 264.

осягає, та того, що осягається; так і стосовно очей те, що ми називаємо «бачити», складається з власне відчуття і того, що належить відчуттю, відтак якщо б не було чогось з двох, бачити не можна було б нічого⁴⁰⁵.

Таким чином, на відміну від античних мислителів, Августин вважав, що атрибутом душі може бути тільки добро, а невід'ємною ознакою тіла, матерії – зло. Тому й наголошував, що людині для добрих і негріховних вчинків необхідно уникати чуттєвого, остерігатися тілесних, плотських потягів. У другій книзі «Сповіді» Августин застерігав від «плотської зіпсованості душі», «пільми похоті, плотських бажань». Він, зокрема, відзначав, що ці прояви заважають людині добродібно слідувати Божим заповідям⁴⁰⁶. В цьому і полягає ідея вибору за Августином.

Представник епохи Просвітництва Джон Локк, будуючи свою етичну теорію, зазначав, що приборкання наших пристрастей – правдивий шлях до збільшення свободи. Дж. Локк визнавав той очевидний факт, що люди не завжди діють способом, який, коли вони зважать усе як слід, найпевніше забезпечить їм максимум насолоди. Теперішню насолоду людина цінує більше, ніж майбутню, а насолоду в ближчому майбутньому більше, ніж насолоду в далекому майбутньому. Оскільки, за Дж. Локком, егоїстичні і громадські інтереси поєднуються дуже нескоро, потрібно, щоб люди якомога більше керувалися своїми подальшими інтересами. Тобто люди повинні бути мудрими. Мудрість – це єдина чеснота, яку слід проповідувати, бо всяке відхилення від чесноти виказує брак мудрості. Дж. Локк стверджує, що свобода полягає в необхідності прагнення істинного щастя і приборканні наших пристрастей. Цю думку він обґрунтовує виходячи з теорії про те, що зрештою десь у майбутньому приватні і громадські інтереси стануть тотожні, хоча, може, й нескоро. З тієї теорії випливає, що якби надати свободу громаді, всі члени якої і побожні, і мудрі, то вся їхня діяльність буде спрямована на збільшення громадського добра. Не потрібно буде ніяких людських законів, аби стримувати їх, – вистачить божих. Таким чином, вибір, з погляду Дж. Локка, можливий тільки тоді, коли і мудрість, і побожність набувають загального поширення⁴⁰⁷.

Вибір, зазначає В. Малахов, що його здійснює людина, може мати для неї суто технічне значення, тобто стосуватися шляхів або способів досягнення певної наперед визначеної мети. В такому разі свобода ви-

⁴⁰⁵ Отцы и учителя Церкви III века: Антология: в 2 т. – Т.1 / Сост., биограф. и библиогр. ст. иеромонаха Иллариона (П. Алфеева). – М.: Либрис, 1996. – С. 265.

⁴⁰⁶ Августин А. Исповедь / Пер. с лат. М.Е.Сергеенко. – М.: Канон+, 1997. – С. 53.

⁴⁰⁷ Рассел Б. История западной философии / Пер. з англ. Ю.Лісняка, П.Тарашука. – К.: Основи, 1995. – С. 512–513.

бору залишається обмеженою певною конкретною ситуацією діяння і як така ще не стає предметом самостійної морально-етичної рефлексії. Вибір може стосуватися цілей, нахилів, уподобань людини, але таких, зміна яких не може вплинути на загальний характер людської особистості, на засади її діяльної самореалізації. Локалізований таким чином у поверховому шарі людської поведінки й досвіду, вибір найчастіше залишається суто життєвим, повсякденним явищем. Його наявність дає змогу ставити питання про відповідальність особи за її конкретні вчинки, але теж не дає ще можливості стверджувати принципову свободу людини як морального суб'єкта⁴⁰⁸.

Проте, цілком зрозуміло, що людина є більш вільною в моральному відношенні тоді, коли її вибір продиктований не сліпим і самодостатнім хотінням, що стихійно виникає в глибинах її ества, а мотивом, який має відношення до цілісності її внутрішнього життя, до константного ядра її суб'єктивності, інакше кажучи, спирається на санкцію її волі. Здатністю до такої вольової санкції визначається свобода людини, тобто те, наскільки остання є вільною в самому своєму виборі (на основі якого й виконує власний вибір).

Поняття свободи, є однією з фундаментальних філософських категорій, і трактується як універсалія культури суб'єктного ряду, що фіксує можливість діяльності й поведінки в умовах відсутності зовнішнього цілеспрямування⁴⁰⁹. Категорія свободи – не в значенні необмеженості чогось, а в значенні переважно внутрішньої детермінації на противагу зовнішній – характеризує всі специфічні прояви суб'єкта, так само як і культури, і соціуму. Будь-які спроби звести розвиток культури й суспільства до певних форм несвободи (зовнішньої детермінації) неминуче приречені на невдачу – в тій же мірі, як і спроби звести освіту особистості до системи різного роду зовнішніх визначальних впливів – від авторитарного тиску до інформаційно-ідеологічної селекції.

Свобода стає моральною проблемою для людини лише за припущення, що, реалізуючи ті чи інші дії, обираючи певні цілі, цінності, варіанти поведінки, віддаючи перевагу тим або іншим мотивам, хотінням тощо, людська особистість разом з усім цим обирає насамперед саму себе, вільно визначає загальну практичну скерованість свого буття – що, власне, й охоплюється поняттям «воля». Таким чином, з-поміж усіх форм, різновидів свободи найбільш істотною і засадничою з погляду етики виявляється

⁴⁰⁸ Малахов В. Етика: Курс лекцій. – К.: Либідь, 2006. – С. 262–264.

⁴⁰⁹ История философии: Энциклопедия. – Мн.:Интерпрессервис; Книжный дом, 2002. – С. 935.

свобода волі – здатність людини вільно визначати власну життєво-практичну спрямованість як певного роду ціле.

Проблематика свободи поділяється й відповідно до тих основних сфер буття, з якими має справу людина: навколишнього природного світу, суспільства й буття самої людини як такої. У відношенні до природи свобода людського суб'єкта постає переважно в її діяльно-творчому аспекті: людина, користуючись власною не скутістю суто біологічними обмеженнями, перетворює навколишній світ, вносить у нього нове, використовує його багатства з метою розвитку власної цивілізації; разом з тим під впливом нинішньої екологічної занепокоєності дедалі більшою мірою усвідомлюючи себе вже не повновладним господарем, а, скоріше, «пастухом буття»⁴¹⁰ – вона крок за кроком привчається шукати шляхи й можливості співіснування зі світом природи, гармонізації своїх стосунків з ним. Щодо суспільного життя, то тут особливої ваги набувають власне соціальні, економічні, правові, політичні виміри людської свободи. Прогрес у цій галузі має полягати в цілісному розвитку всього комплексу свобод, що визначають якість буття особистості в сучасному цивілізованому суспільстві.

Нарешті, важливим аспектом свободи є аспект внутрішній, пов'язаний із здатністю людини усвідомлювати й контролювати власне буття – володіти собою, бути господарем свого Я⁴¹¹.

Виходячи з наведеного слід зазначити, що свобода становлення особистості, зокрема в освітньому процесі, не просто артикулюється як оптимізуючий фактор, а обґрунтовується як необхідна умова внутрішнього становлення самосвідомості, що детермінується умовами його внутрішньої суб'єкт-суб'єктної структури. При цьому об'єктивні детермінанти (тобто цінності, що привносяться в освіту суспільством) ні в якому разі не випускаються з уваги, але у випадку особистісного людського розвитку вони діють, лише будучи охопленими й асимільованими внутрішньою структурою свідомості. В такому розумінні свобода обумовлена не усвідомленням зовнішньої необхідності, а пов'язана умовами суб'єкт-суб'єктної позиційності свідомості, і в такому значенні є внутрішньо визначеною.

Проблема свободи й освіти в різних варіантах наукового знання набуває все зростаючої актуальності: «теорія вільного виховання» (Ж.-Ж. Рус-

⁴¹⁰ Игнаткин О.Б. Проблема “равенства в свободе” у Рональда Дворкина // *Философские науки*. – 2005. – № 5. – С. 37–38.

⁴¹¹ Игнаткин О.Б. Проблема “равенства в свободе” и концепция “равенство ресурсов” // *Философские науки*. – 2006. – № 6. – С. 6–7.

со, Л. Толстой, С. Гессен), «вільна освіта» (Д. Дьюї, А. Нілл), «освіта як практика свободи» (Белл Хукс), «педагогіка свободи» (А. Пінський) та інші версії, що виходять своїм початком до епох Відродження й Просвітництва. В сучасній освітній риторичі свобода проголошується базовою цінністю і, водночас, метою освіти. Наприклад, О. Дусавицький пише про це так: «Основне право, що характеризує особистісну форму поведінку, – це право вибору власної долі. Щоб жити в невизначеному світі, а саме таким з'являється перед нами ХХІ сторіччя, необхідно сформулювати у дитини здібності, які дозволять йому самостійно вирішувати проблеми професійного й соціального самовизначення»⁴¹².

Співвідношення понять «свобода» і «освіта» подекуди розглядають у контексті філософії влади, що визначає останню саме як можливість зовнішнього цілеспрямованого діяльності іншого суб'єкта (М. Вебер). Однак численними дослідниками минулого і сьогодення освітній простір мислиться принципово невільним, оскільки насилля лежить у самій природі знання. Наприклад, М. Бердяєв зазначав: «Знання – примусове, віра – вільна. Усякий акт знання, починаючи з елементарного сприйняття і закінчуючи найскладнішими його плодами, містить у собі примусовість, обов'язковість, неможливість ухилитися, виключає свободу вибору»⁴¹³. Цілий напрямок в освітній теорії ХХ сторіччя здобув назву «критичної педагогіки» (І. Ілліч, П. Фрейре, П. МакЛарен та ін.), піддаючи нещадній критиці переважно насильницький, анти-вільний характер сучасного знання, а вслід за ним і освіти.

Отже, якщо знання є авторитарним за своєю внутрішньою природою, то чи можлива взагалі свобода в освіті як діяльності, що є переважно пізнавальною? Відповідь на це питання, як виявляється, лежить у площині онтологічної протилежності свободи й відповідальності. Класична бінарна опозиція «свобода – відповідальність» імплікується в освітній простір у вигляді діалектичного протиріччя, коли посилення одного полюсу автоматично призводить до послаблення або навіть знищення іншого. На нашу думку, справедливо пише про це А. Адамський: «Головна причина педагогічного насилля, примусу і навіть приниження учнів криється саме в цьому – в гіпертрофованій відповідальності за успіхи своїх учнів»⁴¹⁴. Інакше кажучи, надлишок відповідальності вбиває свободу.

⁴¹² Дусавицький А.К. Развивающее образование и открытое общество // Перемены. – 2001. – №6. – С. 16.

⁴¹³ Бердяев Н.А. Философия свободы; Смысл творчества. – М.: Правда, 1989. – С. 45.

⁴¹⁴ Адамский А.И. Образование и свобода // Перемены, 2001. – №1. – С. 16.

Таким чином, освіта і свобода співвідносяться (і будуть співвідноситись) як у певній мірі суперечні одна одній універсалії, напруга суперечності між котрими, між тим, є (може бути) джерелом і, водночас, метою розвитку внутрішньої рефлексії мислячого суб'єкта, тої самої «участі у бутті», про яку писав О. Ухтомський: «Нам потрібна участь в істині. Це має бути не просто участь у вченні про буття, але участь у самому бутті, що є незрівнянно важчим»⁴¹⁵.

Проблема свободи знайшла своє відображення і в поглядах Г. Гегеля. Виходячи із розвитку історії як розвитку абсолютного духу, Г. Гегель конкретизує це поняття, звертаючись до народного духу. «Дух існує лише як одинична дійсна свідомість», – стверджує Г. Гегель⁴¹⁶. Саме народний дух втілює в собі єдність законів, державних установ, релігії, мистецтва тощо. Прогрес у всесвітній історії здійснюється завжди одним народом, дух якого є носієм світового духу на певному етапі його розвитку. Мета всесвітньої історії – пізнання світовим духом самого себе. Виходячи з такої концепції Г. Гегель встановлює й критерії суспільного прогресу. Це прогрес в усвідомленні свободи. Людство розвиваючись, поступово приходять до найглибшого розуміння свободи. Порівнюючи історію різних народів, Г. Гегель стверджує, що лише германські народи в християнстві дійшли до усвідомлення, що людина як така вільна, що свобода духу є основною властивістю природи людини⁴¹⁷.

Внутрішні цінності «вірно розвинутої людини» ґрунтуються на моральності, що формується в процесі виховання. Так, ще стародавні стоїки поділяли усіх людей на мудреців та дурнів, залежно від прояву волі. Не дивлячись на те, що всі люди зазнають бажання та прагнення, мудрець відрізняється від звичайної людини лише тим, що вміє обмежувати владу бажань. На шляху почуттів у мудреця постає розум. Навіть сильно бажуючи будь-чого, мудрець не опиняється повністю під владою свого бажання, оскільки усвідомлює, що бажане в дійсності не є ані благом, ані злом. Єдине справжнє благо у світі – це доброчинність. Слідувати їй – це єдиний розумний шлях⁴¹⁸.

⁴¹⁵ Ухтомский А. Заслуженный собеседник. – Рыбинск: Издательство «Рыбинское подворье», 1997. – С. 39.

⁴¹⁶ Александров А.А. Проблема человека в философии Гегеля // Философия и общество. – 2005. – № 1. – С. 143.

⁴¹⁷ Див. Гулыга А.В. Немецкая классическая философия. – М.: Рольф, 2001. – С. 297–300.

⁴¹⁸ Див. Костенко С.С. Образование как процесс социализации с жизнеутверждающей направленностью // Философские науки. – 2007. – № 5. – С. 140.

Виходячи з наведеного актуалізується проблема свободи людської волі, що починаючи від Сократа аж до наших днів, привертала до себе увагу філософів, теологів, моралістів, слугувала приводом не тільки для палких словесних дискусій, а й для релігійних воєн. Крайні позиції в підході до цієї проблеми дістали в історії філософії назви волюнтаризму і фаталізму. Волюнтаризм розглядає волю як вищу засаду буття загалом і, зокрема, як вищий принцип моральності. У відповідності з таким поглядом, людина має здійснювати моральний вибір і визначати свою поведінку незалежно від будь-яких зовнішніх регламентацій, керуючись лише рішеннями власної волі. Тою або іншою мірою точку зору волюнтаризму поділяли Й. Фіхте, А. Шопенгауер, Е. Гартман, Ф. Ніцше. Парадокс волюнтаризму полягає, однак, у тому, що, абсолютизуючи волю, він тим самим ускладнює можливість осмислення виходу людини за її межі; в Ніцше це приводить зрештою до відкидання самої проблеми свободи волі⁴¹⁹. У свою чергу, прихильники фаталізму вбачають в кожній події й кожному людському вчинку прояв невідвортної долі, що виключає будь-який вільний вибір і випадковість.

Серед мислителів, які зробили найбільший внесок у дослідження проблеми свободи волі, – Августин, І. Кант, А. Шопенгауер, Ф. В. Й. Шеллінг, А. Бергсон та ін. Августин, зокрема, в полеміці з британським ченцем Пелагієм, що розвивав учення про суверенність людської волі у справі спасіння, розкриває онтологічну й екзистенційну обмеженість прерогатив людської волі, парадоксальним чином пов'язану із самою її свободою. В центрі його уваги – співвідношення свободи людської волі і божественної предестинації; заслуги і благодаті; свободи, добра і зла; свободи і любові. Можна сказати, що саме з часів Августина європейська думка осягає всю парадоксальність, увесь драматизм проблеми свободи волі, духовне й життєве напруження, сконцентроване в ній.

І. Кант аналізує проблему свободи у світлі визначальної для його філософської системи протилежності між світом явищ і світом «речей у собі». Перший безпосередньо спостерігається людиною, є предметом її досвіду, другий перевершує її пізнавальну здатність, проте має пряме відношення до її власної глибинної сутності. Як явище емпіричного (представленого в досвіді) світу людина, за Кантом, є цілком обумовленою, абсолютно невилною істотою, проте як «річ у собі», тобто у своєму сутнісному аспекті, вона незалежна від будь-яких емпіричних детермінацій і є, як їй підказує голос власного сумління, вільним і відповідальним суб'єктом.

⁴¹⁹ Ємельянова Н. Філософія щастя Фрідріха Ніцше на зламі цивілізацій // Філософська думка. – 1999. – № 3. – С. 21–22.

Зумовленість чинниками повсякденного досвіду формує в людини «емпіричний характер», цілком придатний для раціонального осмислення, проте як громадянин світу надемпіричного, світу «речей у собі», кожен має характер розумово осяжний, інтелігібельний, за який і несе відповідальність. Що ж до конкретних закономірностей і механізмів, які вможливають феномен свободи волі, то намагатися їх пізнати й описати як такі (тобто перевести в площину явищ), за Кантом, неможливо і непотрібно; досить того, що про свободу свідчить людині сама її моральна свідомість: ти можеш, оскільки ти мусиш (виконати свій обов'язок)⁴²⁰.

Ф. В. Й. Шеллінг заглиблюється в дослідження онтологічних передумов людської свободи волі. На його думку, свободу людини неможливо пояснити поза історичним поглядом на буття загалом, насамперед – на його божественну основу. В цьому зв'язку Шеллінг звертається до вчення німецького містика Я. Беме, яке передбачає історичний розвиток самої сутності божества. У Беме Шеллінг запозичує й поняття «безосновного», що передує як існуючому, так і самій основі його існування і дає змогу зрозуміти ту діалектику визначеного і невизначеного, на якій, як вважає філософ, базується свобода. Зрештою, вишукані онтологічні побудови Шеллінга підсилюють пафос людської свободи, акцентують глибинний вимір буття людини (наявність у її існуванні «темної основи»); підкреслюють її здатність приймати відповідальні рішення. Як пише Шеллінг, «людину піднесено на таку вершину, на якій вона рівною мірою містить у собі джерело свого руху в бік добра і в бік зла; зв'язок начал у ній є не необхідним, а вільним. Вона перебуває на роздоріжжі: що б вона не обрала, рішення буде її вчинком, а не прийняти рішення вона не може...»⁴²¹.

Глибокий слід в історії людської думки залишило і вчення А. Шопенгауера, котрий, розглядаючи волю як абсолютне начало життя і світотворення, підкреслює разом з тим її внутрішню сліпоту, вічну невдоволеність. Для людини воля – невичерпне джерело страждань, збудник егоїзму й жорстокості. Усвідомлення цього веде до висування принципу співчуття як головної засади етики. Саме співчуття уможливорює для людини справжню свободу волі, яка є вже, за Шопенгауером, скоріше свободою від волі, – свободу звільнення від її невідступного тиску, а відтак і нищення її (тобто волі) як такої. Таким чином, можна стверджувати, що принципова

⁴²⁰ Див.: Гулыга А.В. *Немецкая классическая философия*. – М.: Рольф, 2001. – С. 70–82.

⁴²¹ Див.: Гулыга А.В. *Немецкая классическая философия*. – М.: Рольф, 2001. – С. 198–219.

цінність свободи в найрізноманітніших її проявах – є однією із найважливіших детермінант існування людини.

Виходячи з наведеного, актуалізується проблема морального вибору особистості. Аналізуючи сучасні дослідження, можна зазначити, що в основі морального вибору лежить процес визначення людиною моральних норм, правил і принципів поведінки в суспільстві з метою перетворення їх у значущі внутрішньо необхідні регулятори її соціальних проявів⁴²²; ⁴²³. Дії та вчинки, вимушено спрямовані людиною на дотримання моральних норм, але не пережиті особистістю як внутрішньо необхідні, не є моральними.

Мораль розуміється як загальноприйнятий у суспільстві модус поведінки й ставлення одного індивіда до іншого. Моральні норми, як незліченну кількість разів перевірені людською практикою цінності співіснування (чесність, вірність, прямота, ставлення до іншого, як до собі подібного), лежать в основі стабільного й довготривалого існування будь-якої спільноти. На відміну від правових, моральні норми та цінності не передбачають якихось зовнішніх санкцій у випадку недотримання їх.

Втім, основною інстанцією, яка контролює моральні норми, виступає совість конкретної людини як суб'єкта моральної поведінки. У науковій літературі совість тлумачиться як особистісна форма морально-емоційного контролю⁴²⁴. Іноді совість розглядають як вираз моральної самосвідомості особистості, її моральну самооцінку⁴²⁵. За такими критеріями, на нашу думку, совість характеризується й інтелектуальними та емоційно-психологічними моментами. Індивідуалізований характер совісті полягає в тому, що охоплює індивідуалізовані, суб'єктивізовані, включені до мотиваційної і емоційно-вольової структури особистості вимоги щодо її поведінки з боку суспільства, класу, певної соціальної спільноти.

У загальних рисах, зазначає Н. Вознюк, механізм функціонування совісті постає процесом самооцінки людиною себе за певною ціннісною шкалою, яка базується на суспільно прийнятих критеріях добра й зла, справедливості та порядності. Результатом такої оцінки у випадку

⁴²² Див.: Жорнова О. Формування студента як суб'єкта соціокультурної реальності // Вища освіта України. – 2007. – № 2. – С. 90-93.

⁴²³ Див.: Бахтін М. Формування духовно-моральних орієнтацій майбутніх робітничих кадрів – учнів ПТУ // Вища освіта України. – 2006. – № 4. – С. 80-86.

⁴²⁴ Вознюк М.Н. Етико-педагогічні основи формування особистості. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 29.

⁴²⁵ Найдьонова В. В. Особа і суспільство. Соціально-філософський аспект. Монографія. – Харків, 2000. – С. 58.

аморального вчинку виступає гостре почуття провини, емоційно тривожне переживання невідповідності своїх намірів або дій суспільно визначеним зразкам бажаної поведінки, які органічно ввійшли в уявлення особистості про гідну самоповагу и повагу навколишніх. Морально зріла особистість використовує власні моральні знання й почуття як орієнтир в організації своїх перспективних дій, прагнучи діяти «по совісті»⁴²⁶.

Слід додати, що моральний вибір може бути як навмисним, довільним, так і безпосереднім. У першому випадку людина свідомо приймає рішення діяти відповідно до моральних вимог і, контролюючи власну поведінку, виконує цей намір, навіть якщо він входить у суперечність із її безпосередніми бажаннями. Усвідомлення виконаного морального обов'язку дає такій людині змогу зберігати самоповагу й позитивне ставлення до себе. Мимовільний моральний вибір має інший механізм. Тут людина чинить морально від того, що моральні мотиви просто є сильнішими порівняно з усіма іншими стимулами її активності. Безпосередня моральна поведінка не передбачає ані зовнішнього, ані внутрішнього тиску на людину. Її позитивне ставлення до себе за таких умов підтримується природністю поведінки.

Совість – це не тільки критичне судження, застереження або вирок, а й – у відповідності з етимологією – певне засвідчення особливої змістовної позиції, що саме в такий спосіб входить до моральної свідомості, де й постає як основа відповідних суджень, вироків, пересторог.

Для релігійної свідомості, точніше, для свідомості непохитно віруючої людини, такого питання може не існувати. Совість за традицією нерідко тлумачиться безпосередньо як голос Божий, який лунає в серці людини. Проте віруючі ми чи ні, філософський характер етики вимагає раціонального пояснення моральних феноменів на основі вихідних очевидностей реального існування людини. До того ж саме відчуття совісті підказує, що в її «особі» ми маємо справу з чимось невіддільним від внутрішнього ества власного нашого Я, хоча, можливо, й таким, що виходить при цьому за його межі, навіть безмежно перевершує його.

Разом з тим у філософії останніх століть, насамперед матеріалістичній і екзистенційній, совість нерідко постає як усвідомлення людиною своєї корінної буттєвої визначеності, як звернений до неї поклик самого буття: «Стань такою (таким), якою (яким) ти є!». Відомі міркування Маркса відносно того, що в республіканця, мовляв, інша совість, ніж у рояліста, а в

⁴²⁶ Вознюк М.Н. Етико-педагогічні основи формування особистості. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 30.

заможної людини – інша, ніж у незаможної, окреслюють у цьому відношенні той же, по суті, принциповий підхід до проблеми совісті, що й, скажімо, філософія Гайдеггера, яка в більш рафінованій формі пов'язує совість із буттєвою покликаністю людини⁴²⁷.

На наш погляд, цінним у такому підході безперечно є те, що він сполучає феномен совісті з особливостями реального (і, ширше, буттєвого) становища людини у світі. Однак він залишає неосмисленими такі істотні аспекти цього феномена, як його вкоріненість у свободі людини, його зв'язок з моральними цінностями, його загальнолюдське спрямування.

Дійсно, хоча конкретні вимоги совісті відбивають особливості реального становища кожної людини та її неповторну індивідуальність, усе ж сама совість при цьому постає як певне тяжіння до загальнолюдського, універсального. Власне про совість можливо говорити тільки тоді, коли «вість», що її подає нам наш внутрішній голос, має моральний сенс, коли вона торкається питань добра і зла, обов'язку, відповідальності тощо. Будь-які «поклики» й «заклики» буття, що мають іншу визначеність – скажімо, почуття соціальної або групової солідарності, прагнення до влади, любов тощо, – безпосередньо не є тотожними совісті (хоча те чи інше відношення остання має до всього, що відбувається у внутрішньому світі людини). Не може заступити місце совісті наша партійна чи національна причетність, тим більше не варто змішувати з нею, скажімо, жаль зловмисника, якому не вдалося довершити ретельно підготовлений злочин (явище так званої злої совісті).

І, нарешті, важливо, що голос совісті, хоч яким би владним він був, завжди звертається до нашої свободи вибору, свободи волі. Вказуючи, що можна було вчинити інакше, ніж учинили або чинимо ми, він тим самим розширює нашу свободу. Тимчасом «поклик буття» у позаморальній сфері (від елементарного голоду до творчої піднесеності митця) цю свободу нерідко обмежує, або ж і зовсім зводить її до єдино можливої адекватної відповіді на нього.

Все перелічене свідчить, що буття, «покликом» і «голосом» якого постає совість, є буття особливе: воно із самого початку пов'язане з вибором як реалізацією людської свободи, й тими відносинами, в які особа завдяки цій своїй свободі вступає. Таким чином, совість як ціннісно-рефлексивний елемент моральної свідомості особистості поряд із моральними знаннями й ідеалами відіграє роль внутрішнього регулятора соціальної активності та морального вибору людини. На думку дослідників, виділення моральних

⁴²⁷ Малахов В. Етика: Курс лекцій. – К.: Либідь, 2006. – С. 230–232.

критеріїв як основних в процесі вибору, в оцінці людиною себе забезпечує дійсно моральну саморегуляцію поведінки людини⁴²⁸.

У певному розумінні вся духовно-моральна проблематика людського існування загалом починається з того, що розвиток культури ставить людину перед вибором, смислові засади якого закладені в універсумі духовності. Реалізуючи свою свободу вибору, людина обирає життєвий шлях, сферу діяльності, партнерів по спілкуванню, ту або іншу систему ціннісних орієнтацій тощо. При цьому, однак, кожен вибір чогось певного є водночас відмовою від чогось іншого. Вже тільки через це жоден конкретний вибір не в змозі вичерпати всю безмежність запитів, реально звернених до особи, безмежність можливостей, що становлять неповторне життєве тло її існування. Тому постає питання визначення критеріїв морального вибору людини.

На наш погляд, такими критеріями мають виступати добро і зло, істина і похибка, прекрасне і потворне – категорії, що безпосередньо пов'язані з розумінням ціннісно-смислового універсуму людини.

Дійсно, вищою цінністю моральної свідомості є ідея Добра. Сутність цього осердя моральності здавна привертала до себе увагу філософів, духовних діячів, моралістів. Втім, слід зазначити, що часто ідея добра пов'язувалась та пов'язується з розумінням блага – як позитивного змісту буття взагалі, пов'язаного з розвитком його різнобічних потенцій, звільненням його продуктивних засад, реалізацією його призначення. Благо з такого погляду – як позитивна здійсненність буття загалом – є світоглядною характеристикою, що визначає певну цілісну якість ставлення людини до дійсності. Причому ця якість, як неважко переконатися, надзвичайно важлива для розвитку людської моральності⁴²⁹. Таким чином, підтверджується роль ідеї блага як світоглядної передумови моральності загалом.

Однак передумова, зазначає В. Малахов, – це ще не сама моральність. Щоб ідея блага здобула безпосередньо моральне значення, вона має бути осмисленою як чинник волевизначення людської особистості – те, що людина сприймає не в абстрактно світоглядному плані, а як рушійну силу власного вибору, джерело власних зобов'язань. Осмислена таким чином, ідея блага трансформується в ідею добра⁴³⁰.

Найбільш формальне, але ж і незаперечне визначення сутності добра зводилося б до того, що добро – це інтегральний зміст усієї сукупності

⁴²⁸ Степаненко І. В. Тематичне поле виховання духовності особистості в нових дискурсивних контекстах // Вища освіта України. – 2004. – № 4. – С. 19-24.

⁴²⁹ Бахтін М. Гуманізм як принцип виховання сучасної молоді // Вища освіта України. – 2007. – № 1. – С. 117-120.

⁴³⁰ Малахов В. Етика: Курс лекцій. – К.: Либідь, 2006. – С/ 117.

моральних вимог, свого роду цілісний образ того, що моральність узагалі вимагає від людини. Проте, якщо ж оглянути основні змістові визначення добра, які висувалися в історії етики, неважко переконатися, що вони відображають принципові підходи в розумінні моральності загалом⁴³¹. Отже добро, як критерій ціннісного вибору особистості містить в собі широкий спектр імперативів.

Можна сказати, що задоволення є добро, і щастя – добро, і корисність – добро, і досконалість, тим більше, за Кантом, виконання морального закону також є добро. Однак не можна «перевернути» цей ряд тверджень і сказати, що добро – це задоволення й тільки задоволення або корисність і тільки корисність, чи навіть тільки виключно виконання кантівського категоричного імперативу. Не можна тому, що до жодного із цих визначень ідея добра не зводиться, відкриваючи перед людиною і людською моральністю все нові й нові обрії.

Так само можна сказати, що корисне, важливе, бажане для наших ближніх, нашої соціальної групи або нації, або ж для людства в цілому – це, безперечно, добро. Але ми ніяким чином не можемо твердити, що добро – це те й тільки те, що служить інтересам наших ближніх, нашої спільноти, нашої нації або навіть людства в цілому – відомо, що надмірний антропоцентризм, надмірна орієнтація на людину є небезпечною потенцією для природи, Всесвіту й, зрештою, самої людської цивілізації. Отже, не можна зводити добро служінню еволюції Всесвіту. Адже щонайбільше відбивається у щонайменшому, і кожний з названих, і безліч не названих аспектів добра зберігають повноту і неповторність власного значення.

Формування уявлення про добро як критерій морального вибору можливе лише враховуючи й категоріальну специфіку одвічного антагоніста добра – морального зла. Дослідники зазначають, що моральне зло має місце тоді, коли негативні явища й процеси дійсності постають як наслідок свідомого волевизначення суб'єкта, коли за ними розкривається відповідний вольовий акт. Іншими словами, моральне зло – це зло, яке людина обирає; обирає тією чи іншою мірою, в силу тих або інших причин⁴³².

Моральне зло, так само як і добро, надзвичайно різноманітне у своїх конкретних проявах. Як зазначає, зокрема, сучасний дослідник А. Скрипник, у моральному злі можна виділити такі дві головні «про-тоформи». Першу з них утворює таке панування суб'єкта над людьми і

⁴³¹ Див.: Гусейнов А.А. Социальная природа нравственности. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 30 с.

⁴³² Малахов В. Етика: Курс лекцій. – К.: Либідь, 2006. – С. 118–119.

навколишнім світом, таке їх використання, яке завдає їм шкоди, призводить до їхнього руйнування й загибелі. Другу – таке підпорядкування суб'єкта зовнішнім обставинам і своїм власним нахилам, котре веде до перетворення ним самого себе на пасивний предмет докладання стихійних сил, на простий засіб задоволення чийхось примх і в результаті – до деградації цього суб'єкта, руйнування його фізичних або душевних якостей.

Першу з цих «протоформ» можна умовно визначити як ворожість, другу – як розпущеність. Перша виростає з активного самоствердження за рахунок інших, друга – з небажання чинити опір зовнішньому тискові й опанувати власні схильності⁴³³.

Обидва вказані різновиди широко репрезентовані в історії зла. Перший з них реалізується в таких почуттях, як гнів, ненависть, таких особистісних якостях, як агресивність, жорстокість. Другий дається взнаки в легкодухості, боягузтві тощо. Разом з тим обидва мають спільне коріння; в обох випадках визначальною для морального зла залишається невимушена санкція людської волі. Отже, моральне зло постане як своєцентристське самоствердження суб'єкта всупереч інтересам інших суб'єктів, а також цілого, до якого він належить (при цьому сама настанова на самоствердження вже передбачає відповідний волевияв даного суб'єкта).

Як будь-які універсальні протилежності, добро і зло в певному розумінні передбачають одне одного. Добро передбачає моральний вибір блага, вільне утвердження орієнтації на нього. Вільне – отже таке, яке має альтернативу. Якби такої альтернативи не було, прагнення людини до блага не мало би власне моральної вартості – не кажучи вже про те, що навряд чи було б здійсненне саме по собі.

Щоб усвідомити себе як моральну особистість, зібрати свою суб'єктивну енергію в єдине ціле, виховати свою волю, людина має відчувати весь ризик, усю незабезпеченість добра, яке не може утвердитися без її вибору, її рішучого вчинку. Ще Г. В. Ф. Гегель у «Філософії права» підкреслював «необхідність зла» як принципу суб'єктивної індивідуальності, котрий моральність має здолати, використавши всі можливості духовного розвитку.

Як зазначають фахівці в галузі педагогіки, особистості, що формується, може бути потрібен і свій власний, глибоко пережитий досвід зла – своєрідне моральне щеплення, що гартує її напередодні серйозних життєвих конфліктів. Зло людина фактично знає тільки тією мірою, якою вона

⁴³³ Скрипник А.П. Моральное зло в истории этики и культуры. – М.: Наука, 1992. – С. 120.

знає про саму себе, все інше...не більше ніж ілюзія»⁴³⁴. Дитина, підліток, юнак на порозі дорослого життя має так чи інакше випробувати своє сумління, відчутти реальний, не наганий страх, реальний сором, щоб усвідомити внутрішні межі своїх виборів і вчинків на майбутнє. В набутті цього досвіду, котрого так чи інакше не позбавлений, мабуть, ніхто, є справжній, неминучий ризик; разом з тим від тактовності оточуючих дорослих чималою мірою залежить, чи стане цей досвід зла лише минулим моментом духовно-морального розвитку особистості, чи накладе згубний відбиток на все її подальше життя.

Таким чином, без розуміння добра і зла, без їх актуальної присутності в моральній свідомості й поведінці неможливе визначення критеріальності вибору.

До категорій «добро» і «зло» щільно примикають категорії «істина» і «похибка», «прекрасне» і «потворне». Втім, на нашу думку, позначені категорії виступають як модифікації, грані добра і зла, оскільки, наприклад, прекрасне характеризує явища з точки зору досконалості, як вищу естетичну цінність, а потворне, навпаки, виступає антиподом прекрасного. Сутність прекрасного полягає в гармонічному поєднанні краси форми та внутрішнього змісту, адже іноді краса форми приховує потворний зміст, виступає злом, жорстокістю. Зміст – ось, що має зробити явище прекрасним, навіть при відсутності повної гармонії. Або навпаки, при гармонійному співвіднесенні елементів форми визначити потворний характер явища.

Таким чином, для того, щоб серйозно ставитися до своїх обов'язків, прагнути до реалізації добра, шукати можливість зробити свій внесок у розвиток позитивних начал зовнішнього буття, людина передусім має бути впевненою, що ці позитивні начала справді-таки існують, має бути переконаною у благості буття загалом; в іншому разі її життєве завдання могло б бути зведене до примітивного егоїстичного самоствердження. Адже, нащо обмежувати себе (а з цього й починається мораль) заради інших, заради світу, якщо в цьому світі все одно немає світла, немає блага, добра, прекрасного, істинного?

З наведених міркувань стає очевидним зв'язок моральної поведінки людини з освітою, вихованням морального вибору в системі сучасної української освіти.

Для освіти принципово важливе розуміння дуалістичної сутності людини, яка виявляється в парності наведених етичних категорій буття. Ці грані як вияв духовного й тваринного в людині перебувають у постійній

⁴³⁴ Див. Бондаревская Е.В. Антикризисная направленность современного воспитания // Педагогика. – 2007. – № – 3. – С. 10–11.

боротьбі, що може стати поясненням того, що суспільні зміни відбуваються, як правило, внаслідок боротьби. Індивідуалістським, анархічним прагненням людини протистоїть моральність, спрямована на консолідацію суспільства й покликана оберігати його від розкладу та розпаду.

Фахівці зазначають, що для української людини, що лише недавно осягнула переваги власної свободи й долає нівелювання особистості, проблема вибору може сприйматись під кутом зору повернення до минулого, коли колективне поглинало індивідуальне. Водночас це є й застереження для сучасної педагогіки від надмірного захоплення індивідуальним, оскільки крайній індивідуалізм не менше небезпечний, аніж домінанта колективного⁴³⁵. Ніцше, вважаючи мораль функцією і засобом інстинкту збереження роду, вказував на необхідність успадковувати традицію, а традиція, як відомо, є національною. Звідси необхідність формування моралі на основі національних традицій, звідси і перспективи національного виховання.

Слід підкреслити, що людина не може бути «розподіленою» за певними різноманітними окремими видами діяльності, в яких вона начебто виховується в певному вимірі: моральному, естетичному, економічному або екологічному. Наприклад, екологічно вихована людина повинна, за своїм внутрішнім переконанням, охороняти будь-яке середовище, а не лише природне довкілля, хоча, безперечно, і його. Економічно вихована людина має виявляти свою вихованість у будь-якій справі, а не лише у фінансово-бухгалтерській. Вона раціонально розпоряджатиметься будь-якими ресурсами. Тобто індивід повинен виявляти вихованість у будь-якому вимірі своєї діяльності. Тому й кожна більш або менш складна ланка педагогічно побудованої життєвої діяльності вихованця має якомога ширше відображати різні аспекти його моральної позиції, втілювати різні напрями його виховання. А загальна культура й вихованість людини, у свою чергу, зумовлює морально вмотивовані цілі, які вона ставить перед собою. До цього процесу мають бути залучені всі засоби виховання. Єдність структури процесу діяльності (мотив, мета процес, оцінка), на думку В. Огневюка, дає підставу вважати, то саме в цьому криється потенціал цілісності морального виховання⁴³⁶.

Дослідники вказують, що щоб реалізувати завдання виховання щодо вибору найзагальніших моральних критеріїв вибору, слід знайти можли-

⁴³⁵ Коцур В. Найвищий педагогічний ідеал – виховання людяності // Вища освіта України. – 2005. – № 2. – С. 78.

⁴³⁶ Огневюк В. Навчання і виховання як соціоцентричні цінності // Вища освіта України. – 2003. – № 4. – С. 17.

вість реалізації людини в певній, хоча б одній (але, можливо, не єдиній) сфері предметності. І роль цієї сфери надзвичайно важлива для всієї, так би мовити, цілісної моральної діяльності. У ній фокусується саме та життєва позиція людини, яку вона самотійно визначила. З урахуванням цього освітньо-педагогічна діяльність може бути відображена в таких послідовних стадіях розвитку⁴³⁷:

- виникнення у вихованця зацікавлення до певної сфери;
- пробудження у вихованця зацікавлення до цінностей саме цієї сфери, до їх буденного змісту;
- формування у вихованця схильностей до виявлення моральних цінностей у своїй діяльності, а в подальшому – й до виявлення цінностей і в усіх інших предметних сферах;
- пробудження у вихованця потреби в постійному дотриманні цих моральних цінностей.

Безперечно, йдеться про ті самі сфери, які в освіті створюють відповідні предмети навчання. Саме навчання пронизує всю життєву діяльність дитини, молодшої людини. Безсумнівне те, що вона є найважливішим чинником морального виховання в умовах, коли потяг до навчання в молоді зростає.

Основне питання, що виникає при визначенні змісту морального виховання, – це сформування системи цінностей. Адже будь-яка цінність набуває справжнього змісту лише за умови введення її до системи. Система ж завжди має ієрархічний характер, тобто будь-яка ціннісна система характеризується вищою цінністю.

В науковій літературі визначають декілька систем⁴³⁸. Насамперед – це система виховання, заснована на трансцендентних цінностях і спрямована на наближення вихованця до абсолютної цінності – Вищої Істоти. Зміст виховання визначається такими цінностями, як душа, безсмертя, потойбічне життя, щастя, віра, надія, любов, покута. Земні цінності в межах цієї системи розглядаються як тимчасові, другорядні, обмежені. По-друге, існує система виховання, заснована на соціоцентричних цінностях. Вищою цінністю тут виступає людство взагалі, а виховання при цьому спрямоване на досягнення позитивного ставлення до всіх людей, незалежно від статі, національності, соціального стану, а також – до людської діяльності та її продуктів, тобто культури в найширшому її розумінні. Базові цінності в

⁴³⁷ Бахтін М. Гуманізм як принцип виховання сучасної молоді // Вища освіта України. – 2007. – № 1. – С. 117–120.

⁴³⁸ Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання. К.: Либідь, 2006. – С. 115–127.

такому вихованні – це свобода, рівність, праця, мир, творчість, солідарність, злагода тощо. Але така система виховання має певні вади, наприклад, космополітичну розмитість: адже те, що є свободою для одного, може бути несвободою для другого, а мир між двома народами може бути досягнутий через зраду інтересів їхніх сусідів.

По-третє, визначається система виховання, заснована на антропоцентричних цінностях, спрямована на піднесення індивідуальності в структурі людських цінностей. Йдеться про те, що розвиток кожного індивіда на основі самовиявлення у спільноті індивідів – запорука загального блага. Базовими цінностями тут є самореалізація, автономність, користь, індивідуальність. А провідна вимога такого виховання: «Навчись піклуватися про себе сам, щоб не створювати проблем для інших». Недолік такої системи виховання – в загрозі перетворення вищої цінності на елементарний егоїзм.

По-четверте, є система виховання, заснована на національних цінностях, яка усуває недоліки трьох попередніх систем виховання й водночас вбирає в себе їхні позитивні елементи, ставлячи в центр уваги національну ідею, що реалізується титульною нацією спільно з представниками інших національностей з метою забезпечення сталого розвитку суспільства. Такий підхід забезпечує вихованцям доступ до різних систем цінностей, а система виховання допомагає не лише оволодіти комплексом гуманістичних цінностей, а й готує молодь до життя в конкретному соціально-культурному просторі й до участі в його вдосконаленні.

Як відзначається в Національній доктрині розвитку освіти: «Національне виховання спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національно культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури»⁴³⁹.

Отже, головною метою національного виховання на сучасному етапі є набуття молодим поколінням історичного й соціального досвіду: успадкування духовних надбань народу, що віками накопичувались у річищі світової цивілізації й культури; розвиток особистісних якостей громадянина Української держави: формування культури міжнаціональних взаємин. При цьому стратегічними завданнями виховання визначаються: науково-педагогічне забезпечення єдності фізичного, духовного й інтелектуального розвитку особистості; визначення в освіті пріоритету гуманістично-світоглядних знань, формування цілісного бачення світу й людини в гар-

⁴³⁹ Щербань П. Національна спрямованість – неодмінна умова підвищення ефективності вищої освіти // Вища освіта України. – 2006. – № 2. – С. 108.

монії з природою, космосом і собою; утвердження гармонії національного й загальнолюдського, розвиток почуття відповідальності за збереження національних традицій, звичаїв, культурних надбань, реалізація ідеї «діалогу культур»; творення індивідуального «я» громадянина в його духовній автономності та в умінні поєднувати особисті інтереси з родинними, колективними, суспільними й державними.

Таким чином, національне виховання в означеному змістовому контексті найбільш відповідає парадигмі людинобіосфероцентризму, що найефективніше може сформувати в людині правильне розуміння ціннісного морального вибору.

Слід зазначити, що важливу роль у підготовці учнів до вибору морального образу життя та діяльності в конкретній ситуації відіграє і зміст освітньої системи.

В. Кремень визначає три типи освітніх систем, що мають різні підходи до формування цінностей освіти: традиційну, раціоналістичну та гуманістичну⁴⁴⁰.

Традиційна концепція побудована на трьох постулатах: перший – основна мета освіти – оволодіння базовими знаннями, уміннями і навичками; другий – головна увага приділяється вивченню і засвоєнню академічних знань. Основне навантаження – на базових дисциплінах і найважливіших галузях знань; третій – «морально-освітній» постулат, згідно з яким освіта неможлива без засвоєння певних цінностей моральності.

Якщо інтегративно підсумувати ці постулати, то, згідно з традиційною концепцією, навчання зводиться до чітких стандартів і критеріїв успішності. Тобто академічну успішність забезпечують насамперед такі інструменти інтелектуальної праці, як опрацювання навчальних планів, опора на пам'ять, на повторення пройденого.

Виходячи з аналізу наукових напрацювань, можна стверджувати, що традиційна освітня система орієнтована два шляхи у підготовці учнів до вибору морального образу життя⁴⁴¹; ⁴⁴². Перший, характерний для ранніх стадій онтогенезу, – це формування моральних звичок через закріплення певних форм поведінки, розвиток моральних почуттів у ході стихійного нагромадження морального досвіду. Дійсний моральний смисл таких

⁴⁴⁰ Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005. – С. 35–38.

⁴⁴¹ Дзвінчук Д. Розвиток освітніх систем у ХХ столітті та нові запити ХХІ століття // Вища освіта України. – 2007. – № 1. – С. 27–35.

⁴⁴² Приходько В., Вікторов В. Про два типи сучасних систем вищої освіти і майбутнє України // Вища освіта України. – 2006. – № 3. – С. 56–59.

звичок стане зрозумілим дитині значно пізніше. Тут не передбачається свідоме ставлення. Таким способом закріплюються елементарні правила й норми (вітатися, поступатись місцем людині похилого віку), створюються передумови для засвоєння складніших моральних вимог. Останні засвоюються іншим способом у ході самовиховання: спочатку довільно, під особистісним контролем, на протипагу іншим бажанням, а надалі вже безпосередньо. Це і є другий шлях, на якому свідомо засвоєні моральні принципи, збагатившись відповідними переживаннями, стають мотивами вибору, тобто перетворюються в переконання особистості, які складають ідеальне підґрунтя її совісті.

Раціоналістична концепція мало поширена в Україні. Кредо раціоналістів: знання – це упорядкована сукупність об'єктивних фактів. Воно, як і належить, повинно пропонуватися суб'єктам освіти ззовні як похідне від викладача – «освітнього менеджера». Згідно з цією концепцією актуально звучить вислів: «Студент – це посудина, яку потрібно наповнити».

Виходячи з такого розуміння сутності освіти, раціоналісти і вирішують проблему методів навчання, які полягають у створенні ефективної та всебічно розробленої технології із застосуванням комп'ютерної техніки, інформаційних систем, спрямованих на засвоєння певної освітньої програми.

При визначенні системи виховання нових поколінь раціоналістичний підхід в освіті виходить з необхідності формування її ідейної основи – системи поглядів і моральних критеріїв. Переважно, вони спираються на християнську чи схожу за гуманістичними поглядами мораль. Цінний досвід протестантських країн Європи – взірця добробуту. Чимале значення в його досягненні має головна заповідь протестантства: найтяжчий гріх, якого може припуститися здорова людина, – це байдикувати, не роблячи нічого корисного для себе, своїх близьких та загалу людей. Проте, живучи в добробуті, країни Західної Європи зіткнулися з низкою морально-етичних проблем, що свідчить про необхідність критичного ставлення до здобутків протестантської системи виховання⁴⁴³.

Дещо осібно від західноєвропейських освітніх традицій стоїть вальдорфська школа з притаманною їй антропософсько-людинознавчою концепцією освіти й виховання, сутність якої визначив засновник цієї школи Р. Штейнер. На його думку не слід запитувати, що необхідно знати й уміти людині для життя в межах чинного суспільного порядку. Слід запитувати те, що закладене в людині й що в ній може бути розвинено. Тоді стає

⁴⁴³ Див. Гофрон А. Різні погляди на Європу і проектування освітніх концепцій // Вища освіта України. – 2005. – № 1. – С. 37-43.

можливим залучення до суспільного порядку нових і нових сил молодого покоління. Тоді в цьому порядку завжди житиме те, що з нього роблять, вступаючи до нього, сформовані люди. Проте не слід робити з молоді те, до чого прагне щодо неї сучасна їй суспільна організація⁴⁴⁴.

Представники гуманістично спрямованої філософи освіти, яка набуває в Україні дедалі більшого поширення, на противагу традиціоністам і раціоналістам вбачають сенс освіти, її зміст як необхідну умову для особистісного самовираження, самоствердження людини, як можливість найбільш повно й адекватно відповідати природі людського «Я», тобто допомогти людині розбудити те, що в ній уже закладено (природні унікальні здібності, нахили), а не навчати її того, що придумано раніше, апріорно. Такий філософський підхід відкриває найплідніший шлях до самореалізації особистого «Я» і як наслідок до ефективного морального виховання..

Педагоги – прихильники гуманістичної концепції спираються на такі цінності, як співробітництво, рівність, довіра, взаємодопомога, толерантність, емпатичність, а не на протилежні – технократичні – цінності, які знаходять своє віддзеркалення у відносинах залежності, конкуренції, ієрархії влади і контролю над іншими. Цей підхід проголошує пріоритет людини в контексті національних і загальнолюдських цінностей, відштовхується від аксіологічних підходів до філософії освіти. Ця парадигма з'єднує цілі освіти, її зміст із формуванням духовно розвиненої, моральної та вільної людини, здатної до творчості, соціальної активності, громадянина, відповідального за свої дії перед суспільством. Саме такий підхід створює умови для відродження людяного в людині, вивершення її індивідуального «Я», готує учня до вибору морального образу життя та діяльності в конкретній ситуації, примушує учня робити вибір на користь позитивних цінностей і обирати більше добро, або у випадку виникнення негативних цінностей, здійснювати вибір на користь меншого зла.

У цьому контексті важливим аспектом гуманістично спрямованої освіти є здійснення катарсису мислення. Існуючі типи мислення – життєве, ділове, наукове, художнє, філософське – тільки тоді набувають свого статусу, коли стають творчими. Мисленнєвий потенціал не стільки повідомляє нові думки, скільки змінює свідомість людини, відкриває багатовимірний континуум для нових духовних вимірів. Мислення розширює простір можливостей людини.

Враховуючи цю специфіку мислення, В. Кремень зазначає, що освіта має не лише переконувати учня, студента, не лише передавати їм своє уя-

⁴⁴⁴ Огневюк В. Навчання і виховання як соціоцентричні цінності // Вища освіта України. – 2003. – № 4. – С. 19.

влення, свої думки про динамічний і разом з тим стабільний світ, викликаючи згоду чи незгоду з ними, а й орієнтувати навчальний процес на мисленнєве очищення, розумове осяяння. Учень, студент мають осягнути, що можна думати і так, і інакше, адже мислення містить нескінченний потенціал можливостей, що і є творчістю. Тобто кожна думка, до якої суб'єкт навчання буде підведений низкою аргументів, є тільки одна з можливостей мислення, що визначає його творчий потенціал⁴⁴⁵.

Творчість виконує очищувальну роботу, чим створює можливість для досягнення справжнього знання⁴⁴⁶. Звідси, вибір, зроблений людиною завдяки інтелектуальному осяянню й «голосу душі» – мудрості, виправданий в першу чергу тому, що його ще можна зробити. Рішення добре й правильне не тому, що вже одного разу було прийняте, а тому, що воно може бути знову прийняте й виконане. Думки, почуття, діяння та всі інші визначення, за якими традиційно класифікують людські можливості, стосуються інших людей настільки, наскільки й окремого індивіда, якому вони належать. Отже, індивід, приймаючи ту чи іншу можливість, робить це не тільки щодо себе, але також у самому процесі самовиявлення щодо інших. Це створює нові перспективи актуалізації духовного буття особистості, вибору на користь добра або меншого зла, оскільки вона виявляє можливість зосередитися й виступати як Я. Звідси простежується колосальна можливість гуманістично орієнтованої освіти – спрямовувати навчальний процес на те, щоб людина була спроможною не тільки пізнавати та перетворювати світ, а й для того, щоб вміти робити моральний вибір, бути реальною моральною особою наповненою смислами.

Розглядаючи виховний сенс освіти у забезпеченні вибору добра, слід торкнутися проблеми можливостей освіти у формуванні в особистості відмови від кар'єризму, пристосовництва, нездорової корисності в суспільстві.

На наш погляд, такі можливості можуть бути реалізовані в процесі формування гармонійного поєднання в особистості індивідуальних та колективних проявів. Механізмом такого поєднання слід вважати самоактуалізацію особистості.

Причиною самоактуалізації, на наш погляд, слід вважати необхідність співвідношення внутрішніх інтенцій людини та умов, в яких вона живе. В свою чергу, освітній аспект зазначеної проблеми передбачає творення

⁴⁴⁵ Кремень В.Г. Людиноцетризм в освіті: сучасний напрям розвитку духовності нації // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 2 (51). – С. 28–29.

⁴⁴⁶ Давиденко А.А. Логіка і психологія в творчій діяльності людини // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 3. – С. 80.

умов, що будуть стимулювати процеси самопізнання, цілепокладання, проектування перспектив індивідуальної життєдіяльності суб'єктів освіти. Таким чином, теоретична по своїй суті проблема самоактуалізації особистості має практично зорієнтований характер. Людина поступово відходить від абстрактних ідей всебічного розвитку особистості, які є явно недосяжними для неї в практичній діяльності і які, фактично, формують ідеологічно закомплексовану, однобічно підготовлену та конформну особистість.

Самоактуалізація в освітньому процесі може здійснюватись в тих випадках, коли, на думку І. Предборської, гомоінтентність буде домінувати над соціоінтентністю. Дослідниця зауважує, що «входження у нову соціальну ситуацію вимагає нової метафізики моралі, нових моральних уявлень і норм»⁴⁴⁷. Те, що називається «новою метафізикою моралі», І. Предборська знаходить у психолого-педагогічній системі Степана Балея, який є засновником персонології в Україні. В його творчості суттєве місце займає проблема внутрішнього «Я», котре і визначає індивідуальність особистості. «Я» виступає в його філософсько-педагогічній системі як вираз єдності й тяглості свідомості, цілісності особистості, ...саме з внутрішнім «Я» пов'язується її саморозвиток і виховання», – пише дослідниця⁴⁴⁸. В окресленій проблемі доречними також будуть роздуми українського філософа і педагога В. Зеньковського. Він вважав, що «освіта повинна не тільки організовувати розум, не тільки прищеплювати знання та навички до розумової діяльності: вона повинна також готувати до тієї самодіяльності, якої вимагає тепер від усіх нас життя»⁴⁴⁹.

Орієнтація на самоактуалізацію особистості в освітньому процесі може бути забезпечена цілою низкою умов, серед яких, на наш погляд, слід виокремити такі:

переважна орієнтація на суб'єктивний досвід особистості; використання рефлексивних маніпуляцій; наявність можливостей для вільної комунікації; підтримка в спробах усунення розривів між «хочу – можу – є – треба»; допомога в пошуках засобів реалізації діяльності; врахування індивідуальних особливостей при загальній-гуманістичній орієнтації.

Таким чином, в сучасних умовах самоактуалізація особистості в освітньому просторі виступає механізмом, що дозволяє формувати в особис-

⁴⁴⁷ Предборська І.М. Методологічні засади історії педагогіки // Історія педагогіки в структурі професійної підготовки вчителя. Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського держ. пед. університету. Вип.3. Т.2. – Кам'янець-Подільський: АбеткаНОВА, 2002. – С. 6.

⁴⁴⁸ Там само.

⁴⁴⁹ Зеньковский В.В. Психология детства. – М.: Школа-Пресс, 1996. – С. 4.

тості ціннісні орієнтації на відмову від кар'єризму, пристосовництва в суспільстві, нездорової корисності у взаєминах з іншими людьми.

Сучасна освіта «створює людей», що здатні не лише мислити, а й розбити моральний вибір залежно від ситуації, що складається в житті. Тому, на нашу думку, актуалізується проблема свободи особистості як вибору істини, добра, і краси. Адже свобода є необхідною умовою життєстверджуючих здібностей молодого людини опанувати умови свого буття, об'єктивного, реального сприйняття навколишньої дійсності, автономної взаємодії з природними та соціальними силами, зберігаючи можливість для самовизначення вибору своїх дій, вчинків, високої духовності, моральності, творення соціуму за допомогою само актуалізації розумових та емоційних сил. За М. Бердяєвим, «свобода є ніщо»⁴⁵⁰, і це ніщо є вихідним моментом в становленні людини. На його думку, особистість визначає себе зсередини і тільки визначеність зсередини, із свободи і є особистістю⁴⁵¹.

З точки зору С. Костенка, «свобода від» потрібна молодій людині при пізнанні навколишньої дійсності, щоб звільнитися від алгоритмів, стереотипів, умовностей, по-іншому подивитися на світ⁴⁵². Свобода як відчуття автономності та захищеності є необхідною умовою «надсистемної» самосвідомості індивіда. Мірою свого розвитку молода людина буде відчувати все сильніше потребу у вільній самоактуалізації. З іншого боку молодій людині потрібна і «свобода для» як умова розвитку власної здатності, для здійснення вільного вибору діяльності та форми поведінки в процесі само актуалізації, самостійного оволодіння «моделями різних діяльностей», як «право на помилку», що стимулює активність, саморозвиток людини. Самореалізація, само актуалізація молодого людини дозволяє їй зрозуміти ситуацію, проаналізувати її. Втім свобода людини – це не тільки її здатність приймати самостійно рішення, але й одночасно бути відповідальним за свій моральний вибір – вибір істини, добра, краси. Адже відповідальна свобода – свобода, що проявляється в почутті відповідальності, за те, що людина робить, як вона діє, заснована на впевненості в тому, що людина є автором своїх дій⁴⁵³. Таким чином, само актуалізуючись та само розвива-

⁴⁵⁰ Бердяєв Н.А. Самопознание. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 199–200.

⁴⁵¹ Бердяєв Н.А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека – Х.: Фолио; М.:ООО “Издательство АСТ”, 2002 – С. 426.

⁴⁵² Костенко С.С. Образование как процесс социализации с жизнеутверждающей направленностью // Философские науки. – 2007. – № 5. – С. 146.

⁴⁵³ Костенко С.С. Образование как процесс социализации с жизнеутверждающей направленностью // Философские науки. – 2007. – № 5. – С. 137–148.

ючись в освітньому просторі, молода людина набуває здатності творчої адаптивності, тобто готовності та вмінню робити моральний вибір, дотримуючись при цьому відповідальності.

В цьому контексті оригінальним виглядають погляди Ж.-П.Сартра, який створив концепцію «екзистенційного вибору» особистості⁴⁵⁴. На його думку, сутність людини – це задум, проект, майбутнє. Людина є тим, ким намагається бути, вона сама визначає своє майбутнє, проектує долю. Речі, що оточують людину, в принципі не мають суттєвого значення для того, що станеться з людиною пізніше, бо її дії детермінуються не речами (суспільними відносинами, інститутами, ідеями), а ставленням людини до речей. Людина – вільна істота. Все залежить від того, ким (чим) вона захоче бути. Немає такої умови, яка б завадила людині здійснити свій вибір. Скеля, яку я бачу перед собою, міркує Ж.-П. Сартр, буде моїм ворогом, чинитиме опір, якщо я захочу перенести її з місця на місце. Проте та сама скеля стане моїм співучасником, якщо я захочу використати її як висоту для огляду ландшафту. Все залежить від того, який сенс, значення людина надає речам⁴⁵⁵.

Свобода, за Ж.-П. Сартром, єдиний фундамент суспільних цінностей. Люди посилаються на детермінізм, щоб виправдати свої вчинки, зняти свої гріхи, звільнитися від страху ризику за свій вибір, від тягаря відповідальності. У людини завжди є вибір, тому вона завжди вільна. Воля людини визначає її ставлення до ситуації. Людина – вільна істота, бо вона обдарована розумом. Проте свобода є не тільки благом для людини, а й важким знаменням долі. Людина не може позбутися свободи, бо завжди мусить відповідати за свої дії і не може перекласти відповідальність на природу, на історію або на Бога. Людина приречена на свободу, робить висновок Ж.-П. Сартр. «Буття-в-свободі» викликає тривогу й почуття самотності, покинутості. Людина хоче втекти від своєї свободи. Існує лише один шлях втечі – смерть.

Отже, філософія свободи Ж.-П. Сартра трагедійна. І це не випадково. Абсолютна свобода «пожирає сама себе». Вона встановлює норми життя, які сама ж повинна долати! Вона детермінує себе і водночас не визнає будь-якої детермінації. Вона обмежує себе кордонами і водночас руйнує їх. Тому смерть – єдиний вихід, що може подолати зазначену суперечність свободи.

⁴⁵⁴ Див.: Лях В. Екзистенційна свобода: вибір і відповідальність (філософська концепція Ж.-П. Сартра) // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 5-6. – С. 110-116.

⁴⁵⁵ Див.: Лях В. Екзистенційна свобода: вибір і відповідальність (філософська концепція Ж.-П. Сартра) // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 5-6. – С. 110-116.

На наш погляд, Ж.-П. Сартр у цьому висновку, мабуть, правий. Помилляється він в іншому – в уяві про незалежне (від речей) буття людини у світі. Такого буття немає. Все в нашому житті взаємопов'язане. Людина живе в оточенні подібних до себе істот, в географічному і соціальному просторі, її оточує її ж історія, традиції, культура. Вона не вільна у виборі об'єктивних умов життєдіяльності, які (хоче того людина, чи ні) впливають на неї. Отже, свобода вибору людини – не абсолютна, вона історично, соціально, природно, антропологічно зумовлена. Вона відносна, як і все у світі. Вона існує у певній системі координат і поєднується з необхідністю, що має таку саму детермінантну силу, як і свобода.

Необхідність – це об'єктивно зумовлений плин життя, що складається незалежно від конкретної людини. Стикаючись з необхідністю, людина намагається пізнати її чинники, вимоги, особливості. Через пізнання необхідність стає зрозумілою, освоєною. Розум будує своєрідні мости, які пов'язують необхідність з людською діяльністю. Діяльність же є відтворенням необхідності згідно з людським розумом. Людина сама обирає варіанти діяльності в межах необхідного, розумного або нерозумного.

Таким чином, проблема морального вибору є надзвичайно важкою. Життя складне, багатофакторне, неповторне. Історію також не можна повернути назад. Звідси відповідальність за вибір, діяльність, за свою долю. Той чи інший варіант діяльності людина обирає завдяки розуму, що досягнув необхідність. Необхідність, що «увійшла» до діяльності, втрачає свою одвічну визначеність. Вона перетворюється на іншу якість і постає як свобода⁴⁵⁶.

Люди мають свободу вибору. Вони шукають засоби діяльності, шляхи задоволення своїх потреб у межах суспільно-історичної необхідності. Люди володіють свободою тоді, коли зовнішні обставини не змушують їх поступатися власними інтересами, потребами, почуттями. Таким чином, свобода стверджується в лоні суспільної необхідності, проте внаслідок цього перестає бути свободою. Пізнана необхідність та знання справи – досить вузькі межі для свободи. Свобода – явище більш широке, ніж пізнані й реалізовані засобами діяльності об'єктивні обставини, що оточують людину.

Виходячи з наведеного актуалізується и проблема посилення світоглядно-гуманітарної складової сучасної освіти, її гуманістично-творча місія. Головною метою останньої є всебічний розвиток людини як особистості, як найвищої цінності, її розумових і фізичних здібностей. Освіта має

⁴⁵⁶ Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2005. – С. 84.

відігравати важливу роль у формуванні громадян, здатних до збагачення інтелектуальної та матеріальної скарбниці народу, ефективної розбудови держави, забезпечення достойного місця кожного в нашому суспільстві. При цьому, важливо забезпечити гуманістичну спадкоємність освіти, піднявши її ефективність у завершальній ланці – в галузі вищої освіти⁴⁵⁷.

Здійснення такого завдання потребує глибоких змін і в змісті, і в методиці викладання, і в дослідницькій роботі, і в формах гуманітарної освіти. Вища освіта має забезпечувати фундаментальну, наукову, професійну і практичну підготовку. У вузі молода людина опановує гуманітарні науки в повному обсязі відповідних національних і світових досягнень. Тут виробляється вміння застосовувати ці знання в різних видах професійної та соціальної діяльності. Йдеться про здобуття певного кваліфікаційного рівня для спеціаліста гуманітарного, соціально-економічного спрямування. Випускнику інженерного, аграрного чи іншого вузькоспеціального вузу гуманітарна підготовка дає можливість подолати штучну відстороненість природничих, технологічних знань від людинознавчих. Відновлення органічних зв'язків технічної і гуманітарної сторін освіти формує дійсно всебічно розвинену особистість, здатну до аналізу й вирішення проблем життя, суспільства, природи й техніки в їх взаємодії та взаємозалежності.

Важливе значення для визначення форм і методів гуманітаризації освітнього процесу має здійснення «Концептуальних засад гуманітарної освіти в Україні», затверджених Міністерства освіти України у грудні 1995 року. Відповідно до цих засад, вища школа здійснює історичну, філософську, політологічну, економічну, соціологічну, культурологічну, психолого-педагогічну підготовку, забезпечують оволодіння системою знань та навичок, що формують здоровий спосіб життя й спрямовані на зміцнення духовного і фізичного здоров'я особистості.

У вузах всіх рівнів акредитації ці напрями забезпечуються шляхом вивчення відповідних наук в їх систематичному і повному вигляді. Це – історія України в контексті світового розвитку; вітчизняна і світова філософія; основи економічної теорії, політологія; соціологія; українська та зарубіжна культура; правознавство; українська та іноземні літератури і мови; фізична культура; основи соціальної екології; психологія і педагогіка, навчальні курси за вибором студентів (обсяг годин встановлюється вузом, факультетом), в т.ч. релігієзнавство, етика, естетика тощо.

При цьому мінімальний обсяг навчальних годин з цих дисциплін повинен складати не менше третини навчального часу (в тому числі, до 15%

⁴⁵⁷ Андрущенко В., Михальченко М. Гуманізм і гуманітаризм: спільне і специфічне // Вища освіта України. – 2005. – № 4. – С. 10.

цього обсягу відводиться для самостійної роботи студентів)⁴⁵⁸ [48, с. 494]. Однак, нажаль, сьогодні відбувається значне скорочення навчальних годин у вузах, які готують студентів-гуманітаріїв, зокрема і за рахунок загальногуманітарних дисциплін. Отже, в контексті досліджуваного явища постає необхідність посилення змісту, значення та ролі гуманітарних предметів, зокрема етики та естетики.

Безперечно, прикладне значення етики та естетики як наук істотно зумовлене її спрямованістю на аналіз і обґрунтування моральних норм, етичних та естетичних цінностей. Зрештою, це значення й зводиться не до чого іншого, як до запровадження в різноманітних формах та аспектах суспільного життя певної критично вивіреної сукупності подібних цінностей і норм – певного стандарту людської моральності. Становище в сучасному українському суспільстві робить зазначену роль етики та естетики досить актуальною. Саме свобода висуває найвищі вимоги до людського сумління і відповідальності, отже – робить особливо кричущим їхній нестаток⁴⁵⁹.

Важливою як для всього суспільства, так і для кожної родини й особистості сферою впровадження результатів етичних досліджень і санкціонованих етикою моральних норм є сфера виховання. Врахування етичних підходів і норм в організації виховного процесу дає змогу суттєво підвищити його гуманістичний потенціал. Так, саме за етичними критеріями не можна ототожнювати виховання і формування особистості, тлумачити людину, котра виховується, як пасивний об'єкт формотворчих зусиль вихователя. Етика наполягає на розгляді виховання як духовного насичення людини, що розгортається в діалозі, спілкуванні рівно-порядкових суб'єктів, спрямованому на розвиток вільної й відповідальної особистості.

Висновки й рекомендації етики та естетики мають перспективу широкого застосування всюди, де істотним є цілісний підхід до людської особи, – в педагогіці, практичній психології тощо. Разом з тим етика та естетика проникають в найрізноманітніші, інколи досить несподівані, галузі сучасного життя – в політику, наукові дослідження, менеджмент тощо. Спеціаліста з етики можна нині зустріти в штаті ряду провідних західних корпорацій: у їхній динамічній діяльності незамінною виявляється роль компетентного аналітика, чий поради за будь-яких непередбачених ускладнень дають змогу не відхилятися від правил чесної гри, зберігаючи довіру партнерів.

⁴⁵⁸ Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. /Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2005. – С. 494.

⁴⁵⁹ Див.: Богданова Н. Естетичне в духовному житті сучасного студентства // Вища освіта України. – 2007. – № 1. – С. 117–120.

І все ж найбільш традиційним і відповідним філософській специфіці етики та естетики є їх вплив на духовний світ самої людської особистості. Реальна орієнтація на позитивні моральні, естетичні цінності зумовлюється передусім не пропагандою знань, а загальним станом культури і власним рішенням, власними вольовими зусиллями людей. Тут етика та естетика здатні допомогти людській особистості в її духовних пошуках, познайомити її з виробленими представниками різних культур відповідями на питання, що по-новому (в моральному досвіді не буває простих повторень) стоять перед нею, з усталеними формами й категоріями людського мислення, які відповідають специфіці цих питань. Пряме завдання даних наук в даному разі – допомогти наблизитися до рівня, досягнутого культурою людства в осмисленні хвилюючих нас моральних проблем, і разом з тим повніше й виразніше усвідомити неповторність власної ситуації, необхідність творчого зусилля власної волі та думки.

Таким чином у своїх аспектах, безпосередньо звернених до духовного світу людини, етика та естетика постають як науки, що надає нам певні знання, – проте не тільки як науки, а й як необхідний компонент філософської культури та людської духовності загалом.

Глава 3.4

Маніпуляція цінностями та засоби забезпечення молоді від руйнаційних ідеологічних впливів

Через стрімкий розвиток інформаційної цивілізації все більшої актуальності набуває проблема маніпуляції свідомістю людей. Найбільш вразливою соціальною категорією є молодь, адже саме вона найбільш гостро сприймає суспільні проблеми і, не маючи життєвого досвіду для усвідомлення та аналізу їх причин та наслідків, легко впадає в оману стосовно істинності тих чи інших подій. Явище маніпуляції в цілому є негативним і шкідливим, адже передбачає представлення неправдивих відомостей з метою нав'язування певної, необхідної меншості, програми поведінки. Навряд ця програма закладається в підсвідомість молодої людини задля її блага. Маніпуляційні технології відносяться до людини як до предмета, бездуховної істоти. Інакше втратиться сама суть маніпуляції. А таке відношення протирічить сутності людини. Отже, ми відносимо маніпуляцію цінностями та контроль над свідомістю і поведінкою людей до дій недопустимих і небезпечних. Але, нажаль, автор цієї роботи не може в рамках однієї статті подолати всі причини маніпуляції і заборонити її як таку. В наших силах лише зробити аналіз даного феномену, посилаючись на спеціалістів з маніпулятивного впливу, розкриваючи його прийоми і способи,

виводячи їх з інформаційної тіні, адже політтехнологи не поширюють своїх секретів так, як вони це роблять з чутками та ідеологічними гаслами.

Саме слово «маніпуляція» має коренем латинське слово *manus* – рука (*manipulus* – пригорща, жменя, від *manus* й *ple* – наповнювати). У словниках європейських мов слово тлумачиться як дії з об'єктами з певними намірами, цілями (наприклад, ручне керування, огляд пацієнта лікарем за допомогою рук і т.д.). Мається на увазі, що для таких дій потрібна спритність і вправність. В техніці подібні пристрої для керування механізмами, які ніби є продовженням рук (важелі, рукоятки), називаються маніпуляторами. А той, хто працював з радіоактивними матеріалами, знайомий з маніпуляторами, що просто імітують людську руку.

Звідси пішло й сучасне переносне значення слова – спритне поводження з людьми як з об'єктами, речами. В Оксфордському словнику англійської мови маніпуляцію (*manipulation*) в загальному розумінні визначено як дію з об'єктами зі спеціальними намірами, з певною метою, як ручне управління, рух, який здійснюють руками. У переносному значенні словник тлумачить маніпуляцію як «акт впливу на людей або управління ними».

Таким чином, термін «маніпуляція» є метафорою і вживається в переносному значенні: вправність рук в поводженні з речами перенесена в цій метафорі на спритне управління людьми (і, звичайно, вже не руками, а спеціальними «маніпуляторами»). Відмітимо, що із самого початку це поняття обмежує набір способів управління, який розуміється як маніпуляція, – їм позначається тільки управління зі спритністю й навіть приховане управління.

Метафора маніпуляції складалася поступово. Психологи вважають, що важливим етапом у її розвитку було позначення цим словом фокусників, які працюють без складних пристосувань, руками («фокусник-маніпулятор»). Мистецтво цих артистів, які слідує девізу «вправність рук і ніякого шахрайства», засноване на властивостях людського сприйняття й уваги – на знанні психології людини. Своїх ефектів фокусник-маніпулятор домагається, використовуючи психологічні стереотипи глядачів, відволікаючи, переміщаючи й концентруючи їхню увагу, діючи на уяву – створюючи ілюзію сприйняття. Якщо артист володіє майстерністю, то помітити маніпуляцію дуже важко.

Якщо виписати ті визначення, які дають авторитетні закордонні дослідники явищу маніпуляції, то можна виділити головні, родові ознаки маніпуляції. По-перше, це – вид духовного, психологічного впливу (а не фізичне насильство або погроза насильства). Мішенню дій маніпулятора є дух, психічні структури людської особистості.

Однієї з перших книг, прямо присвячених маніпуляції свідомістю, була книга соціолога із ФРН Герберта Франка «Людина, якою маніпулюють» (1964). Він дає таке визначення: «Під маніпулюванням у більшості випадків варто розуміти психічний вплив, що здійснюється таємно, а отже, і на шкоду тим особам, на яких воно спрямовано. Найпростішим прикладом тому може слугувати реклама».

Отже, по-друге, маніпуляція – це прихований вплив, факт якого не повинен бути зазначений об'єктом маніпуляції. Як зауважує Г. Шиллер, «Для досягнення успіху маніпуляція повинна залишатися непомітною. Успіх маніпуляції гарантований, коли особа, якою маніпулюють, вірить: все, що відбувається – природно й неминуче. Коротше кажучи, для маніпуляції потрібна фальшива дійсність, у якій її присутність не буде відчуватися». Коли спроба маніпуляції розкривається й це викриття стає досить широко відомим, акція звичайно згортається, оскільки розкритий факт такої спроби наносить маніпулятору значний збиток. Ще більш ретельно ховається головна мета – так, щоб навіть викриття самого факту спроби маніпуляції не привело до з'ясування далеких намірів. Тому приховання, утаювання інформації – обов'язкова ознака, хоча деякі прийоми маніпуляції містять у собі «граничне саморозкриття», гру в щирість.

По-третє, маніпуляція – це вплив, який вимагає значної майстерності і знань. Зустрічаються, звичайно, талановиті самородки з потужною інтуїцією, здатні до маніпуляції свідомістю навколишніх за допомогою примітивних засобів. Але розмах їхніх дій невеликий, обмежується особистим впливом – у родині, у бригаді, у роті або банді. Якщо ж мова йде про суспільну свідомість, про політика, хоча б місцевого масштабу, то, як правило, до розробки акції залучаються фахівці або хоча б спеціальні знання, почерпнуті з літератури або інструкцій. Оскільки маніпуляція суспільною свідомістю стала технологією, з'явилися професійні працівники, які володіють цією технологією (або її частинами). Виникла система підготовки кадрів, наукові установи, наукова й науково-популярна література.

Ще одна важлива, хоча й не настільки очевидна ознака: до людей, свідомістю яких маніпулюють, ставляться не як до особистостей, а як до об'єктів, особливого роду речей. Маніпуляція – це частина технології влади, а не вплив на поведінку друга або партнера.

У вже згаданій книзі «Людина, якою маніпулюють» підкреслюється ця особливість маніпуляції як психічного впливу: «Він не тільки спонукує людину, що перебуває під таким впливом, робити те, чого бажають інші, він змушує її хотіти це зробити».

Звідси стає ясною досить неприємна сторона справи. Будь-яка маніпуляція свідомістю є взаємодією. Жертвою маніпуляції людина може ста-

ти лише в тому випадку, якщо вона виступає як її співавтор, співучасник. Тільки якщо людина під впливом отриманих сигналів перебудовує свої погляди, думки, настрої, цілі – і починає діяти по новій програмі – маніпуляція відбулася. А якщо вона засумнівалася, вперлася, захистила свою духовну програму, вона жертвою не стає. Маніпуляція – це не насильство, а спокуса. Кожній людині дана свобода духу і свобода волі. Виходить, вона навантажена відповідальністю – встояти, не впасти в спокусу. Одна з надійних ознак того, що в якийсь момент здійснюється велика програма маніпуляції свідомістю, полягає в тому, що люди раптом перестають прислухатися до розумних доводів – вони начебто бажають бути обдуреними. Ще А. Герцен дивувався тому, «як мало можна взяти логікою, коли людина не хоче переконатися».

Головна умова успішної маніпуляції полягає в тому, що в переважній більшості випадків громадяни не бажають витратити ні розумових сил, ні часу на те, щоб просто засумніватися в повідомленнях. Багато в чому це відбувається тому, що пасивно зануритися в потік інформації набагато легше, ніж критично переробляти кожен сигнал. На це ніяких сил не вистачить, якщо молода людина не опанувала до автоматизму деякий набір контролюючих «розумових інструментів», які як би самі собою, без зусиль свідомості й волі, аналізують інформацію за однією ознакою: чи є в ній симптоми маніпуляції поведінкою⁴⁶⁰.

Коли йдеться про механізми маніпулятивного впливу на молоду людину, мається на увазі, що один суб'єкт психічної активності своїми діями може викликати потрібну йому психічну (душевно-духовну) активність іншого суб'єкта психіки, а саме: певні відчуття, уявлення, спогади, думки, почуття, ставлення, вольові дії тощо. Найбільш відомими є такі механізми, як переконування, навіювання, примушування, санкціонування, вправлення, наслідування, психічне зараження тощо⁴⁶¹. В науці, практиці й побуті термін «переконування» використовується у його двох значеннях, а саме, як: а) система поглядів, уявлень, яких «я» дотримуюсь, з якими я погоджуюсь, які «я» ототожнюю із собою, оскільки вважаю їх продуктом власної діяльності, які мають під собою певну аргументацію і можуть бути логічно доведені; б) певний спосіб впливу, який передбачає аргументоване і логічно витримане доведення істинності того чи іншого положення, думки, оцінки. Для того, щоб об'єкт переконуючого впливу «повівся» так,

⁴⁶⁰ Кара-Мурза С.Г. Маніпуляція сознанием. – М.: ЭКСМО, 2008. – С. 14–20.

⁴⁶¹ Татенко В. О. Психологія впливу: суб'єктна парадигма / В. О. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. Статей. – К.: Вид-во «Сталь», 2000. – Вип. 3 (6). – С. 3–18.

як того прагне його суб'єкт, слід, насамперед, вивчити і врахувати інтереси і рівень готовності адресата до сприйняття інформації, яка пропонується у процесі переконування. Важливо також забезпечити можливість адекватної передачі повідомлення адресату, зробити так, щоб останній зосередив на цьому повідомленні свою увагу, зрозумів і прийняв його сутність, сформував і закріпив прийнятий зміст у вигляді нової настанови і на її основі почав діяти⁴⁶². При цьому переконуючий вплив можна вважати ефективним, якщо молода людина, на яку він був спрямований, привласнює і може протягом відносно тривалого часу утримувати його зміст, якщо прагне того і в такій мірі, що і в якій мірі їй пропонує суб'єкт впливу, виявляє здатність самостійно відтворювати логіку аргументування, внутрішню готовність як саморефлексії відстоювати і активно поширювати привласнений зміст. Отже, механізм переконування передбачає, з одного боку, цілеспрямований, усвідомлюваний характер маніпулятивного впливу, застосування аргументів і фактів, дотримання логіки доведення і обґрунтування, апелювання до істинності і значущості, а з другого – свідоме ставлення реципієнта до змісту інформації, що йому пропонується, і до способу її подання. Основне призначення цього механізму – змінити (перетворити чи зміцнити) переконання реципієнта, викликати у нього відчуття і розуміння неможливості жити за іншими змістовими сценаріями. Механізм переконування ґрунтується, з одного боку, на доказовості (переконливості), тобто на аргументах, що підтверджують істинність і значущість для реципієнта того, що йому пропонують, а з іншого – на самостійному, свідомому, критичному ставленні того, кого переконують, до того, що йому пропонується прийняти. Отже, механізм переконування передбачає, з одного боку, цілеспрямований, усвідомлюваний характер маніпулятивного впливу, застосування аргументів і фактів, дотримання логіки доведення і обґрунтування, апелювання до істинності і значущості, а з другого – свідоме ставлення реципієнта до змісту інформації, що йому пропонується, і до способу її подання. Основне призначення цього механізму – змінити (перетворити чи зміцнити) переконання реципієнта, викликати у нього відчуття і розуміння неможливості жити за іншими змістовими сценаріями. Механізм переконування ґрунтується, з одного боку, на доказовості (переконливості), тобто на аргументах, що підтверджують істинність і значущість для реципієнта того, що йому пропонують, а з іншого – на самостійному, свідомому, критичному ставленні того, кого переконують, до того, що йому пропонується прийняти.

⁴⁶² Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия. – М.: Наука, 2000. – С. 215.

Ефект переконуючого впливу залежить від: а) власної дійсної переконаності суб'єкта впливу з метою переконання інших; б) готовності суб'єкта до застосування переконуючого впливу; в) зовнішніх умов, необхідних для здійснення переконування (сприятливе оточення, відсутність факторів, що відвертають увагу тощо); г) визнання суб'єктом впливу права об'єкта впливу на власні переконання, на критичну позицію і опір; д) прояву належного рівня зацікавленості, уважності і критичності з боку об'єкта впливу до відповідної інформації.

На відміну від переконування, механізм навіювання не потребує аргументації на користь істинності і значущості для об'єкта впливу, не передбачає критичного ставлення необхідної до інформації. При наявності навіювання для здатної до певних станів особистості достатньо було навіть незначного приводу, щоб розвинулась хвороба. Особлива велика роль навіювання в духовному зціленні. Американський філософ і психолог В.Джемс (1842-1910) зазначав, що це слово «обросло» таємницею. «Насправді «навіювання»- це лише інша назва сили ідей, оскільки вони впливають на віру і поведінку людини»⁴⁶³. Однак ідеї по-різному впливають на людей: тут не останню роль відіграють і умови, і час. Зазвичай, найбільш дієвою, навіювальною силою наділені ті ідеї, які мають силу одкровенень. Відомий німецький богослов, психолог А.Грюн розмежовує негативні та позитивні самонавіювання. Основним чинником негативних самонавіювань є духовні вади, які внутрішньо пожирають нас, нівелюють позитивний настрій і формують відповідні помисли.

Сугестії (навіювання) за методами і намірами в координатах маніпуляції свідомістю поділяються на прямі (імперативні) та опосередковані, навмисні і ненавмисні. Саме сугестія, зокрема художнього тексту (літературна сугестія) переважно є явищем ненавмисним, опосередкованим через власне художній текст. Це свого роду несвідомий комунікативний діалог, в ході якого суб'єкт намагається нав'язати, передати іншому суб'єкту власні відчуття, переживання, викликати у нього емоції, схожі до тих, які спонукали відповідного суб'єкта до створення тексту. На свідомому суб'єкт отримує певний імпульс зовні – переживає певне емоційне потрясіння, яке вводить його у стан, названий І. Я. Франком «станом чистого натхнення»⁴⁶⁴, далі вступає у дію закон асоціативної пам'яті, активізуючи несвідоме. Водночас у свідомості емоція набирає рис образу, для передачі яко-

⁴⁶³ Предко О. І. Навіювання і навернення в контексті релігієзнавчо-психологічного аналізу // Нова парадигма. Збірник наукових праць. – К., Вип. 41. – 2005. – С. 53–61.

⁴⁶⁴ Франко І. Одвертий лист до галицької молоді // Націоналізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 72–83.

го даний суб'єкт добирає вербальні засоби втілення. Процес їх добору є справою активізованого несвідомого, в обхід свідомості. Таким чином, у силу знакової природи слова активізуються периферійні смисли, виникають нові несподівані оригінальні метафори. Досить чіткою ілюстрацією в контексті маніпуляції свідомістю відіграє навернення, завдяки якому перед молоді людиною відкривається можливість пізнати свої приховані глибини. Серед сучасної молоді дуже популярними є різноманітні містичні течії, які обіцяють розкрити внутрішні можливості особистості. В більшості випадків – це секти, які дуже успішно використовують маніпулятивні технології для збільшення кількості своїх членів. Навернення, відродження, набуття благодаті і віри, досягнення внутрішнього світу – все це вирази, що означають поступовий чи миттєвий процес, яким роздвоєна і усвідомлююча себе недостойною і нещасною душа приходить до внутрішнього об'єднання, до усвідомлення своєї праведності і до відчуття щастя: вона знаходить тверде опертя у своїй вірі в реальність того, що їй відкрили її релігійні переживання. Такі внутрішні душевні перевороти виносять на поверхню приховані можливості людської душі, які вражають своєю емоційною насиченістю.

Навернення пов'язане з внутрішнім, особистісним станом молодої людини. При цьому особистість не лише усвідомлює пограничні можливості свого буття, але й здійснює прорив до трансцендентального-релігійних вимірів: посередником у цьому процесі виступає підсвідомість. Як наслідок – змінюються не лише помисли, дії людини, а й змінюється навколишній світ. Відтак особистість піднімається до статусу принципу, оскільки людина, більше за все це стосується молоді, творить себе, свій життєвий світ усіма своїми вимірами, включаючи сферу підсвідомого. У структурному відношенні компонентами навіювання та навернення виступають почуття, уявлення, віра, досвід, які, взаємодіючи один з одним, динамізують сходження особистості до рівня Абсолюту і визначають її поведінку. При цьому глибокі та радикальні зміни, які відбулися на теренах України, актуалізують вироблення нової парадигми в поясненні сутності людини, особливо людини молодої, її місця та ролі в суспільстві, де одним із визначальних чинників є релігійний. Загальна картина стану різних релігій і віросповідань у нашій країні (православ'я, уніатство, мусульманство, католицизм, новітні релігійні рухи тощо) є підґрунтям для міжконфесійної боротьби й виховання релігійних фанатиків як своєї зброї в цій боротьбі. Так, наприклад, «Велике Біле Братство» в Україні цілеспрямовано втягувало у свої лави невдоволення пересічних людей різким зниженням життєвого рівня, що при формуванні образу зовнішнього ворога асоціювалося суспільною свідомістю з рухом «білих братів». Сьо-

годні в Україні створено підґрунтя для масової евангелізації громадян з метою популяризації гностико-окультних теорій як потягу до створення таємних містичних товариств та орденів, як «уламків таїнств древніх». Такі «популістські» ідеї фальсифікованої маніпуляції свідомістю почали свідомо впроваджуватись у маси пропагандистською машиною як засіб досягнення й утримання існуючої влади.

Сукупність досліджувальних механізмів маніпулятивного впливу можна розподіляти на різні типологічні групи в залежності від критеріїв, обраних для такого поділу. Зокрема, чіткий типологічний розподіл дозволяє зробити застосування критерію «свобода-необхідність», вважаючи, що одні механізми надають можливість вибору і свободу дій об'єкту впливу, а інші вимагають підпорядкуватися правилам, нормам, звичаям, традиціям і, зокрема, вимогам суб'єкта впливу. Тут йдеться про перспективні механізми впливу (зобов'язування, вимагання, санкціонування, вправління тощо). Необхідність і доцільність застосування цих механізмів пояснюється життєвою необхідністю. Крім того, існують поняття почуття обов'язку і відповідальності, спільно прийнятого рішення, домовленості, обіцянки, клятви, які надають певне моральне чи юридичне право на застосування перспективних механізмів впливу. Альтернативу попереднім становлять так звані пропозитивні механізми впливу, сутнісну основу яких становить висловлена на адресу конкретної молоді людини чи групи пропозиція мислити і діяти певним чином, що не обмежує у свободі вибору. До цього типу можна віднести такі механізми, як інформування, переконування, доведення, роз'яснення, навіювання, умовляння, демонстрування тощо⁴⁶⁵ [17; 47-49, 52-55].

Основна відмінність між маніпулюванням масовою свідомістю та індивідуальним маніпулюванням у міжособистісних взаєминах – у специфіці зосередження відповідальності. Коли маніпулюють масовою свідомістю, то з мас знімають відповідальність. Кінцева мета такого маніпулювання – пасивність мас, їхня інертність, при цьому навіюють переконання «за вас думають правителі». У міжособистісній маніпуляції, навпаки, відповідальність за рішення перекладають на адресата. Є. Доценко виокремлює такі рівні маніпуляції: а) перший рівень – посилення наявних у свідомості людей необхідних маніпуляторів ідей, установок, мотивів, цінностей, норм; б) другий рівень – пов'язаний з приватними, незначними змінами поглядів на ту чи іншу подію, процес, факт, що також впливає на емоційне

⁴⁶⁵ Лісовський П. М. Маніпуляція свідомістю: сутність, структура механізму сучасної трансформації в суспільстві (соц.-філософський аналіз) – К.: Видав-во Нац. педагогіч. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2006. – С. 47–49; 52–55.

й практичне ставлення до конкретного явища; в) третій рівень – корінні, кардинальні зміни життєвих установок шляхом повідомлення об'єктові сенсаційних, драматичних, надзвичайно важливих для нього повідомлень.

Фахівці вважають, що за допомогою маніпуляції можна досягнути швидкої зміни життєвих установок, здебільшого на перших двох рівнях впливу. Кардинальні зміни поглядів окремої молодої людини, групи людей або соціальної спільноти вимагають, на думку вчених, комплексного впливу на свідомість упродовж тривалого часу⁴⁶⁶.

Проблему маніпулювання розглядають у багатьох дослідженнях⁴⁶⁷. Якщо радянські фахівці в основному акцентували на політико-ідеологічних аспектах, то західні дослідники підкреслювали вплив маніпулювання на моральні й інтелектуальні установки людей. На думку Х. Ортеги-і-Гассета, феномен «маніпулювання» полягає у фатальній необхідності духовної диктатури. Без духовної влади, без маніпулювання громадською думкою та людьми в суспільстві панувала б анархія, що спричинило б його розпад. Більшість людей не має власної думки, зазначає філософ. На його думку, сучасна «масова людина» не вміє мислити і не хоче цього робити, що й підтверджує історичний розвиток. Тобто можна стверджувати, що дар свободи для багатьох людей є надто важким, і виникає бажання віддати його комусь, зняти з себе відповідальність за дії та вчинки.

Коли молодого людиною маніпулюють, то, як вважає Я. Любивий, по-перше, її використовують як засіб для реалізації чийось корисливих цілей; по-друге, її обдурюють, не дають повністю зорієнтуватися в ситуації; по-третє, дії людини, якою маніпулюють, якщо не цілковито, то принаймні частково, не відповідають її власним корінним інтересам. Відповідність або невідповідність дій великих мас людей корінним інтересам є ключовим критерієм наявності або відсутності маніпулювання⁴⁶⁸.

Наприкінці 30-х років у США в Інституті аналізу пропаганди сформовано сім основних прийомів інформаційно-психологічного впливу, в основі яких була маніпулятивна складова; їх трактували як «абетку пропаганди»: «приклеювання або навішування ярликів» (name calling); «сяюче узагальнення», або «блискуча невизначеність» (glittering generality); «перенос», або «трансфер» (transfer); «посилання на авторитети», «за рекоме-

⁴⁶⁶ Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – М.: ЧеРо, Изд-во МГУ, 1997. – С. 20.

⁴⁶⁷ Див.: Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология. – М., 1996. – 300 с.

⁴⁶⁸ Любивый Я. В. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития. – К.: «Наукова думка», 1993. – С. 57.

ндацією», «свідчення» (testimonial); «свої хлопці», або «гра в простонародність» (plain folks); «перетасування», або «підтасування карт» (card stacking); «загальний вагон», «спільна платформа» або «фургон з оркестром» (band wagon)⁴⁶⁹.

Суть «приклеювання або навішування ярликів» – у виборі образливих епітетів, метафор, назв, так званих ярликів, для характеристики людини, організації, ідеї, певного соціального явища з метою дискредитувати особистість, соціальну групу чи предмет обговорення в очах аудиторії.

«Сяюче узагальнення», або «блискуча невизначеність» – прийом, коли змінюють назву, визначення певного соціального явища, ідеї чи організації, соціальної групи або конкретної людини на більш узагальнене родове ім'я, яке має позитивне емоційне забарвлення та зумовлює доброзичливе ставлення навколишніх. Базується на експлуатації позитивних почуттів та емоцій людей до певних понять і слів, наприклад, «любов», «щастя», «свобода», «демократія», «успіх», «перемога» тощо. Ці слова мають позитивний психоемоційний вплив, і їх використовують для підтасування рішень і поглядів, оцінок, що є вигідними для певних осіб чи організацій.

Прийом «перенос», або «трансфер» полягає в ненав'язливому та непомітному для більшості поширенні авторитету та престижу того, що вони цінують і поважають, на те, що подає джерело комунікації. Тобто ініціюють асоціації, формують асоціативні зв'язки поданого об'єкта з кимсь або чимось, що є цінним і значущим для навколишніх. Цей процес може бути зворотним, коли, спонукаючи до певних асоціацій з негативними поняттями і соціально осудливими явищами, подіями, фактами, людьми, дискредитують конкретних людей, ідеї, соціальні групи чи організації.

Суть «посилання на авторитети» полягає в наведенні висловлювань особистостей, які мають високий авторитет або навпаки – таких, що спричиняють негативну реакцію в категорії людей, на яких спрямовано маніпулятивний вплив. Як правило, вони містять оцінні судження стосовно людей, ідей, подій, програм, організацій тощо.

Метою прийому «свої хлопці», або «гра в простонародність» є спроба встановити довірливі відносини з аудиторією – як з близькими за духом людьми; формування асоціацій про народність або належність до народу комунікатора – «вихідця з народу».

«Перетасування», або «підтасування карт» – прийом, за допомогою якого тенденційно добирають та подають тільки позитивні або тільки не-

⁴⁶⁹ Грачев Г., Мельник И. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / РАН. Ин-т философии. – М., 1999. – С. 122.

гативні факти й докази, водночас замовчуючи протилежні. Його основна мета – використовуючи односторонній добір та подачу фактів, свідчень, доказів, продемонструвати привабливість або, навпаки, несприйнятливості певного погляду, програми, ідеї тощо.

«Загальний вагон», «спільна платформа» або «фургон з оркестром» як пропагандистський прийом полягає в доборі суджень, висловлювань, фраз, які створюють враження, ніби так роблять усі. Повідомлення, наприклад, може починатися зі слів: «Усі нормальні люди розуміють, що...» або «Жодна розсудлива людина не стане заперечувати...» тощо. «Спільна платформа» викликає в молодій людині почуття впевненості в тому, що більшість членів групи, певної соціальної спільноти, зокрема тієї, з якою вона себе ідентифікує, приймає конкретні цінності, ідеї, програми, поділяє запропонований погляд⁴⁷⁰.

У сучасних умовах в інформаційно-комунікативних процесах використовують не просто окремі прийоми, а спеціальні маніпулятивні технології. Найуніверсальнішою технологією, яку активно використовують у масових інформаційних процесах, є «формування та поширення образів». Ле Бон стверджував, що натовп мислить образами, сприймає тільки образи. Тому тільки вони можуть захопити натовп, породити в ньому жах і змусити чинити певні дії. Залежно від мети й завдань формують і поширюють завчасно «сконструйовані» образи або іміджі конкретних осіб, фірм, ідей, програм, товарів тощо, які, як правило, неадекватно відображають реальні їхні характеристики і в такий спосіб дезорганізують людей, на яких було спрямовано інформаційно-психологічний вплив.

В історії людства є чимало прикладів, коли певні особи, правителі, посилюючи тимчасове психологічне збудження в населення, пригнічували структури раціонального мислення або, використовуючи прийоми маніпулювання свідомістю, змушували людей відчувати єдність з державою й ненависть до ворогів, об'єднуватися навколо лідера й переживати при цьому масове натхнення, втрачати відчуття реальності або знижувати увагу до проблем, невігідних владі.

Чимало видів соціального управління становлять виховання, навчання, просвітництво, пропаганда, агітація, які є ніби продовженням політики, права, моралі, релігії тощо⁴⁷¹. Однак більшість політиків стурбована не так про-

⁴⁷⁰ Грачев Г., Мельник И. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / РАН. Ин-т философии. – М., 1999. – С. 123–125.

⁴⁷¹ Заветный С. А. Социальное управление и личностное самоуправление: истоки и взаимодействие: Монография. – Харьков: Изд-во «Фолио», 1999. – С. 39.

блемами управління суспільством, встановленням гармонії суспільних відносин, як боротьбою за владу, перетворюючи її зі засобу на ціль, породжуючи, таким чином, у суспільстві розлад. Будь-яка влада маніпулює людьми – у цьому немає таємниці. Вона робить це відкрито через засоби масової комунікації, чинить відкритий тиск. Радянська влада створювала видимість участі населення у вирішенні державних справ, у політичному житті, хоча зрозуміло, що це не відповідало дійсності. Українська влада намагається показати своє бажання діяти на благо народу та приховати свою реальну сутність. Багато суб'єктів сучасної політичної влади (як окремі особистості, так і певні громадські організації, рухи, партії), які виникли на потребу суспільства, активно використовують методіку інформаційно-психологічного впливу. До цього інформаційного арсеналу входять акції, які впливають на больові соціальні точки, наприклад, традиційні конфронтації між різними групами населення, етнічними, релігійними, соціальними тощо. Активно використовують «гру цифрами» (комбінування статистичних чи соціологічних відомостей), викривання «таємних документів», «листів» тощо.

Політика маніпулювання тісно пов'язана з систематичною дезінформацією населення, суспільства, певних груп людей. Маніпулюючи фактами, приховуючи одні та інтерпретуючи інші, є змога формувати певну установку. Маніпулятивні можливості мас-медіа достатньо відомі дослідникам, політикам, фахівцям з реклами. Інформацію можна сфабрикувати, видаючи її за реальну; спотворити, неповно її подавши або приховавши, інтерпретувати факти у вигідному для себе ракурсі.

Як уже зазначено вище, політична маніпуляція, на відміну від міжособистісної, передбачає вплив на широкі маси. Волю меншості (або окремої особистості) в завуальованій формі нав'язують більшості. Численними емпіричними дослідженнями встановлено, що ефект пропагандистських кампаній, вплив будь-якої ідеї, яку інтенсивно поширюють мас-медіа, залежить від їхньої відповідності потребам, настроям, установкам, які раніше сформувалися у свідомості масової аудиторії.

Технологія політичного маніпулювання передбачає: впровадження у свідомість під виглядом об'єктивної інформації бажану для певного кола інформацію; вплив на больові точки суспільної свідомості, які збуджують страх, тривогу, ненависть; реалізацію своїх замислів, спираючись на підтримку громадської думки. Однак російський психолог Г. Ділігенський вважає, що «...в умовах політичної конкуренції, чим інтенсивніший потік маніпулятивної інформації, під яку потрапляє молода людина, тим більший супротив їй»⁴⁷².

⁴⁷² Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология. – М., 1996. – С. 294.

У практиці інформаційно-психологічного впливу важливими є не тільки прямі чи опосередковані методи пропаганди, а й лінгвістичні, соціолінгвістичні прийоми. Розвиток ЗМІ в ХХ ст. зумовив інтенсифікацію пропагандистського впливу інформаційних матеріалів.

Політологія часто трактує мову як частину емпіричних відомостей, які потрібно науково осмислювати, а не як матеріал, у якому відображено політичну дійсність. Однак мова, стверджував софіст Горгій, є могутнього володаркою, що виконує божественні справи найнепомітніше, бо здатна і відігнати страх, і відвести скорботу, і викликати турботу, і збільшити співчуття і при цьому люди підпорядковуються їй добровільно, а не насильно.

Мова дає велику свободу в певному застосуванні та інтерпретації, свободу, яку можна використати для переконання. Вона може бути засобом придушення, гноблення, коли звернення до неї підпорядковані певним ідеологічним завданням. На початку ХХ ст. Н. Рубакін писав, що «власне мова представляє собою особливо страшну силу, навіть таку силу, з якою, в кінцевому підсумку, не здатний упоратися навіть найсильніший кулак, якщо тільки всі дії мови раціональні та систематичні». Призначення будь-якого вжитого слова – впливати на співрозмовника. З цією метою використовують і пропагандистське слово, звернене до аудиторії.

Як засіб накопичення та збереження інформації, мова, зазначає Л. Кисельова, включає не тільки знання про предмети, явища реальної дійсності та закони природи й суспільства, а й людський досвід поведінки в типових умовах природного та соціального середовища, соціальні моделі поведінки⁴⁷³. Через мовну комунікацію ми вступаємо в контакт з іншими людськими істотами. Значною мірою ми реально живемо всередині «світу мови». Людина, за словами Ернста Кассіра, є «знаковою істотою». Маркузе стверджував, що ті, у чиїх руках перебуває влада й суспільство, використовують мову для того, щоб встановити й приховати «реальну ситуацію». Більшість таких кліше, як велике суспільство, захист демократії, влада народу, законність та порядок, на думку К. Мюллера, має параідеологічну природу, є субститутами традиційної ідеології в суспільстві, нагадуючи колективну систему переконань, своєрідну угоду з приводу політичних інститутів суспільства. Маніпулювання мовними засобами дає змогу моделювати смислові акценти та відтінки у висловлюваннях, програмувати семантичний аспект комплексу суджень про світ загалом⁴⁷⁴.

⁴⁷³ Киселева Л. А. Язык как средство воздействия. – Л., 1971. – С. 10–11.

⁴⁷⁴ Стриженко А. А. Основные закономерности использования языка в буржуазной пропаганде // Язык и стиль буржуазной пропаганды. – М., 1988. – С. 24–25.

Свідомі операції з мовними засобами правомірно пов'язують (Гадамер) з винахідливістю технічної цивілізації та налагодженим механізмом політичного маніпулювання. У масовій комунікації маніпулятивний аспект конструювання мови в кінцевому підсумку виявляється провідним. Стратегія оволодіння особливою мовою, на думку українського соціолога Н. Костенка, точніше, особливим фрагментом лінгвістичної оснащеності культури, публіки, соціального індивіда передбачає вичленення окремих вербальних і невербальних елементів, а також регламенту їхньої організації в повідомленні⁴⁷⁵.

Політика як боротьба за досягнення та ствердження влади породжує в сфері мови таке специфічне явище, як мова політики. У політичному вживанні використовують насамперед абстракції. Високий рівень абстрактності мови політики впливає з властивостей самої політики. Центральні поняття політики повинні визначати ідеї та оцінки, цілі та інтереси, віддалені від безпосереднього досвіду громадян. Вживання мови з політичною метою перетворює мову, за словами німецького політолога В. Бергсдорфа, на одну з детермінант політики. Автор виокремлює такі підрозділи мови політики: 1. Мова законодавства та судових рішень; її завдання – регулювати поведінку громадян через закони й заборони; характерна відсутність емоційного забарвлення. 2. Мова адміністрації; її завдання – викладати інструкції, укази тощо, які мають форму офіційних повідомлень; ця мова також емоційно нейтральна. 3. Мова переговорів; її завдання в тому, щоб спробувати досягнути угоди між партіями або на мовному рівні підкреслити загальні інтереси; мова переговорів – гнучкіша у своїх формулюваннях. 4. Мова політичного виховання; спрямована на досягнення нормативних структур та формування політичних позицій; для мови політичного виховання характерні емоційність, гнучкість та аргументованість, її використовують у сфері освіти, у засобах масової комунікації тощо. 5. Мова політичної пропаганди; її використовують у політичних промовах та пропаганді партій, щоб змінити або, навпаки, зміцнити наявну структуру оцінок і думок; мова політичної пропаганди подібна до мови політичного виховання, однак їй не притаманна гнучкість та аргументованість останньої, вона достатньо невизначена, що зумовлено її спрямованістю на ширше коло адресатів.

Мова політики – це мова понять. Навіть тоді, коли слово прийшло до мови політики з повсякденної мови, воно набуває рангу поняття, але втрачає цю властивість, тільки-но випадає з політичного контексту. Поняття,

⁴⁷⁵ Костенко Н. Ценности и символы в массовой коммуникации. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 43.

на думку автора, – це не тільки символи як звичайні слова, що їх вживають як імена чи знаки для визначення предметів і явищ. Поняття – конденсовані символи, які слугують для визначення взаємозв'язків і визначаються ними. Тільки у взаємозв'язках один з одним поняття набувають своїх значень. Пропаганда пов'язана з політикою, щодо якої відіграє підпорядковану роль, є інструментом для проведення того чи іншого політичного курсу. У мові політичної пропаганди можна виокремити три типи символів: 1. Класифікуючий тип (визначення державних форм: «монархія», «республіка»). 2. Описовий тип (такі поняття описують феномен без його оцінювання, наприклад, «демократія», «фашизм»). 3. Ідеальний тип (поняття цього типу особливо чітко відображають особливості мови політики, вони є «мислячими конструктами», побудованими на базі однобічного перебільшення одного чи декількох з можливих поглядів шляхом об'єднання множини дифузних і дискретних явищ (наприклад, «справедливість», «солідарність»)).

До конкретних прикладів маніпулювання суспільною свідомістю, на думку А. Пароятникової, у процесі мовного пропагандистського впливу належать: вихолощування реального соціального та політичного змісту слів і підміна його хибними стереотипами; наповнення слів потрібним для пропагандиста змістом через створення в них певних понятійних та експресивно-емоційних конотацій; імітація процесу аналітичних суджень шляхом створення в словах неправильних аналогових та алюзивних конотацій; посилення та підкріплення вже наявних негативних чи позитивних оцінних конотацій з метою інтенсифікації пропагандистського впливу; зумисне вживання слів, що містять готові оцінні компоненти, для створення примусових трафаретів думки⁴⁷⁶.

Вагомою галуззю діяльності політики є робота із завоювання (утримання) симпатій населення, поширення власних думок та переконань, щоб населення вважало, що вони відповідають його інтересам. На думку К. Саламуна, цих цілей неможливо досягти шляхом раціональної та конкретної аргументації; значно допомогти політику в цьому може цілеспрямоване використання мовних засобів.

Досить ефективним для завоювання мас є застосування так званих ідентифікаційних формул, тобто мовних зворотів, які ніби запрошують слухачів або читачів ідентифікувати себе з тим, хто говорить (пише), групою, до якої той належить, його партією, наприклад, «як ми всі знаємо», «ми єдині в тому, що наше завдання повинно бути в...» тощо. Широко за-

⁴⁷⁶ Пароятникова А. Д. «Конденсированные символы» в буржуазной пропаганде // Язык и стиль буржуазной пропаганды. – М., 1988. – С. 110.

стосовують у політичній промові синонімічні ряди. Для визначення одних і тих самих явищ чи об'єктів використовують досить різні визначення залежно від того, чи йдеться про свою діяльність, чи про діяльність противника. Усе, що пов'язано зі своєю партією, називають словами, які містять позитивний компонент значення, а все, пов'язане з іншою політичною партією або угрупованням, – словами з негативним забарвленням. Корисним є вживання метафор і так званих «модних слів», які надають політичній мові необхідної яскравості та допомагають емоційно вплинути на аудиторію. Досить поширеною у вербальній політичній діяльності є боротьба за «правильне» вживання центральних політичних термінів – «свобода», «демократія» і т. д. Кожна політична партія прагне довести, що власне її слововживання є істинним, тоді як політичні противники спотворюють сенс цих слів⁴⁷⁷.

Особливо характерним для мови політики є використання «пустих формул», тобто слів та виразів, які вживають так, ніби вони мають у цьому контексті певний сенс, інформують про емпіричну реальність. Насправді під час докладнішого аналізу з'ясовується, що вони не визначають нічого конкретного, містять досить незначну інформацію. Наприклад, «якість життя» не має жодного змісту, спільного для всіх, хто промовляє, кожен з них вкладає в це поняття власне розуміння, уявлення про те, що б він хотів мати⁴⁷⁸.

Найбільш яскравих рис набуває маніпуляція свідомістю молоддю під час виборчого процесу. Спробуємо розглянути ці ситуації з точки зору вмілого та в більшості випадків небезпечного маніпулювання політичними цінностями молоді.

Дослідження проблем, пов'язаних з політичними цінностями, вельми актуальні, оскільки очевидно, що цінності здійснюють значний вплив на політичний процес, виступають інтегрованою основою для малої і великої соціальної групи, нації. Поняття «цінність» у цьому ключі означає особливу реальність, що не виводиться з потреб. Потреби людей в політиці репрезентують в структурі мотивації життєвий світ людини, вони динамічні, оскільки змінюються відповідно до стану життєвих відносин суб'єкта. Політичні цінності представляють внутрішній світ молоді людини. Вони віддзеркалюють не стільки динамічні аспекти індивідуального досвіду, скільки інваріантні аспекти досвіду політичного, що засвоюється індиві-

⁴⁷⁷ Саламун К. Язык и политика: Вербальная стратегия в политической деятельности // Язык и идеология. Реф. сбор. – М., 1987. – С. 52–54.

⁴⁷⁸ Леонтьева Л. Маніпулювання: проблеми дослідження // Вісник Львівського університету. – 2004. – Вип. 6. – С. 180–191.

дом. Цінність має особливий статус. «Наділяючи певний об'єкт статусом цінності, – зазначає В. Малахов, – молода людина ніби суб'єктивує його, визнає за ним право на власний голос»⁴⁷⁹. Надіндивідуальний характер політичних цінностей виражає таке поняття, як політична традиція. Її серцевина – це найбільш стійкі і «живучі» політичні цінності, що передаються з покоління в покоління. Сила традицій дуже велика, бо, вочевидь, цінності, що стали традицією, володіють розумом молоді на рівні несвідомого. За К. Г. Юнгом, це колективне несвідоме. Але цей факт, безумовно, не заперечує існування свідомих переконань чи уявлень суб'єкта про цінне власно для нього, виражене в понятті «ціннісна орієнтація». Ціннісна орієнтація належить до тих аспектів орієнтації діяча, які пов'язують його з дотриманням повних норм, стандартів, критеріїв відбору. Під політичними цінностями розуміються не лише ідеали, але й чітко окреслені норми, яких належить дотримуватися. При усій своїй значимості політичні цінності неможливо пізнати безпосередньо. Вираженням політичних ідеалів і цінностей з різним ступенем адекватності слугують зафіксовані в політичній сфері життя предметні втілення – політичні символи. Стосовно політичних цінностей найбільшою небезпекою для масової свідомості є політичне маніпулювання.

Мета політичного маніпулювання – отримання, реалізація і збереження влади. На нинішньому етапі життя українською суспільства такі цілі досягаються шляхом виборів. Успіх на них неможливий без значної суспільної підтримки (якщо не брати до уваги приклади прямої фальсифікації результатів голосування). Відповідно – цілі маніпуляторів зводяться до формування у виборців думки обов'язково підтримати певну політичну силу. Маніпулятор має вгадати соціальні очікування і запропонувати оптимальний образ кандидата чи програму. Таким чином, у вузькому розумінні політичне маніпулювання – це теорія і практика передвиборчих технологій і методика проведення виборчих кампаній. Стратегія отримання влади вимагає вирішення таких тактичних завдань, як заохочення та утримання уваги, а також формування позитивного іміджу претендента на владу. Згідно з В. Амеліним, політичне маніпулювання зводиться до таких операцій: впровадження в суспільну свідомість під виглядом об'єктивної інформації бажаного для певної групи змісту; «тиск» на больові точки суспільної свідомості, що викликає страх, тривогу, ненависть тощо; реалізація декларованих і прихованих намірів, досягнення яких маніпулятор пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції. Зазначимо, що

⁴⁷⁹ Агурсев А. Использование негативной рекламы в предвыборной борьбе в США // Компас. – № 51. – С. 79.

перший пункт належить до завдань, другий – до методів, третій – до цілей політичного маніпулювання. Для успішного вирішення завдань і досягнення цілей існують засоби політичних маніпуляцій, які називаються політичними технологіями. Засоби політичного маніпулювання можна класифікувати за різними критеріями. Вони поділяються на регламентовані законом і такі, що виходять за межі правових норм; за способом впливу – на прямі і приховані; за формою – на агітаційні, економічні, адміністративні та провокаційні; за змістом – на рекламу та антирекламу; за рівнем впливу – на міжособистісні, групові й масові; за інформаційними носіями – на друковані, електронні, зовнішні тощо.

Всі засоби політичних маніпуляцій базуються на створенні і поглибленні в масовій свідомості спеціальних міфів. Здавалося б, що епоха сліпої віри у міфи давно минула, але політична практика свідчить, що це не так. Е. Кассінер зауважує: «Якщо сучасна людина більше не вірить в натуральну магію, то вона, без сумніву, сповідує певний сорт «магії соціальної». Нові політичні міфи створюються за точним планом, відповідно до соціальної психології людей і цілей маніпуляторів. Слід відзначити, що політичне маніпулювання слугує не тільки для отримання суспільної підтримки в період виборів і соціальних катаклізмів, але її для щоденного управління стабільним суспільством⁴⁸⁰.

Для укорінення соціальних міфів технологія маніпулювання має спеціальні засоби: напівправа (коли докладно висвітлюються конкретні малозначущі факти і водночас замовчуються важливіші або ж подається вигідна інтерпретація подій), навішування ярликів (навішується, наприклад, без жодної аргументації ярлик фашиста, імперіаліста чи «червоного»). Ще один приклад симуляції масової демократії – витіснення апеляції до суспільної свідомості за допомогою маніпуляцій експертів з рейтингами. Рейтинги на основі вибіркового опитування – це лише модель реальної думки мас. яку експерти нібито «оживляють». Наведемо кілька прикладів.

Метод фрагментації полягає в поданні інформації єдиним потоком, відтак будь-яку тенденцію вловити важко, а для масового споживача й практично неможливо. Максимальним вираженням цього методу є прийом «білий шум» – зниження сприйняття фактів поданням такої кількості новин, коли стає неможливим їх сортування. «Шум» може створюватися великою кількістю протилежних за змістом коментарів, які не ґрунтуються на достеменних фактах. «Шум» може створюватися і через супровід фактів складними теоретичними викладками, «заумними» коментарями.

⁴⁸⁰ Базів Д. Технологічний інтернаціоналізм: [Російські вибори. Український погляд] // День. – 1999. – 21 груд. – С. 3.

Один з аспектів сучасної культури (в тому числі й інформаційної) полягає «у твердженні, що всі проблеми (економічні, політичні, моральні) надзвичайно складні і прості молодій людині їх просто не зрозуміти. ...проблеми ...подаються як щось надзвичайно серйозне і складне лише для того, аби переконати людей, що в них може розібратися лише «спеціаліст». ...це відбиває в молодих людей бажання вникнути в суть проблеми без сторонньої допомоги, розібратися в ній і допомогти розібратися іншим. Людина просто відмовляється мислити самостійно»⁴⁸¹. В результаті в молоді, з одного боку, формується цинічне ставлення до друкованого чи ефірного слова, а з іншого – наївна довіра до всього, що висловлено з достатнім апломбом. Цим досить часто користуються маніпулятори від політики, подаючи у повідомленнях «думку незалежних компетентних експертів».

Метод створення фактів полягає у поєднанні питомих фактів з вигаданими правдоподібними фактами. Як тільки сумніви аудиторії щодо фактів другої категорії буде розвіяно, то вона повірить «фактам» вигаданим.

Метод історичних аналогій ефективний, по-перше, інтелектуальністю (пропагандист лестить ерудованості аудиторії: «ви ж пам'ятаєте...»), а також тим, що в історії можна віднайти будь-який необхідний приклад. Цей метод допомагає конструювати метафори, які програмують об'єкт впливу.

Метод «закидання багном» полягає в підборі термінології, котрі дають предметові розмови негативну етичну оцінку. Цей метод належить до найбільш грубих, але він часто використовується в політичній боротьбі.

Метод семантичного маніпулювання. Суть його в прискіпливому підбиранні слів, які викликають позитивні чи негативні асоціації, а відтак впливають на сприйняття інформації («наша» людина – розвідник, «їхня» – шпигун; ми – визволителі, вони – окупанти; ми – борці за незалежність, вони – бойовики; у нас – військо, у них – незаконні збройні бандформування)⁴⁸².

Використання дезінформації. Сила цього прийому в тому, що дезінформація використовується, як правило, в момент прийняття якогось важливого рішення, і коли впливе правда – мета дезінформації буде вже досягнута. Спростування дезінформації на психологічне настановлення, що вже склалася, не впливає.

Вибірчі технології за своїм призначенням належать до корегуючих технологій розвитку суспільства. Вони, як правило, використовуються в

⁴⁸¹ Балакірева О. Засоби масової інформації та вибори: сприйняття електоратом результатів соціологічних опитувань та політичної реклами / Балакірева О., Валевський О., Яременко О. // Політичний портрет України: Бюлетень. – К, 1998. – № 21. – С. 57.

⁴⁸² Бебик В. Політичний маркетинг // Політологічні читання: Укр.-канад. щокв. – К, 1995. – № 2. – С. 199.

суто передвиборчий період, який характеризується високою напругою, безкомпромісною конкуренцією, дефіцитом часу. В цих умовах у претендентів на владу часто виникає спокуса використати будь-які засоби впливу на виборців. «Класичними» в цьому розумінні є технології фальшування виборчої документації, елементарний підкуп виборців, вплив на підсвідомість, психологічний тиск на конкурента шляхом використання компромату, моральне або навіть і фізичне усунення конкурентів тощо⁴⁸³. Умовами, в яких використовуються подібні технології, є, передусім, ретельна конспірація, інформаційний пресинг, відвернення уваги громадськості на другорядні події. Треба зауважити, що застосування зазначених та їм подібних виборчих технологій є об'єктивним наслідком явищ трансформаційного періоду в країнах СНД. Неповнота законодавчої бази, слабкість держави та незрілість громадянського суспільства в Україні не тільки дозволяли, а й стимулювали застосування таких успішних, на думку їх авторів та користувачів, виборчих технологій⁴⁸⁴. Але в житті перемога шляхом маніпулювання свідомістю виборців, шляхом досягнення влади будь-якою ціною, шляхом усунення громадян від прийняття доленосного для суспільства рішення не приносила користі ні народові, що було завжди очевидно, ні переможцям у боротьбі за владу, що ставало очевидним при вирішенні ними життєво важливих проблем виборців, а в деяких випадках призводило й до трагічних наслідків для самих переможців. Загальним результатом використання таких по суті шокових виборчих технологій завжди залишається напруга в соціумі, невикористання творчого потенціалу молоді. Саме тому, що застосування описаних та їм подібних шокових, зосереджених у часі і в просторі виборчих технологій, підвищує соціальну ентропію, є всі підстави визначити їх як брудні і протиставити їм гідну альтернативу.

Слід наголосити, що нині в нашій країні вже визріли об'єктивні умови для переходу від брудних до чистих виборчих технологій: майже завершено економічну трансформацію, відбулася структуризація політичних сил. Ознаками чистоти виборчої технології є наступні критерії: 1) відкритість; 2) прозорість; 3) зрозумілість; 4) конструктивність; 5) послідовність; 6) демократичність; 7) державність.

Перший критерій – відкритість – означає можливість доступу до всіх аспектів виборчої технології будь-якому членові громадянського суспіль-

⁴⁸³ Геслі В. Чинники впливу на голосування українських виборців // Політична думка. – 2000. – № 3. – С. 21.

⁴⁸⁴ Грачев Г., Мельник И. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / РАН. Ин-т философии. – М., 1999. – С. 6.

ства або експертів. Брудні технології такого доступу не дозволяють, що заважає оцінювати їх руйнівний вплив.

Другий критерій – прозорість – означає наявність опису самої технології, а також засобів, що забезпечують ефективний контроль за дотриманням правил гри, які містяться в описі технології. В брудних технологіях такі «контрольні точки» або не виведені на поверхню, або виведені таким чином, що приховують суттєві якості технологій, спрямовані на маніпулювання волевиявленням виборців⁴⁸⁵.

Третій критерій – зрозумілість – визначає доступність для сприяння виборцями програми кандидата на владу, відповідність методів і засобів інформування виборців про зміст програми, людські та ділові якості кандидата. Брудні технології навмисно створюються незрозумілими, аби кандидат, а потім вже й переможець міг «на цілковитих підставах», але на свій розсуд тлумачити передвиборчі обіцянки, формально не виходячи за межі своєї програми.

Четвертий критерій – конструктивність – включає в себе здатність технології бути джерелом або суттєвою складовою механізму реалізації програми кандидата. Брудні технології починаються й закінчуються в передвиборчий період. Вони в принципі не можуть використовуватися як елемент механізму реалізації, бо в «гарячі» місяці передвиборчої боротьби про це й подумати немає змоги.

П'ятий критерій – послідовність – означає безперервну єдність, логічну доказовість у висвітленні діяльності кандидата протягом всього часу використання технології. Брудні виборчі технології принципово непослідовні. Вони вводять виборців в оману, а кандидати-конкуренти втрачають ініціативу. І в цьому полягає як виборча, так і руйнівна для громадянського суспільства сила брудних технологій.

Шостий критерій – демократичність – означає ступінь доступу широкого загалу до участі в реалізації технології. Брудні виборчі технології відсторонюють громадян від участі у виборчому процесі, дискредитують саму ідею виборів, стимулюють соціальну апатію.

Сьомий критерій – державність – визначає міру узгодження засобів соціального впливу технології зі збереженням рівноваги в державі, зміцненням її суверенітету і територіальної цілісності. Брудні виборчі технології прямо чи опосередковано спрямовані на втрату імунітету виборців стосовно дотримання загальнодержавних, загальнонаціональних цінностей.

⁴⁸⁵ Почепцов Г. Політична реклама України: стратегії виграшу чи програшу // Київський ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Вісник. Сер. Журналістика. – К., 1997. – Вип. 5. – С. 34–36.

Шляхами переходу від брудних до чистих виборчих технологій в Україні є: 1) відкриття доступу громадянам до вітчизняного та світового знання про повсякденне життя та стратегічний розвиток муніципальних утворень; 2) обмін досвідом місцевих громад щодо використання проти них брудних виборчих технологій, завданих збитків і втрачених можливостей та максимальне оприлюднення цього досвіду; 3) вироблення, впровадження та практичне відпрацювання чистих виборчих технологій як механізмів реалізації передвиборчої програми переможця; 4) адаптація технологій поточного управління життям і розвитком суспільства до використання їх як чистих виборчих технологій⁴⁸⁶.

Такий підхід до організації та здійснення виборчих процесів широко здійснюється в країнах зі сталими інститутами влади, суспільства, бізнесу. Там діє непорушний принцип виборювання влади: наступний день після перемоги – це перший день подальшої виборчої кампанії.

Отже, як бачимо, в Україні все ж таки відбуваються позитивні зрушення. Ми сподіваємося, що в майбутньому виборчі технології маніпулювання політичними цінностями не матимуть жорстких руйнівних наслідків.

Але явище маніпуляції в цілому несе в собі загрозу втрати молодого людиною власної особистості та підміни її штучно створеною та нав'язаною їй ззовні спеціальною програмою поведінки.

Зростання застосування та ефективності маніпулювання зумовлене сутністю нинішнього суспільства. Суспільство масового споживання породило «масове суспільство» зі стандартними смаками, потребами, відповідним способом мислення, де панують однакові стереотипи. Відбувається поступове нівелювання різних сфер життя. Безумовно, цілковито застерегтися від маніпулятивного впливу неможливо. Ми впливаємо на людей, вони впливають на нас. Однак перевірення інформації, яку ми отримуємо, уточнення відомостей через інші джерела, створення подібних ситуацій, аналіз послідовності дій дають змогу виявити маніпулятивні прийоми та технології. Аналіз можливостей їхнього застосування, ефективності впливу дасть змогу протистояти їм.

Знання про маніпулятивні технології є запорукою і певною гарантією упередження в системі конструктивної культури та виховання молоді. Таке знання дає змогу уникнути маніпулювання під час такого виховання, маніпулюванні в культурному молодіжному середовищі.

⁴⁸⁶ Нальотов А. Виборчі технології як чинник впливу на масову свідомість // Політичний менеджмент. – № 5. – 2007. – С. 126–137.

Отже, ми спробували дати аналіз феномену маніпуляції свідомістю молоді, де робимо висновок про її негативний аспект розуміння. Подальший безконтрольний маніпулятивний вплив на молодь може вивести її з культурного ядра нашої цивілізації, запрограмувавши зовсім інші мотиви поведінки. Як наслідок – суспільство втратить само себе. Як один з реально можливих заходів запобігання маніпулятивним впливам ми бачимо загальне інформування населення, зокрема, молоді його частини щодо технік керування свідомістю, щодо тих небезпек, які криються в політичних акціях, в засобах масової інформації, інтернеті. Коли особа готова до подібних несподіванок, вона більш прискіпливо сприймає інформацію, аналізує її на предмет прихованих смислів. Тоді маніпуляторам важче проникнути до її підсвідомості, і вони не досягають поставленої мети, а молода особа отримує реальне право вибору і право свого розвитку та духовного вдосконалення.

Наукове видання

Віктор Андрущенко
Володимир Гончаров
Валентин Молодиченко
Леся Панченко

КУЛЬТУРА ЯК АКСІОЛОГІЧНА МАТРИЦЯ ОСВІТИ

Книга друга

Оригінал-макет – В. Чалчинський

Підп. до друку 27.11.2016. Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 13,8. Тираж 500. Зам. 228.

Видавець і виготовлювач ТОВ «МП Леся».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 892 від 08.04.2002.

03148, Київ, а/с 115.
Тел./факс: + 38 050 469 7485, 0683408332
E-mail: lesya3000@ukr.net

